ع. بطال.

تاتار تاریخی

(درسلك)

5420
A 3940

بورونغی تورکلر. بلغارلر. ماغول - تاتارلر دوری. بلغارلر تاتار قول آستنده.
قزان پادشاهلغی.

(بیشنچی باصمه)

ناشری:
«صباح» کتبخانه‌سی
قزانده.

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

КАЗАНЬ
Типо-литографія „УМИДЪ"
1917 г.

مؤلفدن:

(بیشنچی باصمه آلدینه)

«تاتار تاریخی» منه حاضر، انقلاب وحریت کوٌنلرنده برنچی مرتبه باصلا. مینم بو درسلگم برنچی دفعه ۱۹۱۲ نچی یلده، یعنی ریا کسیه واستبدادنك غایت دهشتلی چاغنده یاصلغان ایدی. اول چاقلرده آلدان قاری طوٌرغان سینزورا بولماسه‌ده، مطبعه ایه‌لری، درسلکنك جیبلوب، تزلوب بتکان هر بر طاباغن، ماشیناغه بیبه‌رودن ئلك، صاقلق ئوچوٌن، خصوصی اوتنچ بله‌ن سینزورغه کورسه‌توب، آلابارغانلر. طاباقلرنك قای بره‌ولرنده باینتاق قنه قزل قارا بلان صزلغن اورنلری بولغان، آندی طاباقلرنی یا کٌادن تزوب، تؤزه‌توب باصدرغانلر. «تاتار تاریخی»، ئوز بابنده زمان واحتیاجغه موافق ترتیب ایتلگان برنچی اثر بولغانلقدن، مکتب وتعلیم دنیاسنده‌یاخشی رغبت‌قازاندی. برنچی باصمه‌سی یل طولوٌر-طولماس صاتلوب بتوب، ایکنچی مرتبه باصدروٌرغه احتیاج توٌشدی. مینم بو درسلگم بوٌتونلای ملیت روحی بله‌ن صوغارلغانلغندن، آنی ترتیب ایتکانده ملت بالالرینه تورك - تاتارنك ماضیین وتاریخن سوٌیدرو کوٌزده طوتلغانلقدن، آنك هر بر نقطه‌سنده اورص حکومتینك بزنی یوٌطو «سیاست» ینه قارشی تاتار ملتینك بتمه‌سکه، یوطلماسقه تیپشلکی تیندینتسیه‌سی قویلغانلغندن؛ بو کتاب سینزورلرنك دقتن آرتق جلب ایتکان کتابلرنك برسی بولدی. کتابنك توٌزه‌تلگان، بوٌته‌یتلگان ئوٌچنچی باصمه‌سی صوغش کوٌنلرینه طوغری کیلدی. بو کوٌنلرده ایسکی روس حکومتی ملی حرکتلرنی آیراتا جنتکله‌ب کوٌزه‌توب طوٌرغانلقدن، درسلك فنی جهتدن‌گنه بوٌته‌یتلوب، ملی تیندینتسیه‌سی اولگیدن کوٌچه‌یتلمه‌سه‌ده، آنك بو باصمه‌سی شوماغنه ئوته آلمادی. سینزور بیملیانف آنی افراط اوٌزاق طوتدی، صوکٌره کتابنك «ضررلی» بر کتاب بولووی حقنده سینزورنی کامیتیتکه مفصل داکلاد یازوب بیردی. شول داکلاد سببلی، قزان موقت سینزورنی کامیتیت رئیسی م. پینیگین ۱۹۱۶ نچی یلنك ۷ نچی سینتبرنده مینی کامیتیتکه چاقروب شلته‌لادی و «وعظ‌له‌دی» آنك اوشبو سوزلری خاطرمده قالغان:

— سزنك بو کتابگزنك مندرجه‌سن ئه‌لیگه قدر بلمی طوٌروویمه تاسف ایته‌م. عجب ضررلی، وخرضکارانه (*) یازلغان بر کتاب ایکان بو. سزلر (**) ئوزگزنك قایده‌طوٌرووگزنی اوٌنوٌتاسز؛ توٌرکیه‌ده یاشاگان شکللی قیلااسز. بو کتابگزده تاتارنك بوٌروٌن زمانلرنی هر بر اشن یاخشی ومعقول ایتوب، اورصنك هر اشن یامان ویه‌مسز ایتوب کورسه‌توٌرگه طرشقانسز. تاریخدن گل شوندی معلوماتنی صایلاب جیغانسز. سز پوبلیتسیتلر، خصوصا درسلکلر یازوچیلر، روس بله‌ن تاتارنی آیرورغه توگل، بلکه آلارنی برله‌شدروٌرگه، دوستلاشدروٌرغه طرشوٌرغه تییشلیسز...» سینزورلر باشلغی مینی شولای شلته‌له‌سه‌ده، کتابنی طاراتودن طیمادی، لکن دورتنچی باصمه‌سن «توٌزه‌توٌر» گه قوشدی... «تاتار تاریخی» ن یازارغه باشلاب قولیمه قلم آلغانده توٌب مقصدم تاتار بالالرینه چن ملی روحده‌غی بر درسلك بیرو ایدی. بو یلده تمام موفق بولغانلغم سینزوٌرلرنك اوشبو شهادتلری بله‌ن، دخی بر قات تأکید ایتلدی؛ شونده مینده‌گی وجدان راحتی دخی آرتدی. شول اوق ۱۹۱۶ نچی یل اچنده کتابنی ینه باصدروٌرغه حاجت توٌشکانده، مین انی سینزوٌر تله‌گان روشده اصلا توٌزه‌تمه‌سدن مطبعه‌غه بیردم...

حاضر، آشغچلق سببلی سینزورسزلق کوٌنلرنده‌ده «تاتار تاریخی» نه‌ق دورتنچی باصمه‌سی کبی، ئوزگه‌رتلمیچه، باصلا. اما آلده‌غی اوقو موسمی ئوٌچون کتاب، بوٌتونلای یاکٌا پلان بله‌ن ترتیب ایتله‌چکدر.

ع. بطال — قزان. ۹۱۷ یل.

(*) Тенденцiзоно. (**) مینم ایشی کشیلریك بارنده اراده قیلا.

مَدْخَل.

بۇرۇنغى تۇركلر.

طورغان اورنلری - طۇرمشلری - طبیعت واخلاقلری - تۇس - تۇكلری - عادت وجۇلالری - اجتماعی حیاتلری - دینلری - ڤور پادشاهلقلری - مدنیت - بۇیۇك تۇرك دولتی یغلغاچ - اویغۇرلر.

بزنڭ بابالرمز بلغارلر تۇرك دیگان بۇیۇك بر ملتدن طارالغانلر. تۇرك خلقی بیك ایسكی وبۇرونغی خلقدر. بۇرۇنغی تۇركلر، آزیانڭ دیگزلردن یراق بولغان نەق اورتا بر ییرندە هم یاورو پانڭ شرقندە كۇن ایتەلر ایدی. حاضرگی مانغولیه دەغی آنون، كیرەولین، اورخون، سیلینغ یلغالری بویلری، یەنەسەی، ئیرتش یلغالرینڭ باشلری، آلتای، تیانشان طاولری، حاضرگی ییدی صو ولایتندەگی بالخاش كولی، اسسیق كول تیرەلری و آلارغە قۇیغان یلغالرنڭ بویلری، حاضرگی «تۇركستان» دەغی سەیحون (١) وجەیحون (٢) حوضەلری (٣)، حاضرگی جنوبی اورال طاولرینڭ بیتلری، جایق (٤) حوضەسی، چولمان (قاما) بلەن ایدلنڭ قاوشقان اورنلری، ایدل، دون، دنیبر (٥) یلغالرینڭ توبەن آغملری یرۇب كیتكان دالالر، شمالی قافقاز — نۇنه، بۇرۇنغی تۇركلرنڭ یاشەگان اورنلری. بز جغرافیادن بلەمز، كه اوشبو اورنلرده، بیك آز بر استثنا بلەن، ئەلیده تۇرك - تاتار قوملری عمر ایتەلر، بو كیك ایانڭ ایكی باشندە ایكی ڤور دالا یاتا: قۇیاش بایشندە «قپچاق دالاسی»، قۇیاش چغشندە «غوبی دالاسی». بو اسملرنڭ ایكیسی ده بوشلق معناسن بلدرەلر. قپچاق دالاسی، كاسپی دیڭگزندن «ایلی» یلغاسینه قدر صوزلا؛ مۇندە قارا قۇم، قزل قۇم، آق قۇم، باتاق قۇم دیگان كیچلمەس قۇملقلر بار هم آنده ایلی، چو، سەیحون، جەیحون یلغالری آغا؛ قرغز صحرالری بلەن جنوبی صحرا آراسنده (آرالقده) « آرال » دیڭگزی یاتا، بو ڤور یۇرطنڭ تۇرلی اورنلرنده تۇركلر كوب اروغلوغه آیرلوب یاشیلر ایدی. بو اروغلر كوچوب - قونوب اورنلرن آلماشدروب طورغانلقلرندن، اوز آرا یاغشی طاتشوب، قاتناشوب، بریگوب، كورشیلرینه قارشی سیزلورلك بر كۆچ بولوب طورالر ایدی. تۇركلرنڭ كورشیلری شرقده مانجورلر،

---

(١) بو یلغانڭ بۇرونغی اسمی «یاكسارت» بولوب، بو زماندەغی اسمی «صردریا» در. (٢) بۇرۇنغی اسمی «اوقسوس»، حاضرگی اسمی « آ.ودریا». (٣) حوضه - باسسین، دیب بر یلغانڭ، همه طارماقلری بلەن اشغال ایتدیگی اورنغه ئەیتلە. (٤) اورال یلغاسی. (٥) بورون زماندە «ئوزی» دیبدە یۇرتكانلر.

طونغوزلر، ماغوللر، تۈن ياغنده فين قبيله‌لري، كۈن‌ياغنده قطايليلر، تيبتليلر، ايرانليلر، غربده دخی فينلر واسلاولر ايدی.

بۈرۈن زمانلرده تۈرك اروغلری ياشاگان بيرلرنك قطايغه قوشلغان كچكنه بر ئۈلۈشندن باشقه همه‌سی، ايندی روسيه دولتی قول آستينه كروب بتكان.

قطايليلر، ميلادنك برنچی عصرنده اوق حاضرگی جونغاريه بله‌ن قاشغار (شرقی توركستان)نی «يول» ديب آطيلر ايدی. بولاردن اۈلگيسی تيانشان طاولرينك تۈن‌ياغنده واقع بولغانلقدن، آنی «په - لو» (تۈن ياق يول) ديب، ايكنچيسی كۈن ياغنده بولغانلقدن، آنی «نان-لو» (كۈن ياق يول) ديب يۈرته‌لر ايدی. اما تۈركلر بولارنی بۈتونله‌ی باشقه اسملر بله‌ن، جونغاريه‌نی «بيش باليق» (بيش شهر) ديب، قاشغارنی «آلتی باليق» ديب آطيلر ايدی. تۈرك ايلينك جونغاريه‌غه كورشی بيرن تۈركلر «چه‌ته» (چيك) ديب يۈرتـه‌لر ايدی؛ «بيش باليق» قه خوجه بولغان كشی «چه‌ته» گه‌ده خوجه‌بولا ايدی. قطايليلر ئۈزلرينك تۈن ياغنده ياشاگان كوچمه خلقلرنك بارن‌ده «هيونغ - نو» (طنچسز قۈللر، اطاعتسز يالچيلر) ديب آطيلر ايدی؛ باشده آلار تۈركلرنی‌ده شول عمومی اسم بله‌ن يۈرتكانلر، اما ميلاددن ٥ نچی عصرده ايندی آلار تۈركلرنی آيروب «تو - كيو» ديب آطی باشلاديلر.

طۈرمشلری - بۈرۈنغی تۈركلر، ايسكی زمانلرنك بوتدن خلقلری كبی، ئه‌لی‌گنـه سۈيله‌نگان كيك وطنلرنده كوچمه حيات سۈره‌لر ايدی؛ كييرمه (١) ديب آتالغان كيين ئۈيلرده ياشاب، كيك دالالرده مال باغوب كۈن‌ايته‌لر، ترلكلرينك يۈن - باباغيسی، قل وتيريلری آلارغه كييملك، سۈت و ايتلری آشاملق و اچملك بيره ايدی. تۈرك اروغلرينك ياشاگان اورنلری ديكـگزلردن يراق، يلغالری قسقا واهميتسز بولغانلقدن، آلار تيزگنه چيتلر بله‌ن سودا مناسبتی ياصی آلماغانلر؛ بوز قرلر، چاتناب طورغان چوللر، البته، ايگن ايگه‌رگه‌ده يارافسز بولغان. تۈركلر، ياشاگان اورنلرينك قوشووی سببلی كوچمه تركلك ايتسه‌لرده، ايگن ايگه‌رگه‌يارافلی يير اۈچراغانده درحال طارانچی (ايگنچی) بولوب ئه‌ورله‌لر، اوطوراقلانو ئۈچۈن اوڭايلی اورن، احوال وسببلر طابلغانده، بيك تيز «اويغور» لاشوب (مدنيله‌شوب) كيته‌لر ايدی.

طبيعت واخلاقلری - تۈرك خلقی ئری طبيعتلی، پاك اخـلاقلی، باطر، طوغری، شاد وآچق، سۈزگه اۈستا خلق ايدی. تۈركنك طبيعتی، ياشاگان ايلی كبك كيك ايدی، روحی ايركنلك وئۈستۈنلككه عادتله‌نگان: اول، يالنو-يالبارو، ايكی يۈزليلك يالتاقلانو، شمچيلق ايتو، اوغريلق، آلداو كبی عيبلردن بيك يراق طۈرا ايدی. تۈرك، قايغی وصاغشقه بيرلونی بلمی، اۈزاق اويلاب، فكرگه چوموب طورونی يارانمی ايدی. تۈركلر آط اۈستنده يۈرۈرگه اۈستا، چدامل، بولدقلی، جيتز واوياو خلق ايدی، طوغان ايللرن بيك سۈيه‌لر، اوز آراطاتوطۈرالر ايدی. تۈرك اشسز هم‌طن طورونی برده يارانمی، ياوگارلك وصوغشنی

(١) آغاچلرن كييروب ياصالغانلقبن شولای آتالا.

بیك یاراتا. صوغش میدانینك ئولوهر تورکنك ئەمەلی بولا، آوروب ئولوخورلق صانالا، آلاردە «ایر ئویدە طووا، قردە ئوله» دیگان مقالدە بار ایدی. طنچلق وقتندە بیك یوموشاق، ملایم و قوناقچل (مهمانئنواز)، اما صوغش وقتندە دشمانلرینە بیك قاتی بولالر ایدی.

توس-توکلری- تورکلرنك باشقەلر بلەن قاتناشوب، توس ئوزگەرتمەگانلرینك هەمەسی بر-برشینە اوخشی. بیتلری یوچماقلانغانراق شکلدەبولوب، چیکەسویەکلری قالقوب، ماڭلایلری چغوب طورا. ئییەکلری اوچلی، ساچ وصاقاللری، قارا، قاتی وشوما، صاقاللری سیرەك، عمردە اوقماشمی؛ بیت تیریلری طونوق، قاراچقل؛ کوزلری قارا، آطلوب، یالتراب طورا؛ کوز چوقورلری اوزونچە، کوز قاباقلرینك اوستکیسی بیك قسقا؛ چیکە سویەگی چغوب‌طورو سببلی، کوزچوقورلری باطوب طورا؛ باشلری‌ظور وتوگەرەك، موینلری‌قسقە و یوان، جیلکەلری قالن، ئیگسەلری کیك ونق، گەودەلری طازا، ئری سویەکلی؛ آیاقلری نچکە، گەودلرینە قاراغاندە قسقاراق؛ آط اوستندە کوب یورو سببلی، دوغالانوب کیتکان بولا. بویلری اورتادن قسقاراق، غربکە طوغری آققان زمانلردە جهاننی تترەتکان اوشبو جنگاورلر، عموما قسقا بویلی آدملر ایدی.

عادت وجولالری- تورکلر تیربنی ئیلی، جوننی ئرلی بلەلر وشولاردن کییم تگەلر: باشلرینە ظور تیری بورك کییەلر ایدی، قطایلیلر کییمنی صولدن اوڭغە قابدرالر ایکان، اما تورکلر مونك کیربسنچە اوڭدن صولغە قابدرالر ایدی؛ ساچلرن قایسیلری کیسەلر، قایسیلری باش توبەلرینە جییوب، تویونلەب قویالر ایدی؛ ئوزلری بیك مەرگەن (توز آطوچی) بولغانلر؛ قوراللری موگزدن یاصالغان جەیە بلەن اوق، قلچ وحەنجەردن عبارت بولا، قوشاق (بیلباو) لرن قابارتمە نقشلر بلەن بیزەکلیلر، سونگیلرینك باشینە آلتون یاکە کوموشدن بوری باشی یاصاب قویالر ایدی. قارتلرنی اول حدلی یاراتمیلر، کوچ وقوتی بیرندە بولغان ایرلرگە بیك اعتبار ایتەلر ایدی. (۲). بر-برسی بلەن معاهدە یاصاغاندە بر طاقتاغە سونگو اوچی بلەن مخصوص بیلگیلر صزوب قویالر؛ ئولگان کشی ئوچون بیك قایغرالر، آنك اسمینە قربانلر چالالر، قبر اوستینە طاشلر اوطورتوب قویالر، صوڭغە طابا قبر طاشلرینە ئولکنك باطرلقلرن، همت وفضیلتلرن‌دە یازوب قویا باشلاغانلر ایدی. الوغلر وحکمدارلرنك یاز ئولگانن کوز، کوز ئولگانن یاز کومەلر ایدی (۳)؛ طور- پادشاهلر (قاآنلر) نی کومو مراسمینە تورلی مملکتلردن، تأسف اظهار ایتەر ئوچون، ایلچیلر کیلور بولغان؛ بو ایلچیلر، میتنك یاقنلری واروغداشلری بلەن برگە یاش توگەرگە، ساچلرن یولقورغە، بیتلرن یرطورغە تییش بولا ایدی.

اجتماعی طورمش- بورونغی تورکلردە یازلغان قانونلر، منتظم محکمەلر بولماغان، باشلقلری اوزی عرف وعادتکە طایانوب حکم ایتەر وجزا بیلگیلەر بولغانلر. عرف-عادتنی هرکم یاخشی بلگان، شول، قانون اورنینە طورغان، آنگا هر تورك بوی صونغان. فتنە چغاروچی والوغلرغە سوء قصد ایتوچی، کشی اوتروچی، ایر خاتونن آلوب کیتوچی ئولم

جزاسینه دوچار بولغانلر. یاش قزنی جیلکندر وچیدن اشتراف توله‌تکانلر وشول قزنی آلورغه مجبور ایتکانلر. قیناو وایمگه‌تو ئوچون‌ده اشتراف توله‌ته‌لر ایکان؛ تورکلرده وراثت اصولی اوزیده بر تورلی ایدی: آتانڭ یورط-یېری ایڭ کچی اوغلغه تیه، بو اوغل «تیکین» دیب آتالا ایدی، که «اوچاق صاقچیسی» دیمکدر. اما طور اوغللر «مال» (آیاقلی حیوانلر) غه وارث بولالر ایدی. خان وشاهزاده‌لرده بولاردن باشقه دخی بر مهم میراث بولا ایدی، اول — صوغشچی فرقه، خان اوزینڭ «صوغشچی فرقه» سن بالالرینه بولیب بیره، تای چاقده مونڭدن قزلرغه‌ده ئولوش تیه ایدی. بعض وقتده خان بو فرقه‌نی بوتونله‌ی ئوزینڭ بر سویوکلی اوغلینه بیره. یا که طور اوغلی بله‌ن کچی اوغلی آراسنده بوله ایدی‌ده، بوته‌ن اوغللری یا که اورتانچیلری قوللرنده‌غی اوق-جه‌یه‌لری، قلچلری وبره‌ر آرق آطلری بله‌ن گنه قالالر ایدی. بو صوگغیلر بخت ئزله‌ب چیت ایللرگه کیته‌لر، بر معتبر، یات کشیگه اوغل بولوب یازلالر، ایدی. ایللرندن بیزگان بو یگتلر ئلکی آتلرن (اسملرن)ده طاشلیلر وشونلقدن «آتسز» دیب آتالالر ایدی. بو «آتسزلر»دن طور وشوکتلی دولتلر نیگزله‌وچیلرده چققالاغان (٤). ایکی تورلی آیماقغه (*) ایکی تورلی اروغغه منسوب ایکی تورك «انط اچشوب» قه‌رده‌ش بولوب ئه‌وره‌لر ایدی؛ قوللرندن بر طاملرن کیسوب، هر ایکیسی قمزغه یا که سوتکه بر آز قانلرن آغزوب، شونی گواهلر آلدنده اچه‌لر وشوندن صوڭ ایندی آلار، «آنده» بولوب ئه‌وره‌لر ایدی. «آنده»لر بر-برسی قاشنده نسل قه‌رده‌شی حقوقی بله‌ن فایدالانالر ایدی. تورکلر آراسنده صنف آیرمالری پیدا بولا باشلاغاچ، آتاقلی نسلدن بولغان خاتون-قزنڭ، توبه‌ن نسلدن بولغان ایرگه باروی یاراماغان؛ قزنڭ تیگی صوراغانده، آتا آنانڭ، قزلرن آگا بیرمی قالولرن عرف صیدرماغان. تورکلر ئوزلرینڭ خان وباشلقلرینه، صالملرنی آیاقلی طوار بله‌ن توليلر ایکان. اوزلرینه باش صایلاغانده، کیبزگه اوطورتوب طوغز مرتبه کونه‌ره‌لر، آنی، عرف-عادات بوینچه عمل قیلو اوچون آنط ایتدره‌لر ایدی. تورکلر، طبیعتلری بله‌ن نظام وترتیبنی یاراتالر ایدی، آلارده نظام وعمومی ترتیبنی بوظوچیلر ئولمگه حکم ایتله‌لر ایدی. اوزلرینڭ محترم صانالغان ذاتلرن «آغا-آقا» دیب آتاغانلر؛ تورکلرده بر تورلی ئییرارخیا (رتبه‌لر باسقچی) رعایه ایتلگان: آغالر خانغه، خانلر قاآنغه تابع بولغانلر؛ خلق، آغالر وخانلرنڭ عرف وعاداتنی رعایه ایتوب-ایتمه‌گانلکلرن تیکشروب طورغان؛ عمومی ومهم اشلر حقنده «قورولتای» اسملی مجلسکه جییلوب کیگه‌شله‌شکانلر.

دین-دیانت-بورنغی تورکلر اعتقادنده کوك بیك طور اورن طوتقان، کوکنی «ته‌گری» دیب آتاغانلر. آلار قاشنده کوکدن‌ده مالیره‌ك معبود بولماغان. کوك، ایزگیلك چیشمه‌سی دیب اعتقاد ایتلگانلکدن، یاوز روحلر وهر بر ناپاك نه‌رسه‌لرنڭ دشمانی صانالغان. کوکنی تقدیس ایتکاچ، کوکده بولغان قویاش، آی ویولدزلرنی‌ده تقدیس ایتکانلر،

(*) اویماق توگل.

آلارەرمتینه قربانلر کیترگانلر. «آی»نی، وقت بلدرووی ئوچون مقدس صانیلر واول، انسانلرنڭ اشلرینه تأثیر ایته دیب اشانالر ایدی. تورکلر صوغش سفرینه آی یارتیلاش بولغانده یاکه بوتونلەی طولغاندەغنه چقار بولغانلر، ظور اشلرنیده شوندی وقتلردەغنه باشلاغانلر. ییرنیده تقدیس ایتکانلر، لکن اول، البته، «کوك»دن توبەنرەك درجەده طورغان. مظفریتلردن صوڭ پادشاه، تەڭریگه (کوککه) گنه شکرانه ایته بولغان. کوك آتا، ییر آنا دیب اعتقاد ایتلگان (٥)، ییردن برکات وفراوانلق صوراغانلر، ییر، خزینه چیشمەسی دیب طانلغانلقدن، آنی «آلتون ییر» دیب آطیلر ایکان. بوجنگاور خلقنڭ قوراللری تیمردن اشلەنگانلکدن، ییردن چققان معدنلر آراسنده بیگرەك تیمرنی احترام ایتکانلر (٦). «ییر-صو» نی ایزگی دیب صفتلاودن تورکلر قاشنده مقدس اورنلر بولغانلق آڭلانا. بومقدس اورنلر- آلارنڭ طوغان ایللرندەگی اورمانلر، طاولر ویلغالردر. بو اورنلرنڭ «مقدسلەنو»لری قربان چالولردنغنه کیلمەگان بولورغه کیرەك، چونکه تورکلردن قالغان یازولی طاشلرده «قربان»هیچ یاد ایتلمی. تورکلرنڭ ئوزلرینەخاص ملی «الاه»لری ده بولغان؛ بوحال، آلارده ملیت طویغوسینڭ کوچلی بولغانلغن کورسەته (٧). تورك هم ماغوللرنڭ بورونغی دینلری صوڭغی زماننڭ یاوروپا عالملری طرفندن «شامانیزم» دیب آتالغان. شامانیلرده حسابسز کوب بولغان ایکنچی درجه «الاه»لر آراسندن تورکلردن قالغان یازولی طاشلرده «اومای»غنه یاد ایتله. بو، خاتون «الاه» بولوب، بالالر صاقچیسی صانالا. تورکلر جاننی قوش یاکه چبن صورتنده دیب اعتقاد ایتکانلر بولورغه کیرەکدر، که جان حقنده «اوچدی» دیب یازالر؛ آلار، جان کوککه آشا دیب اعتقاد ایتەلر ایکان. شوندەده، تورکلر آرتق دیندارلق بلەن ممتاز بولماغانلر (٨).

ظور پادشاهلقلر - تورك اروغلرینڭ آغالر وخانلرغه بوی صونوب کیلگانلری یوغاریده ئەیتلگان ایدی؛ آغالر یاکه خانلردن اوڭغانراق، غیرتلیرەك وباطرراغی بعض وقت تیره- یاقدەغی اروغلرنیده برەم- برەم ئوزینه بوی صوندرغان. کوب تورك اروغلرن یاکه همه تورکلرنی بر آوزغه قاراتوب، حتی کورشیلرندن بعضلرن هم اوز قول آستینه کرتوب ظور پادشاهلق طوغزوچی باشلقلر بولغالاغان؛ موندی کیڭ مملکت ئییەسی پادشاهنی «قاآن» دیب آتاغانلر. لکن آندی زور پادشاهلقلر اوزاق یاشی آلماغانلر: قاآن، بورونغی زماننڭ عادتنچه، ئولەر آلدندن مملکتن بالالرینه میراث ایتوب بولیب بیره طورغان بولغان. بالالر ایسە، بر- برسندن ئوستون چغو نیتی بلەن ئوز آرا صوغشورغه طوتنغانلرده، بو انفاقسزلقدن کورشیلری فایدالانوب، آلارنی ئوزلرینه ئییەرتکانلر، یاکه ظور دولت واقلانوب، اوّلگی خالینه قایتقان.

شرقدەغی هون دولتی - تورکلرنڭ بابالری بولغان هونلرنڭ شرقده بر، غربده بر دولتلری بولغانلغی معلوم، یوغاریده یاد ایتلگان تورك ایلینڭ قویاش چغشی یاغنده (مانغولیەده) میلاددن ٢ عصر ئلك برهون پادشاهلغی بولغان. میلاددن ٤٨ نچی یلده

بو هون پادشاهلغی ایکیگه بولنگان؛ تیانشان طاولری تیره‌سنده‌گی ئۆلۆشی قطای قول آستینه کرگان، مانغولیه و آلتای تیره‌سنده‌گی هونلر ٩٣ نچی یلغه قدر مستقل یاشاب، شول یلده قطابلیلرنك قسو وینه چدی آلمیچه، آلار طرفندن جیکلوب، بر ئۆلۆشی قویاش بایشقه، قپچاق ایلینه طابا قاچقان، برئۆلۆشی آلتای طاولری آرالرینه‌قول ییتمه‌س اورنلرغه‌صیینغان.

غربده‌گی هون دولتی - قویاش بایشی طرفینه کیتکان هونلر جایق و ایدل یلغالری آراسنده‌غی قالقو اورنغه کیلوب یرله‌شدیلر و آنده‌غی فین - یوغور قبیله‌لرن شمالغه‌طابا طارتلورغه مجبور ایتدیلر. ٤ نچی عصرده، نیدندر، بو «قپچاق هونلری» حرکتکه کیلوب، اوز باشلقلری بالامیر قوماند اسی آستنده جنوب غربیگه طابا یوردیلر هم ایدلنك توبه‌ن آغمی بله‌ن دون آراسنده‌غی دالالرده یاشاوچی آسو (آلان)لرغة هجوم قیلدیلر؛ بالامیر، آلانلرنی اوز قول آستینه کرتوب، ٣٧٥ ده دون آرقلی کیچدی وحاضرگی جنوبی روسیه‌ده اوصت.- غوط (شرقی غوط) پادشاهلغن طوزدردی. بو ٣٧٥ نچی یل تاریخده بیك مهمدر: هونلرنك غربکه یورولری شرقی واورتا یاوروپا غلقلرن اورنلرندن قوزغاتوب، غربکه طابا کوچه‌رگه مجبور ایتدی وشونك بله‌ن، تاریخده مشهور «بۆیۆك مهاجرت» باشلاندی. بوندن صوك هونلر، دونای بله‌ن ایدل آراسنده‌غی کیك اووالر (تیگز یرلر) ده یاشی باشلادیلر. صوکراق آلار مملکتینك ئۆزه‌گی پانونیا (حاضرگی ماجارستان - ؤینگریه) بولدی. غربی هون حکمدارلرندن آتیلانك حکومت سورگان زمانی هون دولتینك ایك پارلاق زمانیدر (٤٣٣-٤٥٤). آتیلا ٤٥١ ده گاللیا (حاضرگی فرانسیه، بیلگیه وشمالی ایتالیه) مملکتینه هجوم قیلدی، بوسببدن «ایکنچی مهاجرت» باشلاندی؛ مذکور یلده آتیلانك روماليلر ومتفقلری بله‌ن حاضرگی شمالی فرانسیه‌ده‌غی مارنا یلغاسی بوینده قاتالوون صحراسنده‌غی صوغشی، تاریخ بلگان صوغشلرنك ایك قانلیلرندندر. آتیلا ٤٥٤ ده وفات بولغاچ، غربی هون دولتی واقلانوب طارالا باشلادی، ٤٦٨ ده بۆتونله‌ی بتدی.

«بۆیۆك تورك دولتی» - آلتای طاولری آراسینه صیینغان هونلر، آنده ٤٦٠ یللاب یاشاب کوبه‌یدیلر، کۆچه‌یدیلر، نهایت، میلاددن ٥٥٢ نچی یللرده باشلقلری تو - مه‌ن‌خان، آلارنی آندن آلوب چقوب، تۆرکستانغه طوغری حرکت ایتدی. ایندی بولارنك «هیونغ-نو» دیگان اسملری اونوطلغان ایدی. بولارنی قطایلیلر «تو - کیو» اسمی بله‌ن طانیدیلر؛ بولار «اوغوز» دیب‌ده یورتوله‌لر؛ اوزلرنچه چن اسملری «تۆرك» بولغانلغی اورخون بوینده طابلغان «بتیك طاشلر» (یازولی طاشلر) دن آنق بلندی (٩). آلار تۆزگان دولت «بۆیۆك تۆرك دولتی» دیب معروفدر. تو - مه‌ن خان، قپچاق ایلنده طوروچی «قال-آچ» (آق هون) لرنی ئوز قول آستینه کرتدی و «ایلخان» عنوانن آلدی. تو-مه‌ندن برخان آشنا حکمدار بولغان موقان (١) تۆرك دولتینك چیکلرن دخی‌ده کیگه‌یتدی: شرقده اول، طونغوزلرنی جیگوب بایقال (بایکول) نك (٢) آریاغینه چیگندردی. موقان دولتی، اول زماننك اوچ طور

(١) گریکلر «دیزابول» دیب یورتکانلر (لیون قاهون). (٢) بایقال‌نك اصلی «بایکول» (د. باتزارف).

ایمپیراطورلغی بولغان چین، ایران و تاچین (بیزانتیا- شرقی روما دولتی) آراسنده یاتا، چین نڭ ایران و تاچین بلهن خبرلهشووی اوشبو بۈیۈك تۈرك پادشاهلغی آرقلی بولا ایدی. موقان، قطای و بیزانتیا دولتلری آراسنده اتفاق یاصاتورغه، ئوزی اورتاده طوروب هر ایکی یاقدن فایدالانورغه پلانلر قوردی، لکن قطایه فتنه‌لر میدان آلغانلقدن، گریکلر ایسه، چامادن طش ئریلك کورسه‌تکانلکلرندن، بو اش بولمی قالدی. ٥٦٩ ده (١) موقان، بیزانتیا ایمپیراطوری ایکنچی یوستین گه، سودا و صوغش اشلرینه عائد معاهده یاصاونی عرض قیلوب، ایلچی ییبه‌رسه‌ده، موفقیتکه ایریشه آلمادی (١٠).

٧ نچی عصر میلادینڭ باشنده بو دولت، شرقی و غربی اسملری بلهن ایکیگه بولنگان، اوشبو عصرنڭ صوڭغی یارتیسنده ایکیسی ده بیك ضعیفله‌نگان ایدی. بو مملکتنڭ بر- برسینه نق باغلانماغان تۈرلی ولایتلرنده ترتیبسزلکلر، باشباشتاقلقلر حکم سۈرو، ضعیفله‌نونڭ برنچی سببی ایدی. دولتنڭ نه‌ق شول ضعیفله‌نگان میزگلنده، آنڭ جنوب غربی چیگنده یاش و فتوحاتقه آشقنوب طورغان بر پادشاهلق پیدا بولدی. عربلر ٦٣٥ نچی میلادیده (٢) ایرانیلرنی «قادسیه» قصبه‌سی یاننده ئوزکلی رهوشده جیڭوب، ساسانیان سلاله‌سندن کیلگان، ایران شاهی ٣ نچی یزدگردنی قاچردیلر. شونڭ بلهن ایران دولتینڭ مستقللگی بتدی، بۈتۈن ایران، عربلر قولینه کردی. شول اوق حینده عرب عسکرلری، قاچقان یزگردنی قووب جه‌یحون (آمودریا) یلغاسن کیچدیلر و عربلرنڭ «ماوراء النهر»، یاورو‌پالیلرنڭ «طرانسوقسانیا» دیب آتادقلری مملکتکه کردیلر. مۈنه، شول کۈندن باشلاب، تۈرك ایلی عرب دولتی بلهن کورشی بولدی. موندن صوڭ حضرت عثمان هم اموی خلیفه‌لر زماننده عربلرنڭ تۈرکستانغه تجاوزلری دوام ایتوب، میلاددن ٧٤٠ نچی یللرغه طوغری بۈتۈن تۈرکستان عربلر قولینه کروب بتدی، «بۈیۈك تۈرك دولتی» نڭ اورخون (٣) یلغاسی بوینده‌غی قالدغی ٧٤٥ ده سیلینغ بوینده‌غی اویغورلر طرفندن طوزدرلدی و شونڭ بلهن دولت تمام یغلدی.

بۈرۈنغی تۈرکلرده مدنیت- دنیانڭ ایڭ ایسکی قوملرندن برسی تۈرکلردر. میلاددن ١٥ عصر ئلك جنوبی بابلده، فرات دجله، یلغالرینڭ توبه‌ن آغملرنده مدنیت تۈزۈگان، خط میخی (چۈی صمان یازو) نی ایجاد قیلغان شومیر (سومیری) لرنڭ اورال- آلتای طارماغینه منسوب بولغانلقلرن، یعنی تۈرکلرنڭ بابالری ایکانلکرن دعوا قیلوچی عالملر بیك کوب. بوئه‌لیگه تمام اثبات ایتلوب بتمه‌سه‌ده، تۈرك مدنیتن شول قدر یراقلردن ئزله‌رگه یول بارلغن کورسه‌ته طورغان بر حالدر. بوغاریده، تۈرکلرنڭ اوز آرا معاهده یاصاشقاننده سۈنگۈ اوچی بلهن بر طاقتاغه علامتلر صزوب قویغانلقلری ئه‌یتلگان ایدی؛ کم بله، بلکه اول صزقلر «یازو» بولغاندر. تۈرکلرنڭ اوزلرینه خاص یازولری بولغانلقنی قطای وقائعنامه‌لری‌ده یاد ایته‌لر. ١٨٨٩ نچی یلده «شرقی تۈرك دولتی» نڭ مرکزی بولغان

---

(١) محمد پیغمبر طوغان تاریخ. (٢) هجرتدن ١٤ نچی یلده حضرت عمر زماننده.
(٣) شمالی مانغولیه‌ده، سیلینغ یلغاسینڭ اولۇیاق طارماغی؛ سیلینغ ئوزی، بایقال کولینه قویا.

اورخون يلغاسى بويلرنده بيلگه قا آن هم آنڭ انيسى كول تيگين نڭ قبرلرى اوسنينه قويلغان «بتيك طاشلر» نڭ كشف ايتلووى، بوروننغى تورك مدنيتن تيكشرورگه ياڭا يول آچدى. بوطاشلر سايه‌سنده توركلرنڭ اوز يازولرى بولغانلق آچق بلندى. قطايليلرنڭ «تو - كيو» ديب آتادقلرى خلقنڭ، اوزلرنچه اسملرى «تورك» ايكانلگن ده بوطاشلرده‌غى يازولر بلدردى. شول تيره‌ده ياشاگان بوته‌ن خلقلرنڭ چن اسملرى‌ده بو يازولردن آڭلا- نمى. توركلرنڭ ئوزلرنچه تاريخ باشى‌ده بار ايكان (١١). بيلگه قا آن هم كول تيگين حكومت سورگان ٨نچى عصر ميلاديه‌ده توركلرده ايگن ايگونڭ بولغانلغن اورخون هيكللرنده‌گى صاف توركچه «ايگنلك» ديگان سوز بلدره. شول اوق هيكللرده، حاضرگى مانغوليه‌ده باليق (شهر)لر، قورغان (قلعه)لر بولغانلغى ئه‌يتله. ٨نچى عصرده توركلرنڭ مدنيتده بايتاق يوغارى طورغانلقلرينه اورخون يازولرى اوزلرى گنه‌ده ظور دليلدر: بو يازولر منتظم الفبا، بيلگيلى قاعده‌لرگه نيگزله‌نگان املا بله‌ن يازلغانلر. بو حال، توركلرده يازوڭ كوبدن بولغانلغن كورسه‌ته؛ چونكه الفبا واملانڭ شولاى ياخشى اشله‌نووى، كوب زمانلر اوزغاندن صوڭغنه بولا. ديمك، توركلر يازو بله‌ن بيك ايرته اوغراشا باشلاغانلر. بو هيكللرده‌گى يازولرنڭ درست ومنتظم املا بله‌ن يازلغان آيرم - آيرم سوزلرى گنه توگل، الارده‌غى افاده، پلان واسلوب (استيل)ده، يازوچيسينڭ قابليتن هم تورك تلينڭ ياخشى اوق اشله- نگانلگن كورسه‌ته. اورخون يازووى تورك تللرى اوچون ايڭ مناسب يازو. بو هيكللرده‌گى يازولر هيچ چيت سوز قاتشدرلميچه، صاف توركچه يازلغانلر (١٢).

بويوك تورك دولتى يغلغاچ - بويوك تورك دولتى ٨نچى عصرنڭ يارتيسنده يغلغانلغن يوغاريده بلدك. شول كوندن باشلاب، ١٣نچى عصرنڭ باشلرينه قدر (٤٥٠ يلدن آرتقراق) جميع تورك قوملرن بر آوزغه قاراتقان كشى بولمادى، تورك ايلى واق - واق خانلقلرده بولينب اداره ايتلوب طوردى. بو دورده تورك دنياسنده بولغان برنچى مهم واقعه - توركلرنڭ ياڭا دينگه (اسلامغه) كره وعربلك تأثيرى آستينه توشه باشلاولريدر. توركستانده‌غى توركلر ٨نچى عصرنڭ اورتالرنده‌اوق اسلامغه كره باشلادبلر، شوندن صوڭ اسلام دينى تورك ايلينڭ هر كوشه‌سنده طارالوونده دوام ايتدى.

بو دورده ايكنچى مهم واقعه - توركلرنڭ غربكه ياڭا يول بله‌ن حركت ايته باشلاولريدر. قديم زمانلرده توركلر اوز ايللرينڭ جنوب غربى چيگندن چغوب حركت ايته‌رگه‌تله‌سه‌لرده، آنده كوچلى ايران دولتى ياتقانلقدن، آنى جيگوب باصوب اوزارغه موفق بولا آلميلر ايدى. توركلرنڭ ايران آشا آغلورغه تله‌ولرى تاريخده مشهور وتللرده داستان بولغان وبر نيچه عصرغه صوزلغان «ايران بله‌ن طوران كوره‌شووى»ن طودرغان. ايران بو يافده توركلرنڭ يولن بووب طورغانلغندن، آلار شمال غربيگه طابا آغلالر، كاسپى دينگزينڭ تون ياغى بله‌ن باروب، حاضرگى جنوبى روسيه‌دا الالرن طابتاب اوزارغه مجبور بولالر ايدى. ٨نچى عصرنڭ اورتاسينه طوغرى عربلر قولى بله‌ن ايرانغه صوڭغى ضربه

تۆشۆرلگاچ، تۆركلرگه یا ڭا یول آچلدی، بەس آلار، آذربیجان قافقاز آرطی، آنا طولی وسوزیه‌گه سفر قیلا باشلادیلر. آنده بارغان تۆركلر، خلیفه‌لر خدمتینه كردیلر واسلام قبول ایتدیلر. أموی خلیفه‌لرنڭ صوڭغیلری زماننده عرب عسكرلری اچنده تۆركلر بار ایدی؛ اما خلافت، عباسیلرغه كوچكاچ، تۆركلرنڭ عربكه یا ڭا یول بلەن حركتلری بیگرەك كوچه‌یدی. ٩نچی عصرده تۆركلرنڭ غربی آزیاغه آغلولری ئۆزلكسز دوام ایتوب طوردی. (١٣)

«خلیفه»لر تۆركلرنڭ كوچلرینه بیك محتاج بولغانلقلرندن، بولار، «روم» بیرندن نی گنه قولغه تۆشۆرسەلرده، آنی غلیفه‌لر، آلارنڭ ئوزلرینه باغشلیلر ایدی. بوسایه‌ده خربستان ایلی بلەن اسلام یۆرطی آراسنده، آناطولیه‌ده تۆرك بكلكلری، یا ڭا «چەتە»لر (چیكده طورغان مملكتلر) پیدا بولدی. طوپراق ومرتبه ئزلەب آناطولیغه كیتكان تۆركلرنڭ ماوراءالنهر وایراننڭ بوشاب قالغان اورنلرن، آرتدن كیلوب ایكنچی تۆركلر طوتروب طورالر ایدی. تۆرك جنگاورلری آلغان بیرلرنده طامر جەیوب، برنچی جایلی فرصتده محلی حكومتنی بتروب، ئوزلرینڭ عسكری قوماندانلرن پادشاه اینوب اعلان قیلالر وبۆتون عسكری منصبلرن ئوزقوللرینه آلالر ایدی. هندستاننی فتح ایتكان غزنوبلر، آلاردن صوڭ خلافتنی ئوزلرینه بوی صونذرغان، آناطولینی فتح ایتكان سلجوقیلر د، نه شوندی تۆركلردن چققانلر.

اویغورلر - بویوك دولتی یغلغاندن صوڭ تۆرك ایلنده حكم سورگان پادشاهلقلرنڭ ایڭ مهملری اویغور، بلغار، خەزەر - قپچاق پاشاهلریدر، (١) تۆرك - تاتار تاریخنده یاخشی غنه اورن طوتقان اویغور تۆركلرینڭ اسملری قطای وقائعنامه‌لرنده میلادنڭ ٤نچی عصرندن باشلاب یاد ایتله (١٤) اورتا عصرلرده اویغورلر مانغولیه‌ده كوچوب - قونوب یۆردیلر، ٨ نچی عصرنڭ یارتیسنده اورخون بوینده‌غی تۆرك پادشاهلغی یغلغاچ، آلار مانغولیه‌ده برنچی اورننی طوتدیلر؛ قوّتلی دولت طوزغوزدیلر وشونده «قارا قوروم» یا كه «قارا بالغاسون» شهرن صالدیلر. ١٨٨٩ ده اوشبو شهرنڭ خرابه‌سی تیره‌سنده ٩ نچی عصر باشلرینه عائد اویغورلردن قالغان یازولی طاشلرده طابلدی. بو اویغورلرده، باشقه تۆركلر كبك، قطای بلەن دائما صوغشوب طوردیلر. ٨٤٠ نچی یللرده آلار یه‌نه‌سه‌ی باشنده‌غی قرغزلر طرفندن جیكلوب طوزدرلدیلر وشرقی تۆركستانغه كیتدیلر هم شونده دخی برمهم پادشاهلق نیگزله‌دیلر. بو اویغور پادشاهلغی تیان - شان طاولرینڭ كۆن یاغنده طاریم یلغاسی حوضه‌سنده حاضرگی قاشغارده اوطورغان. آلارنڭ بیش بالیق، گاوچان، قارا خوجا دیگان شهرلری بولغان، پادشاهلری «ئیدی قوط» دیب آنالالر ایكان. بولار ١٢ نچی عصرنڭ باشلرنده طور دولت تۆزوگان قارا خطای دیگان تۆركلرنڭ نفوذلری آستینه تۆشوب، ئیدی قوطلر، قارا خطای پادشاهینڭ ۋاسسال (تابع) لری صانالغانلر (١٥)، اما ١٣ نچی عصرده اویغورلر اوز ایركلری بلەن چنغز خانغه بوی صونغانلر.

اویغور تۆركلرینڭ اهمیتلری، آلارنڭ یاخشی غنه مدنیت وعمران ئیه‌سی بولولرنده‌در.

---

(١) خەزەر قپچاقلر حقنده بابالرمز بلغارلرنڭ كورشیلرن صاناغانده سویله‌نه‌چكلر.

اورخون بویلرنده طورغان چاقلرنده‌اوق آلارنڭ اوزلرینه خاص بر تورلی یازولری بولغانلغی، کشف ایتلگان طاشلردن بلندی. اوشبو اویغور یازوون آلار شرقی تورکستانده‌ده استعمال ایتکانلر. مسلمان اویغورلردن، اویغور حرفلری بله‌ن یازلوب قالغان کتاب ورساله‌لر اچنده ایڭ دقتنی جلب ایتکانی ۱۰۶۹ ده صاف تورك تلی بله‌ن یازلغان «قوداتقو بلیك» اسملی اثردر. بو کتاب نظم بله‌ن یازلوب، اویغورلرنڭ اداره اصوللرندن، تورلی صنفلرنڭ آداب واصول معاشره‌لرندن بحث ایتـه. مدنی اویغورلرنڭ تللری کوب تورك قوملرینه ادبی تل بولوب خدمت ایتکان. یازولری‌ده مقبولیتکه آشقان. اویغور مدنیتی، آلده سویله‌نه‌چك ماغوللرغه‌ده بیك نق تأثیر ایتکان. ماغوللر طرفندن توزولگان دولتلرنڭ همه‌سنده حتی ۱۵ نچی عصرلرغه قدر اویغور تورکلری نفوذلی اورن طوتقانلر: ماغول کانسه‌له‌ریه‌لرینڭ توره‌لری، ماغول شاهزاده‌لرینڭ مربی ومعلملری اویغورلردن بولغانلر. ماغول دولتنڭ رسمی کاغزلر، سیاسی مخابره‌لر، حتی اسلام قبول ایتکاندن صوڭ‌ده، اویغور خطی بله‌ن یازلور بولغانلر. اویغورلرنڭ برقسمی بودیزمنی قبول ایتکان، بر تولوشی نسطوریلقغه (۱) کرگان. لکن صوڭندن، ۱۵ نچی عصردن باشلاب اسلام، آقرن - آقرن، تگی دینلرنی طغزلاب چغارغان.

(۱) خرستیانلقنڭ ۵ نچی عصرده چققان بر مذهبی.

I

بلغارلر.

بلغارنڭ اورنی - بلغار خلقی - عادت وجولالری - دینلری وعرفی قانونلری - بلغار پادشاهلغی - بلغارلرنڭ کورشیلری - ساودا - هنر وصناعت - آول کون کورشی - بلغارلر آراسنده اسلام دینی - علم ومعارفی - بلغارلر ودشمانلری - ماغول - تاتارلر هجومی.

بلغارنڭ اورنی - کیڭ تورك یورطینڭ شمال غربی پوچماغنده، ایدل، قاما، آق ایدل وجایق یلغالری آراسنده وشول تیره‌لرده بوروݒن زمانلردنبیرلی بزنڭ بابالرمز بلغارلر کون ایته‌لر ایدی. بلغارلر ایلینڭ چیکلری آچق بیلگیلی بولماسه‌ده، آنڭ قویاش بایشی یاغنده ایدل (ۋولغا) بله‌ن، قویاش چغشنده آق ایدل بله‌ن، کون یاغنده جایق یلغاسینڭ غربکه طابا بورولوب آقفان اورونی وشول تیره‌لر بله‌ن چیکله‌نگانلگن چامالاب بولا. اما تون یاغنده حاضرگی ۋه‌تکه گوبیرناسینڭ جنوبی ئولوشی گنه بلغار مملکتینه کرگان بولورغه کیره‌ك (۱٦!).

بلغار یبرنده یوغار یده ئه‌یتلگان یلغالردن باشقه‌ده بیك کوب ئریلی - واقلی یلغالر بار؛ بولارنڭ مشهورره‌کلری - قزان، میشه، نوقرات (ۋه‌تکه) (۱) دیم، چیرماسان، سون (۲) ئق. زه‌ی، چیشمه، آختای (۳) ماینا، الوغ چیرمشان (٤) هم کچی چیرمشان (٥) یلغالریدر.

بلغار خلقی - چیکلری ئه‌لی گنه کورسه‌تلگان یورط، «بلغار» دیب آتالدیغی کبی، بو یورطنڭ تورکچه سویله‌شکان خلقی‌ده بلغار دیب آتالا ایدی. بلغار خلقینڭ بو بیرگه قایچان اورناشقانلغی آچق معلوم بولماغان شکللی، بو خلقنڭ بوروݒن زمانده‌غی حاللری‌ده بیك آز معلوم. تیك شونسی بیلگیلی: بلغارلر میلاددن برنچی عصرده، هونلر تجاوزی وقتنده ایکیگه آیرلوب، بر ئولوشی غربکه‌طابا کیتوب، بالقان یارم آطاوینه اورناشقان، آلار حاضرده‌شونده یاشیلر، لکن بولار آنده اسلاو تأثیری آستینه‌توشوب تللرندن یازغانلر وخرستیانلققه کرگانلر؛ بر ئولوشی ایدل وقاما بویلرنده قالغانلر. بزنڭ بابالرمزنی، بالقان بلغارلرندن آیرو اوچون، تاریخده «آق بلغارلر»، «ایرکلی بلغارلر»، «اچکی بلغارلر» دیب یورتکانلر. بلغارلرنڭ بوروݒن زمانلرده‌غی معیشتلری، البته، باشقه‌تورکلرنڭ معیشتلری‌توسلی بولغاندر. اسملری‌تاریخقه کره‌باشلاغان ۱۰ نچی‌عصر میلادی باشنده ایندی آلار، یارم مدنی حیات بله‌ن یاشیلر ایدی.

---

(۱) برنچیسی ایدلگه صول یاقدن، صوڭغی ایکیسی قاماغه اوڭ یاقدن قویالر. (۲) آق ایدلگه صول یاقدن قویالر. (۳) قاماغه صول یاقدن قوشلالر. (٤) سمبر گوبیرناسنده ایدلگه صول یاقدن قویالر. (٥) سمبر گوبیرناسنده چیرمشانگه اوڭ یاقدن قوشولا.

عادت وجولالری - بلغارلرنك، البته، بوروندن - بوروندن کیلگان ئوز عادت و جولالری بولغان. بلغارلرده طانشلر بر - برسی بلەن اوچراشقانده، باشلری یيرگه تیگانچه ئیيلوب سلاملەشەلر ایکان. آشنی هرکم آیرم صاونقه بولیب آشاو عادت بولغان، صوغندرو عادتی‌ده بار ایکان. قوناقنك اوزندن آرتقان آشنی آلوب کیتووی‌مقبول عادتلردن صانالغان؛ ات اولاغاننی باغشیغه یوریلر :-«بو، ایرکنچیلك و برکت بولوغه علامت» دیلر ایکان. برەونك یورطن یاشن صوقسه، آنی یانوب بتکانچه شولای قالدرالر و: «بو اورنغه تەگرینك آچووی توشکان» دیب آندن چیت طورالر وآکایاقن یولاماسقه طرشالر ایکان. یولەقوراللرن صالمیچه «طشقه‌چققان» کشینك همه قوراللرن صالدروب آلالر و: «بوکشی قورال یورتورگه یاراقای توگل»دیلر ایکان. طور شاداق وطوی-توشم وقتلرنده جیيلغان خلق اوستینه کومش تەنکەلر چەچو عادتی بولغان. بلغار خاتون - قزلری، باشقه تورکلرده‌گی کبی، آچق بیت بلەن ایرکده یورگانلر. بلغارلرده برگنه‌قاتون آلوعادت بولغان، حتی پادشاهنك‌ده برگنه‌قاتونی بولغان(١٧).

دیناری وعرفی قانونلری - بورونغی بلغارلر، باشقه تورك قوملری کبك، «كوك» هم یيرنی مقدس صاناو نیگزینه قورولغان بر ساده وقاطلاوسز دین طوتقانلر بولورغه کیرەك. بروقتلر بلغارلر قول آستنده طورغان فین قبیلەلرنده و بلغارلرنك قەردەشلری چواشلرده ئەلی‌ده بولغان کیرەمەت یاصاو، کلەو ایتو، «آغاچقه نەرسه چالو» (بەیلەو)، صوغه نەرسه صالو، یاغمور بوتقاسی پشرو، ئولك بلەن برگه قبرگه ئەيبر کومو کبك دینی جولالر بورنغی بلغارلرده‌ده بولغان. اما بلغارلر اتا- باباذن کیلگان عرفی قانونلری بیك رحیمسز وقاتی بولغان. اوغریلر و الداقچیلرنی اوترگانلر؛ اویناش قیلغانلرنی دورت اورنغه قاغلغان دورت قازقغه بەیلەب موینلرن آیاقلرینه حدلی بالتا بلەن بویغه یاروب ایکیگه ئوزەلر وشول ایکی کیسەکنی، عبرت ئوچون آغاچ بوتاقلرینه آصوب طوتالر ایکان.

بلغار پادشاهلغی - بلغار ایلینك بر پادشاهلق رەوشینه نی وقت کرگانلگی بلنمی؛ میلاددن ١٠ انچی عصرده بلغار باخشی توزولگان، کوچلی گنه بر پادشاهلق بولغان. دولتنك مرکزی قامانك توبەنگی آغمنده، آنك ایدلگه قوشلغان اورنلری اطرافنده بولوب، شونده کوب، بای، سودالی وهنرلی شهرلر قورولغان. مملکت تورلی ولایتلرگه بولینوب هر ولایتنی بر والی اداره ایتکان واول والیلر ئوستندن قاراوچی بر الوغ پادشاه بولغان. اول، بلغار اسمندەگی پایتخت شهرنده طورا ایکان. بو الوغ پادشاهنك رسمی عنوانی «بلگیوار» بولغان (١٨). بلغار شهری، قزاندن ١٢٣ چاقرم چاماسی توبەن، حاضرگی اسپاس اویەزنده، بو قالادن ٢٥ چاقرم جنوب غربیده، اسپاسدن تەتشکه کیتکان الوغ یول ئوستنده ایدلنك جەیگی ئوزەگندن ٦ چاقرم چینده، آنك طوغایلق (صول) یاغنده اوطورغان. بوروڭ زمانده ایدل یاکه قاما شول یيردن اوطوب، اوزینك یولن صوکندن آوشدرغاندر دیب اویلانا.

بلغار شهری، وقتنده بیك طوز ونوزوك بر پایتخت بولغان: آنی ئەیلەنوب آلغان

اور ٧ چاقرمغه صوزلغان؛ ١٠ نچی عصرنڭ اورتالرنده روسلر جیمروب کیتکاننڭ صوڭنده آنده اون مڭلەب طۇروچی بولغان. بلغار شهری ایندی کوبدن جیمرلگان، خلقی طوزلوب بتکان، لکن شهرنڭ اورننده بیك کوب اثرلر قالغان: ئەلی اون سیگزنچی عصر میلادیده آنده قرق بیشلەب طاش بنا ساناغانلر. قایو برلری بو کۆندەده طۇرالر. حاضرگی کۆنده بو شهر اورننده شول اۇق اسیده بر روس آولی(١) اوطۇرا، یاننده یلغا بولماغانلقدن، صونی قازلغان قۆیولردن اچه.

دخی، بلغار مملکتنده مۆنه اوشبو زور شهرلر بولغان: «سولر»، بلغار شهرندن ٤٠ چاقرم کۆن یاغنده قزان وصامار گوبیرنالری چیگننده اوطۇرغان؛ آنڭ اورننده شول اوق اسمده بر طور اورص آولی بار(٢) بلغار شهرندن ٢٠ چاقرم یوغاری، قاما طاماغینه قارشی، ایدلنڭ طاو (اوڭ) یاغنده، «کیریلسکویه» دیگان اورص آولی اورننده «آشلی» دیگان شهر بولغان. حاضرگی چیستای اۆیەزنده، بو شهردن قرق بیش چاقرم چاماسی کۆن یاغنده، کچی چیرمشانگه قۆیغان بیلەر یلغەسی بوینده «بولەر» اسملی شهر بار ایکان(٣)؛ حاضرگی لایش اۆیەزنده، قامانڭ اوڭ یاق یارنده بو کۆندەگی «شوران» آولی یاننده «قاشان» اسملی شهر بولغان، طاوی ئەلیدە «قاشان طاوی» دیب آتالا. بلغار مملکتنده بولاردن باشقەده کوب شهرلرنڭ بولغانلغی صوڭغی تیکشرو وقازنولردن بلندی.

دشماندن صاقلانور ئۆچۆن، بلغار شهرلری شەشندی اور بلەن ئەیلەندرلگانلر: طشدن تیرەن چۆقور قازوب، طوپراغی اچکه ئۆیلگان؛ طوپراققه اشقلانوب، اچدن دشمانغه قارشی اوق آطالر ایکان. ظورراق شهرلرنڭ ئەیلەنەسندەگی اورلر ئەلیده طۆمالانماغانلر. قایسی بیرلرده ایکی رەت اور بلەن ئەیلەندرگانلر؛ اورلردن اچده ئیمەن بورەنەلردن یاصالغان دیوار (قلعه) بولا ایکان. بر ایکی اورۆنده قابقالر قالدرغانلر، دخی، ظوز شهرلرنڭ یاننده، قلعه طشنده صاقچی عسکرلر طۆزۆر ئۆچۆن، کچرەك قلعەلرده بواغان؛ آلارنی‌ده اوز بلەن ئەیلەندروب آلغانلر. ینه، دشمان کیلگاننی هر وقت کۆزەتوب طۆرۆرغه یاصالغان منارەلرده بولا، بو منارەلردن تۆنله اوط بلەن املاشالر ایکان. شوندی منارەلرنڭ برسی «شهر بلغار» اورننده ئەلیده بار. چیرمش، آر، موردۋا کبك فین قبیلەلری‌ده، بلغارلر کبی تۆرك نسلندن بولغان چۋاش، میشەر وباشقردلرنڭ بابالری‌ده بلغار دولتی نفوذی، بلغار مدنیتی تأثیری آستنده یاشاگانلر، بلغار حکومتینه صالم تولەگانلر؛ شونلقدن، قای چاقده بولارنڭ بارسی‌ده «بلغار» اسمی بلەن یۆرتلگانلر. بلغارلرده، باشقه تۆرکلر کبك، اوز پادشاهارینه صالملرنی آیاقلی حیوانلر بلەن یاکه اوگز تیریسی بلەن تولەگانلر(١٨). بلغار حکومتی، بلغارغه کیلگان چیت یۆرطنڭ سودا کیمەلرندەگی مال‌متاعلرنڭ اوندن بر ئۆلۆشن گمرك(پوشلینا) ایتوب آلا ایکان(١٩).

---

(١) روسلر «اوسپینسکویه» دیبده یۆرتەلر. (٢) روسچه - «کوزنیچیخا».
(٣) آنڭ اورننده «پریگورد بیلەرسکی» اسملی روس آولی بار.

بلغار دولتنده نکاح تالوگی‌ده بولغان: بروو ئویله‌نسه، حکومت آندن بر آط آلا ایکان. میلاددن ١٠ نچی عصرنڭ یارتیسنده بلغار پادشاهلری آقچه‌ده صوقلوغانلر؛ موندن صوڭ بلغار یورطینه عرب آقچه‌لری کوب کروب قوللانا باشلاغاچ، بلغارلر آقچه صوغونی طوقتاتقانلر بولورغه اوشی. بلغار پادشاهی صاقچی ونوکارلر ئیه‌رتیچه، آطقه آطلانوب، یالغزی‌غنه یوری طورغان بولغان.

بلغارلرنڭ کورشیلری. بلغارلرنڭ جنوب یاغنده‌غی کورشیلری خه‌زه‌ر توركلری ایدی. بولار، ایدلدن دنیپرگه‌چه صوزلغان، کاسپی وقارا دیڭگزگه باروب تره‌لگان ذالالرده وشمالی قافقازده یاشیلر، ایدل ودون یلغه‌لری بوینده شهرلری‌ده بار ایدی. خاقان (پادشاه)لری حاضرگی آسترخان تیره‌سنده «ایتل» اسملی شهرده طورا ایدی. خه‌زه‌رلر کیك ذالالرده مال باغو بله‌ن شغلله‌نه کلری کبی، ایدل ودون بویلرنده‌غی منبت بولونلرده ایگن ایگو وباغچوانلق بله‌ن ده شغلله‌نه‌لر، بوغدای ودوگینی کوب ایگه‌لر، آلما ویوزم باقچه‌لری مول بولا ایدی. خه‌زه‌رلر بیك تیز گریکلر بله‌ن قاتناشا وآلش - بیرش (سودا) ایته باشلادیلر. بو قاتناشو سببلی، خه‌زه‌رلرنڭ برئولوشی خریستیان دینینه کردی. میلاددن ٦٣٧ نچی یللرده عربلر قافقاز آرطن فتح ایتوب بترگاچ، شمالغه‌طابا یوروب، خه‌زه‌ر مملکتی ئوستینه کیلوب چقدیلر وشول کوندن باشلاب عربلر بله‌ن خه‌زه‌ر تورکلری آراسنده کوب یللرغه صوزلغان صوغشلر کیتدی. ٨ نچی عصر میلادینڭ اورتالرنده بوصوغش طوقتالوب، ١١ نچی عصر باشینه قدر عرب دولتینڭ شمالده‌غی ولایتلری بله‌ن خه‌زه‌ر مملکتی آراسنده بیك قزو سودا معامله‌سی دوام ایتکان (٢٠) وبو معامله سایه‌سنده خه‌زه‌رلرنڭ کوب ئولوشی اسلام دینینه کرگان. ٨ نچی عصرنڭ صوڭغی یارتیسنده، نه‌رسه‌نڭ تأثیری بله‌ندر، خه‌زه‌ر خاقانی خریستیانلقدن یهود دینینه کوچکان. خه‌زه‌ر خاقانلری یهود دیننده بولسه‌لرده، آلار، مسلمانلر دیگانچه یورگانلر، وزیر (مینیستر) لر مسلمانلردن قویلغانلر، خاقان، مسلمانلر بله‌ن صوغشقانده مسلمان خه‌زه‌رلر بی‌طرف طورو حقینه مالك بولغانلر.

خه‌زه‌رلر کوب وقتده بلغارلر بله‌ن طاتو طورغانلر، آلار بله‌ن سودا قیلشقانلر، قای‌چاقده صوغشوب ده آلغانلر. ١١ نچی عصرنڭ اورتالرنده توركستاندن قوزغالغان قپچاقلر، خه‌زه‌ر ایلینه کیلوب کردیلر وبولارنی جیڭوب حکومتنی اوز قوللرینه آلدیلر، شول کوندن آلوب؛ بونده خه‌زه‌ر اسمی بتوب، قپچاق (قومان) (١) اسمی دنیاغه چقدی. خه‌زه‌رلردن یازمه اثرلر قالماغان شیکللی، قپچاقلردن‌ده قالماغان، تیك بوصوڭغیلرنڭ تلنده لاطین حرفلری بله‌ن یازلوب قالغان کچکنه رساله‌لر: دعاقلر هم آلارنڭ تللری حقنده بر لغت کتابی بار (٢)

بلغارلرنڭ قوباش یاپوشی یاغنده کورشیلری. موردو الرنڭ موقشی قبیله‌سی (بورطاسلر) ایکان (١٢). بولار ایدلنڭ اوڭ یاغنده. حاضرگی صاراتاو گوبیرناسنده. سمبرگو بیرناسینڭ

(١) روس تاریخلرنده Половцы دیب یورتوله‌لر.
(٢) بولارنی یاوروپا عالملری ومیسیونیرلری یازغانلر.

بر ئولوشنده ایدل بویلاب قزان گوبیرناسینك بر قسمنده، غربده‌رهك پینزه گوبیرناسنك، طامبوف گوبیرناسینك بر ئولوشنده (صورا موقشی یلغالری بویلاب اوقاغه‌چه) اوطورغانلر (۲۲). موقشیلر، خه‌زه‌ر خاقانی نفوذی آستنده طوره‌لرده، آرالرنده‌غی داو-جانجاللرن کیسه طورغان «آقسافال»لری بولغان؛ خه‌زه‌ر خاقانی آلاردن آطلی عسکر آلا ایکان. بورطاسلرده بلغارلر بله‌ن سودا قیلشقانلر؛ آلار بیرندن بلغار بازارلرینه ایك اعلا تولکی تیریسی، صوصار تیریلری، بال، وبالاوز کیتره ایکان. آلار بله‌ن بلغارلر آراسنده صوغشلرده بولغالاغان.

بلغارلرنك شمال غربی یاغندن کورشیلری، حاضرگی روسلرنك بابالری بولغان شرق اسلاولری (۱) ایکان. بولار طاتو چاقده بلغارلر بله‌ن آلش-بیرش ایتوب طوره‌لرده، بلغار ئوچون ایك طنچسز کورشی بولغانلر. اسلاو بیرنده آچلق بولدی ایسه، آلارنی بلغارلر طویدرا، آلارنك هربر کیره‌ك یاراقلری ده بلغار یورطنده طابلا ایدی، شولای بولا طوروب ده، اسلاولر ایللرنه‌ن نورکوم-تورکوم کوته‌رلوب بلغار مملکتینه یوره‌له‌لر، کچکنه آول وشهرلرنی طالیلر، ظور شهرلرگه اوط صالالر ایدی. اگر اسلاو سوداگیرلری بلغار بازارلرینه کیلوب ساودا ایتسه‌لر، بلغارلر آلارغه دوستلرچه معامله ایته‌لر ایدی. ایدل و اوقا بویینده‌غی اسلاولرنك کوبیسی اوزلرینك ماللرن (مثلا تولی چه‌نلك تیریلرن) بلغارلرغه کیتروب صاتالر وآلاردن ئوز کیره‌کلرن صاتوب آلوب کیته‌لر ایکان.

قامانك یوغاری آغمندن اورال طاولرینه حدلی صوزلغان اورنلرده، حاضرگی پیرم گوبیرناسنده، یعنی بلغارلرنك شمال شرقی یاغنده بلغاردن ئلگره‌ك اویوشقان «الوغ بیارمیه» مملکتی بار ایکان. آنده طوروچیلر، تورلی فین طائفه‌لرندن جیلغان خلقلر بولغانلر. بلغارلر بو مملکت خلقی بله‌ن ده ساودا قیلشقانلر: «بیارمیه» خلقی بلغارغه اورتا اورالنك تورلی معدنلرن، جه‌نلك تیریلرن کیتروب صاتار بولغانلر.

ساودا-بلغارلر، مدنیت وعمران (۲) جهتندن اول زمانلرده ایدل بوینده برنچی درجه‌ده بولغانلر؛ مال باغو و آوچیلق بله‌ن شغلله‌نودن باشقه‌نی بلمه‌گان تورلی فین قبیله‌لری آراسینه مدنیت ومعرفت، بلغارلر تأثیری بله‌ن کرگان. بلغار مملکتی، بویلرنده کوب خلقلر یاشاگان، کیمه وکارابلر یورنرلك مول صولی بولغان ایدللر یاننه اوطورغانلقدن، بلغارلرده ساودا بیك آلغه کیتکان، ساودا بابنده شمال خلقلری بله‌ن جنوب خلقلری آراسنده واسطه‌چیلق ایته‌ر اوچون بلغارنك اورنی ده بیك اوڭایلی ایدی. بلغار ساوداگیرلری قاما بله‌ن بیارمیه (پیرم) ایلینه، شول اوق یلغا بله‌ن هم ۋه‌تکه یلغاسی بوینچه یوغرا (۳) یبرینه بارالر، (۲۳) ایدل بله‌ن یوغاری کوته‌رلوب اسلاولر یورطینه، حتی آق کول (٤)

(۱) Восточные Славяне

(۲) «مدنیت» خلقنك علم، اخلاق، طویغو وذوق یاقلرندن کوته‌رلووی، کامله‌نووی؛ «عمران» مملکتنك طشقی یاقدن توزوکلگی و بایلغی. بو سوزنی عیننك ئوتوری اوقورغه تیینی. (۳) حاضرگی آرخانگیل گوبیرناسینك جنوب ئولوشی بوزون زمانده شولای آتالغان. (٤) Бѣлое озеро؛ حاضر نووغورود گوبیرناسینه کرگان.

حوضه‌سنده یاشاگان ۇیس (ۇیسو) طائفه‌سی بیرینه یته‌لر (٢٤)، اسقاندیناویه یاغندن کیلگان نورمانلر بله‌ن اوچراشالر، اوشبو خلقلرغه اوز متاعلرن هم جنوب یاغندن کیلگانماللرنی صاتوب، آلارنڭ هر تورلی مال ـ متاعلرن آلوب قایتالر ایدی. کۆن باغنده‌غی خه‌زه‌رلر، آز یاده‌غی باشقه تورك قوملری، گریکلر، ئه‌رمه‌نلر، عربلر، ایرانلیلر بله‌ن‌ده بلغارلر، بیك طور آلش ـ بیرش ایته‌لر ایدی، تون یاغی قوملری بله‌ن کۆن یاغی خلقلری آراسنده مال (طاوار) آلماشدرولر، البته، بلغار بازارلرنده اشله‌نه ایدی؛ ایدلنڭ نه‌ق یاغاسنده، شهر بلغار طورنده بلغارلرنڭ «آغا بازار» یا که «یاغا بازار» اسملی بر اسکله‌لری، بازار و یارمینکه اورنی بار ایدی. بو اسکله‌گه یوغاریدن‌ده، توبه‌ندن‌ده هر وقت ساودا کارابلری کیلوب طورا ایدی.

اسقاندیناویا یارم آطاویندن کیلگان ماللر بلغار آشا اسلام یورطلرینه هندستانغه ئوته، عرب آقچه‌لری شول اوق بلغار آرقیلی فین و نورمانلر آراسینه کروب قوللانا ایدی. اورال میخلری بلغار بازارنده آلتفاننڭ صوگنده بغداد ماگازینلرنده صاتلا، روم (بیزانتیا) طاارلری بلغار بازارلر یندن ئوتوب قطایغه یوللانا ایدی. الوغ بلغار شهرنده روم (گریك) لرنڭ اوزلرینه مخصوص ساودا یورطلری بار ایدی. بخارا، خوارزم (١) و خوراسان مملکتلری بله‌ن بلغار آراسنده ئوزلوکسز ساودا کاروانلری یوروب طورا ایدی.

بلغارلر مدنی بولماغان خلقلر بله‌ن مالنی مالغه مدنیتلی خلقلر بله‌ن مالنی آقچه‌غه آلماشدروب ساودا قیلالر ایدی. لکن آقچه‌لری بولودن ئلك آقچه اورنینه تیین و صوصار تیریلری یوروتکانلر. میلاددن ١٠ نچی عصرنڭ یارتیسندن بلغارلرنڭ ئوز آقچه‌لری بار ایدی (٢٥)

بلغارلرنڭ ساودا ماللری شوشیلر بولا ایدی: آس، صوصار، تولکی قویان، صوجفاری کبك جه‌نلك تیریلری، بلغاری، صاوری، ساختیان کونلری: بورك، چیتا، بالق مایی و چیلیمی، مامونت تشلری، ترلکلر (آت، صیر، صارق) بال، بالاوز، چیکله‌وك، قاین آغاچی، صوغش قوراللری و صوغش کیملری.

قسقاسی: بلغارلر ساودا یاغندن بوتون شرقی یاورپاده برنچی خلق بولوب آلارنڭ یارمینکه‌لری، بازارلری و کاروانسرایلری دنیانڭ هر طرفندن کیلگان خلقلر بله‌ن گوژ کیلوب طورا ایدی. بوکونـده ایدل بویی تاتارلرینڭ ساوداغه هوسلیلگی، شبهه‌سز، بلغارلردن قالغان بر میراثدر.

هنر و صناعت ـ بلغارلر هنر بـله‌ن‌ده، بوتیره‌ده‌گی خلقلرنڭ همه‌سندن ئوستون بولغانلر. آلار بوز طوقوغانلر، طولا صوققانلر، صابن و شه‌م قویغانلر، بلغاری (کون)، صاوری، ساختیان اشله‌گانلر. تورلی صوغش قورال و کیملری یاصاغانلر. فارفور، پیالا و آغق کبك طاشلردن توبیه‌لر، سه‌ده‌پلر، هم آلقا، مویونسا، بـله‌زك، یوزوك، قاپتوما کبك بیزه‌تو اسبابلری اشله‌گانلر.

(١) حاضرکی خیوا؛ یورونغی هیرقانیا.

بوکوننده بلغار شهرلری خرابه‌لرنده طابلغان قالدیقلر، بوخلقده هنر وصناعتنك بیك یوغاری درجه‌گه منگانلگن کورسه‌ته‌لر. بولارنـنك نازك و هیبتلگینه حاضرگی یاوروپا اؤستالری‌ده طانك قالالر.

بلغارلر باشده جه‌ین قرده چاطرلرده طورتوب، قشین آغاچ ئویلرده طورغانلر، صوگندن عرب اؤستالری کیلوب کورسه‌تکاچ، طاش یورطلرده طورغوزغانلر: الوغ بلغار شهرینك اورننده قالغان طاش یورطلرنك استیلی وبیزه‌کلری بغداد عربلرینکینه اؤشیلر.

بلغار شهرینك اورننده یر آستندن صو یورتور ئوچون یاصالغان چولمه‌ك کوپشه (طروبا)لر کوب اؤچری. بولار: بلغارلرده یر آستندن صو یورتو بولغانلقنی کورسه‌ته‌لر. دخی، بلغار شهرلری خرابه‌لرنده طاش وتیمردن یاصالغان صنلر، ئوستلرینه تورلی حکمتلی سوزلر برکتلگان آقچه‌لر، قبرلـکلرنك بیك هیبت خط کوفی وخط ثلث بله‌ن یازلغان نق وده‌و طاشلر طابلا.

بلغارلرده آلتون کوموش بله‌ن بیزه‌نو، آلتون قوللانو بیك کوب بولغانلقدن، کورشی تیره خلقلری الوغ بلغارنی «آلتون شهر»، «آلتون تخت» دیب یورتور بولغانلر (۲۶).

آول کون کورشی - بلغارلرده ایـگنچیلك‌ده بیك طور اورن طوتا ایدی. آلار، ئوز طوپراقلرن بر ایگن قازناسینه ئه‌یله‌ندرگانلر؛ آشلقلری ئوزلرندن آرتوب، آنی کورشی ایللرگه‌ده صاتالر ایدی. تون یاغنده وغربده‌گی فینلر، اورالده‌غی باشقردلر، بلغارلرغه تورلی قیمتلی جه‌نلك تیریلری ومعدنلر کیتروب آشلق آلوب کیته‌لر ایدی. بلغارلر، اوز کورشیلری اسلاولرنی ئه‌لله نیچه ره‌ت آچلق بلاسندن قوتقاردیلر. ایکـکان آشلقلری بوغدای، آرپا و طاری بولا، ایگندن حکومتکه تولـه‌نه طورغان صالم (نالوغ) یوق ایدی؛ بلغارلر یورط حیوانلرن‌ده کوب آصریلر، آطنی هر حیواندن آلده‌طوتالر، ئوزلری کونبره‌ك آطقه آطـلانوب یوریلر ایدی. آول بلغارلری اومارتاچیلق بـله‌ن‌ده شغللـه‌نه‌لر، بالدن یاصالغان برتورلی «سچو» دیگان اچملـکلری‌ده بولا ایدی.

بلغارلر آراسنده اسلام دینی - اسلام دینی طارالوب عرب دولتی نیگزله‌نگاچ، عربلرنك سوداگیر وعالملری بای ومدنی بولغان بزنك بلغار مملکتینه بیك ایرته کیلوب یتدیلر. ساده دینلی وساده طبیعتلی بلغارلرغه، قاتلاوسز بولغان اسلام دینی، واوزلری کبك آق کوکل وساده بولغان عربلر بیك اؤشادیلرده، هجرتنك برنچی عصرنده‌اوق آلارنك دینلرن ئویره‌نه باشلادیلر، کوب بلغارلر اسلام دینینه کردیلر.

۹۲۱ میلادیده (۱) بلغار پادشاهی آلماس سلـکی اوغلی، بغداد خلیفه‌سی مقتدر بالله جعفرگه (۲) خط یازوب دین ئویره‌تور ئوچون عالملر، مسجد صالوب منبر طورغوزو،

---

(۱) ۳۰۹ هجری.

(۲) عباسی خلیفه‌لرنك ۱۸ نچیسی بولوب، مقتدر بالله بن معتضد بن موفق بن متوکل بن معتصم بن هارون الرشیددر. ۲۸۲ نچی هجریده طوغان، ۲۹۵ده ۱۳ یاشنده خلیفه بولغان ایدی؛ بونك زمانده دولت عباسیه‌نك تورلی طرفنده فتنه‌لر دوام ایتدی؛ بعض ولایتلر آیرلوب چقدی. خلیفه ئوزی ایکی مرتبه تختدن توشورلوب، دخی منلرلوب، ۳۲۰ هجریده بر اختلالچی طرفندن اوترلدی.

دشمانلردن صاقلانورغه قورغان (قلعه) لر صالور ئوچون اوستالر يبه‌روون ئوتندی وخليفه‌گه دينی جهتدن بوی صونغانلغن بلدردی. خليفه، آلماس‌نك صوراغان كشيلرن يبه‌ردی. بولار اچنده احمد ابن فضلان اسملی يازوچيلری بولوب، اول اوشبو سياحت حقنده بر كتاب يازغان.

بو قدرلی قوناقلرنی قارشی آلورغه، پادشاه، ئوز قول آستنده‌غی دورت اميرنی، ئوز اوغللرن وقارنداشلرن چقارغان. بولار مهمانلرنی ايكه‌ك وايت بلەن قارشی آلغانلر. شهرگه ياقنلاشقاچ، پادشاه ئوزی‌ده قارشی چققان وآطندن توشوب مهمانلرغه، باشی يرگه تيگانچه ئييلوب سلام بيرگان وآلارنی قوطلاب، بلغار عادتنچه، ئوستلرينه، جيكندەن چغاروب، كوموش تەنكەلر چه‌چكان. بو ايلچيلر بلغارغه ميلادن ۹۲۲نچی يل ماينك ۸نده كيلوب يتكانلر. شول سببلی، پادشاه آلارنی، مخصوص كييز ئويلر تكدروب، چه‌يله‌وده قبول ايتكان. قدرلی مسافرلر دورت كون شول ئويلرده يال ايتكاندن صونك، بيشنچی كونی بلغار مملكتنده‌گی اميرلر والوغلر خليفه‌نك مكتوبن طڭلارغه جييلغانلر. شول زور جييلشده ايلچيلر، بلغار پادشاهينك آطن خليفه يبه‌رگان ئيه‌ر-طوقوم بلەن ئيه‌رله‌تكانلر، ئوزينك باشينه چالما چورناب، ئوستينه عباسی خليفه‌لرينكی توسلی قارا كيم كيدرگانلر. خليفه‌نك هم وزيرينك خطلری اوقولغانده، بلغار پادشاهی، آو، وسيمز گه‌وده‌لی كشی بولسه‌ده، حرمت يوزندن آياق ئوزره باصوب طورغان. شول چاقده ايلچيلر ئوستينه دخی كوموش ته‌نكه‌لر چه‌چكانلر. صوڭره ايلچيلر، پادشاهغه خليفه‌نك ارمغانلرن(هديه‌لرن)تقديم ايتكانلر. پادشاهنك بيكه‌سی‌ده يانينه اوطورغان، ايلچيلر آڭاده خلعت كيدرگانلر (۲۷).

اوشبو ايلچيلرنك كيتكه‌شی، اوزينك تله‌وی بوينچه، آلماس، اوز اسمن جعفرگه(۱) آتاسينك اسمن عبدالله‌غه آلماشدردی. مونه، بزنك بابالرمز بلغارلر آراسنده اسلام دينينه رسميلك بيروچی اوشبو آلماس - جعفر پادشاهدر. بلغار يورطنده اسلام دينی، البته موندن ئلك‌ده بايتاق طارالغان، حتی بلغار پادشاهی آلماس ئوزی‌ده، خليفه ايلچيلری كيلودن كوب ئلك اسلام دينينه كرگان ايدی(۲). اما ۹۲۲نچی ميلاديده بلغار مملكتينك دينی ياقدن اسلام خليفه‌سينه ئييه‌رگانلگن اعلان قيلو، بو مملكتده مسلمان روحانيلرينك طارالووينه وآلارنك بار غيرلری بلەن دين طاراتور ئوچون طرشولرينه سبب بولدی. آلارنك طرشولری بيك اوڭشلی‌چقدی: يوز يل‌ده اوتمه‌دی،-بلغار، اسلام يورطی بولوب ئه‌ورلدی. بلغارلرنك تأثيری سايه‌سنده چيرمش وچواشلردن كوبلر هم باشقردلر اسلام دينينه كرديلر؛ اسلام، بلغار پادشاهلغی چيكلرينك طشينه‌ده چقدی: شول اوق ۱۰نچی عصر ميلاديده يورطاسلرنك‌ده بر ئولوشی اسلام قبول ايتديلر (۲۸). كيبق شهرنـده

(۱) خليفه‌نك اسمی جعفر بولو سببلی، آلماس، اوشبو اسمنی اختيار قيلغان.

(۲) آلماس، همه معتبر كشيلری بلەن شول ايلچيلر آلدندەغنه اسلام دينينه كردی، ديگان سوز درست توگلدر.

طۇروچى اسلاو (روس) كنەزى ۋلاديمير سۋياتاسلاف اوغلى ۱۰ نچى عصرنڭ آخرينه طابا، ياڭا دين ئزلى باشلاغاچ، نيمس، گريك ويهود روحانيلرى ئوز دينلرن عرض قيلور ئۆچۈن بارغان چاقده، بلغار روحانيلرىده كييفكه باروب روس كنەزينه اسلام دينى عرض ايتكانلر ايدى. ۋلاديمير، اسلام دينينڭ كوب جهتلرن ياراتسه‌ده، ايسرتكچ اچودن طيوون ياراتمادى: - «روس ايلنده كۆڭللى اش - آراقى اچو: بز، آنسز طورا آلميمز» (۳) ديدى (٤).

علم ومعارف — بلغارلرنڭ عربلرگه آرالاشودن ئلك اوزلرينه خاص بر تۆرلى يازولرى، اوقو - يازو ئۆگرەتە طورغان يورطلرى بولوب - بولماغانلغى معلوم توگل، اما عربلرگه قاتشوب، اسلام دينينه كرگاندن صوڭ، آلار علم ومعارفده ياخشى ترقى ايتكانلر. مسلمان بولغاچ، باشقه تۆركلر كبك، عرب يازوون آلغانلر. بلغارلرده عربنڭ كوفى، نسخ وثلث خطلرى قوللانلغان. بلغارلر كوب جهتدن، عرب تأثيرى آستينه تۆشكانلر، چونكه بلغارغه عربلرنڭ سودا گيرلرى، روحانيلرى وسياحلرى كوب كيله طورغان بولغانلر. بلغارده ئۆيلر صالوچى معمار (آرخيتيكتر) لر هم تگوچيلر بغداد عربلرندن بولغانلر، هجرتدن دورتنچى عصرلرده بلغارلرنڭ كييملرى عربلرنيكى شبكلليرەك بولغان. آلار آراسنده عرب تلىده ياخشى اوق طارالغان. بغداددن عرب ايلچيلرى كيلگانده، بلغار ييرنڭ جمعه خطبەلرى عربچه اوقولا ايكان؛ ينه، بلغار پادشاهى آلماس وتورەلرى خليفەنڭ عربچه يازلغان خطن تلماچسز آڭلاغانلر. عرب تلن ياخشى بلوب، اول تلده كتابلر يازوچى عالملر بلغارلرنڭ ئوزلرندن‌ده چققالاغان. هجرتدن ٦ نچى عصرلرده يعقوب نعمان اوغلى ديگان بر مؤرخ‌ده بولغان؛ اول، بلغار تاريخى حقنده بر اثر يازغان، دى. لكن بو اثر ئەليگەچه طابلغانى يوق. ميلاددن ۱۰ نچى عصرده بلغارلرده مسجدلرگنه توگل، ابتدائى مكتبلرده بولغان (۲۹)؛ قايو بر بلغار عالملرى بلغار شهرندن ۷۰۰ چاقرم شمالغه باروب، علم هيئتكه عائد تجربەلر ياصاب يۆرگانلر (۳۰).

بلغارلر ودشمانلرى - بلغار شهرلرينڭ بايلقلرى تيرەيافدەغى كوب يارلى، نادان ومدنيتسز خلقلرنى قزقدروب طورغانلقدن، آلار، هر وقت بلغار مملكتينه هجوم ايتوب وبلغارلرغه بسەيلەنوب طورغانلر. بلغارلر سودا گير، وطنچ طوررونى ياراتوچان برخلق بولسەلرده، دشمانلرينه جيم بولوب طوررغه رضا بولماغانلر، بلكه اوز وطنلرن صاقلارغه هر وقت حاضرلكلى بولغانلر. لكن آلار، باشقه تۆركلر كبك اوك چن باطر بولسەلرده، اوزلرى صوغش قوزغاتوب باشقه خلقلرنى قلچ بلن جيكوب آلونى تلەميچه، آلارنى اقتصادى يولدن جيكەرگه طرشالر ايدى. آلار كورشيلرى بورطاسلرى، خەزرلر و روسلر بلن صوغشسەلرده، اوزلرى باشلاب توگل، بلكه صوغشچان و طنچسز كورشيلرينڭ هجوملرن

---

(۳) „На руси есть веселіе вино пити: мы не можемъ безъ него быти."

(٤) ۋلاديميرنڭ وكييف اسلاولرينڭ خريستيانلقنى قبول ايتولرى، ۹۸۹ نچى يلده.

قایتارو ئوچون گنه صوغشالر ایدی. بلغارلر قای چاقده، صوغش باشلانغاچ، کورشیلرینڭ بعض بر قالالرن آلالر، لکن غنیمت مالی آلو، طنچ خلقنی طالاو ئوچون توگل، بلکه ساودا ئوچون بر بازار آرتدرو وساوداغه بر یاڭا یول آچو نیتی بلەن گنه آلالر ایدی. شهر وقالالرنی آلغانده‌ده، یاندرو، جیمرو، ئوترو-قرو یولی بلەن توگل، بلکه برتوولی صلح وأمان یولی بلەن کرورگه طریشالر ایدی.

اسلاولر (روسلر) اوزلرینه کنەزلر صایلاب، بر درجه کوچەیوب آلغاچده، بلغارلرغه برنچی دشمان بولوب ئەورلدیلر. تاتارلر برنچی مرتبه کیلگانگه حدلی روسلر بلەن بلغارلر آراسنده ١٥-١٦ رەت صوغشلر بولغانلقی معلوم. بو صوغشلرنڭ ایڭ کوب ئولوشنده باشلاب هجوم ایتو روسلر طرفندن بولدی، بو هجوملر، البته، بلغارلرنڭ ساودا وصناعتلرینه کوب ضرر کیتردی، آلارنڭ مدنی طورمشلارینڭ طنچ آغمن بوظدی. بلغارلر بلەن روسلرنڭ صوڭغی بەرلشولری ١٢٢٠ نچی یلده بولغان ایدی؛ ١٢٢٦ نچی یلده بلغار ایلینه، صوبوطای باطر قوماندااسی آستنده حاضرگی جنوبی روسیه‌ده روس وقپچاقلرنی جیڭگان بر فرقه ماغول عسکری کیلوب، مملکتنی تار-مار ایتکانلگی حقنده‌ده خبرلر بار (٣١). اوشبو ماغول هجومی وقتنده بلغارنڭ اسلام یورطلری بلەن سوداسی طوقتالوب طورغان، ماغوللر کیتکاچ، یوللر آچلوب، سودالر دخی دوام ایته باشلاغان (٣٢).

ماغول تاتارلر هجومی - بلغار مملکتی تورلی ایدللر بوینده بولغانلقدن، ساودا ئوچون اوڭایلی بولسه‌ده، دشمانلردن صاقلانورغه اوڭایسز بولغان. آزیادن کیلوچی صحراوی وصوغشچان خلقلر، غربکه طابا یورگانده، بلغار مملکتی طابتاب اوزارغه طوغری کیلگانلکدن، بلغارلرنڭ باشینه ظور بلالر توشکان.

بلغارلرنی ایڭ نق ئەلسرەتکان وطورمشلرن چغرندن چغارغان نەرسه، ماغول-تاتارلر هجومی بولدی.

میلاددن ١٣ نچی عصرده (١٢٣٧ نچی یلده) اورتا آزیا یاقلرندن یاورویاغه یورگان تاتارلر، جایق یلغاسن کیچوب، بلغار مملکتینه کردیلر. بو یلغا بوینده (مملکتنڭ چیگنده) بلغارلرنڭ صاقچی عسکرلری (چیك قاراولچیلری) طورالر ایکان. بولار، ماغول-تاتار اوردولرن کورگاچ ده، قورقوب، بلغار شهرینه قایتوب کیتکانلر دقور قنچلی یاونڭ کیلووندن خبر بیرگانلر. قورقماسلق ده توگل ایدی شول: ماغول-تاتارلرنڭ شرقی یاورویاغه بو یولی هجوملری، برنچی هجوملری کبك، آز عسکر بلەن، طبیعی نه‌گه‌رەو بوینچه‌غنه بولغان هجوم توگل ایدی؛ بو یولی آلار، بیك چنلاب حاضرلەنگانلر، پلانلرن بیك جنتکلەب قورغانلر، عسکرلرن غایت کوب، اوردولری بلەن ماشینالر وأینژینیرلری بار، شهرلرنی اشطورم (کینەت هجوم) بلەن آلو هم، آلارنڭ پلانلرینه کرگان ایدی (٣٣). صوغش کوچلری بیك آز بولغان بلغارلرنڭ شوندی دهشتلی ماغول-تاتار اوردولرینه قارشی طوروولری، هیچ ممکن بولاچق توگل ایدی. شول سببلی، بلغارلر قارشی طورماونی آلدطو تدیلر.

شولای بولسه هم، ماغوللر، اول زمان عادتنچه، طالاو، والطو- جیمروده برده کیمچیلك قیلمادیلر. تاتارلر هجومی بلغار مملکتنده زور ئوزگه‌رش یاصادی وبلغار خلقینك کیریگه کیتووینه سبب بولدی. بلغارلر تاتار باصقانغه‌چه، صاغلام وماتور یاشی طورغان، سودا گیر، هنرلی واش سۆیوچه‌ن بر خلق ایدیلر. آلار، تیره- یاق خلقنك ساودالرن ئوز قوللرینه تۆشوروۆرگه تیره- یانده‌غی کۆچسز وبۆمۆشاق ملتلر آراسینه ئوز مدنیتلرن، ئوز تللرن کرتۆرگه طریشالر ایدی. ماغوللر ایسه، بلغارلرنك یوره‌کلرینه قورقو صالدیلر، تۆزۆك وبای شهرلرن ویران ایتدیلر. آلارنك مدنیت واقتصاد بابارنده‌غی اشلرن طوقتاتدیلر. کوب بلغارلر شونده‌اوق شهر وآوللردن چغوب چیتکه اورمان وقرلرغه قاچوب بتکانلر ایدی. ماغوللر بلغارنی الوغ، چنغز دولتینه ایبه‌رتوب، اچکی اشلرنده مستقل بر مملکت ایتوب قالدرسه‌لرده، ایندی بلغارده طنچلق بتکان، ساودا یوللری بیکله‌نگان، طنچ‌قنه، مدنی ترکلك بلن یاشارگه امید قالماغان ایدی. تاتارلر رۇس یيرینه کروب کیتکاچ، بلغارلر اوز ایللرنده قالدرلغان تاتار عسکرلرینه قارشی آیاققه باصدیلر، آلارنك همه‌سن دیبورلك قروب بتروب، بلغارنك بۆتۆنله‌ی مستقللگن اعلان قیلدیلر. بو واقعه‌نی ایشتکاچ، ماغول اوردولرینك باش قوماندانلرندن صوبوطای باطر، یاکادن قایتدی‌ده، بلغاری بۆتۆنله‌ی تار- مار ئه‌یله‌دی(٣٤). شول کۆندن باشلاب، بلغار، مستقل بر پادشاهلق قیافتن یوغالتدی؛ بوندن صوڭغی بلغار خانلری بۆیۆك ماغول دولتینك بر ولایتنده‌گی والیلر کبك کنه بولوب قالدیلر.

II

ماغول- تاتارلر دوری.

چنغز و آنك دولتی.

مانغولیه- ماغوللر- یه‌سوکه‌ی باطر- تیموچین یاشلکده- قبیله‌لرنی برله‌شدرو یولنده- تیموچین «چنغز» بولدی- شمالی قطاینی وقوریه‌نی آلو- چنغزنك غرب سفری- چنغزنك صوڭغی یللری- چنغزنك شخصی ودولتی- چنغز ئولگاچ.

مانغولیه- حاضرگی قطای ایمپیراطورلغینك تۆن یاق ئۆلۆشی بو کۆنده مانغولیه دیب آتالا. بو مملکت، شمالده روسیه‌نك طوم، یه‌نه‌سه‌ی، ایرکوط گوبیرنالری هم زابایقال اوبلستی بله‌ن، غربده جونغاریه (قطاینك ایلی، سین-تسزیان ولایتلری) بله‌ن، جنوبده شرقی تۆرکستان هم تۆب قطای بله‌ن، شرقده مانجوریه بله‌ن چیکله‌نه. مانغولیه‌نك شمال

غربی طرفنده‌غی طاولرندن سبرنڭ ظور یلغه‌لری آغوب چغا: یه‌نه‌سه‌ینڭ باشی مانغولیه‌ده بولوب، بو مملکت اچنده آقا. اوڭ یاقدن، سایان طاولرندن چققان «بـه‌ی ـ که‌م» یلغاسی، صوله یاقدن، آلطایـلردن چققان «که‌مچیك» یلغاسی قوشولا. شرقی سبرده‌گی بایقال کولینه توکلگان سیلینغ نهری حوضه‌سینڭ ایڭ کوب ئولوشی مانغولیه‌ده‌در. مونڭ طارماقلرندن ایڭ اهمیتلیلری: صولده «ئه‌گین ـ غول» اوکده، تـاریخده مشهور اورخون یلغالریدر. اورخوننڭ ایڭ مهم طارماغی طولا یلغاسیدر، که آنڭ بوینده، تون یاق مانغولیه‌نڭ باش شهری «اورغا» اوطورا. شمال شرقی مانغولیه‌نڭ ایڭ مهم یلغاسی ـ تاریخده، معروف «آنـون» یلغاسیدر، که اول، آمورنڭ ایڭ مهم بر طارماغی صانالا. مانغولیه‌نڭ شرقی چیگنده سونغاری یاتا، بو یلغانڭ ظور طارماقلرندن «نانني»ده مانغولیه‌دن آغوب چغا. مانغولیه‌نڭ بوته‌ن یلغالری قسقا یلغالر بولوب، مملکت اچنده قالالر: اهمیتسز کچکنه کوللرگه قویالر، یا که طوزلقلر، قوملقلرغه کروب یوغالالر. مونده‌ی یلغالرنڭ ایڭ ظوری ـ کیره‌ولین بولوب، مانغولیه‌نڭ اچنده ٩٢٣ چاقرمغه صوزولا ومملکتنڭ اچنده‌گی «دالای ـ نور» کولینه توگیله؛ بو کولدن ایسه آمور یلغاسن یاصاوچی یلغالرنڭ برسی بولغان «آرغون» چغوب کیته. مانغولیه‌نڭ شمال غربی یاغنده کوللرده بایتاق بار؛ مشهورلری خاصا ـ گول، اوبصا ـ نور، قرغز ـ نور، خارا ـ نور کوللریدر.

ماغوللر ـ مانغولیه‌نڭ بورونغی تاریخی قارانغی، ایسکی زمانلردنبیرلی، پادشاهلق وحکومتلر توزولو، مانغولیه‌نڭ شمال غربی ئولوشنده هم شرقی وجنوبی قریلرنڭغنه بولغان؛ اورتاده‌غی غوبی ـ شامو دالالری هر دائم بوش کوینچه قالغانلر. میـلاددن ٢٥ عصر ئلك، چیکلری یاکاغنه کورسه‌تلگان مانغولیه‌ده کوچمه قبیله‌لر یاشاگان، قطاییلر آلارنڭ هه‌مه‌سن بر بولی «به‌ی ـ دی» (تون‌یاق‌بار بارلری) دیب کنه آتاسه‌لرده، بولار برگنه نسلدن بولماغانلر؛ مونه یاشاوچی خلقلرنڭ برسی ماغول (مانغول) لردر. بو ماغوللرنی «تورك» نڭ بر قبیله‌سی ایتوب، صاناوچی عالملرده‌بار؛ هر حالده، ماغوللر، «تورك» اوڭ بولماغانده‌ده، تورکلرنڭ ایڭ یاقن قه‌رده‌شلریدرلر. ماغوللر ئوزلرینڭ بورونغی حاللرن بلمیلر، تیك آلار، ئوز باباللرینڭ کیره‌ولین بویندن آلوب، نانني، آرغون یلغالرینه حدلی بولغان اورنلرده کوچوب ـ قونوب یورگانلکلرن سویلیلر، شوندن صوڭغی تاریخلرن تورلی ئه‌کیه‌تلر بله‌ن بیزیلر. مانغولیه‌ده بر ـ بر آرطلی شرقی هونلر، «تو ـ کیو» لر، شرق اویغورلری دولتی دیگان اوچ اولوغ تورك دولتینڭ توزولگانلکن یوغلریده بلگان ایدك، ماغوللر، میلاددن ٩ نچی عصرنڭ یارتیسینه قدر مونه اوشبو دولتلر قول آستنده طورغانلر. اویغورلرغربکه طابا آوشقانـدن صوڭ ماغول ئولوسلری و اروغلری اوز آللرینه مستقل یاشی باشلاغانلر. ١٢ نچی عصرده شمالی قطاییه توزولگان قارا خطای، نیوجی پادشاهلقلرینڭ نفوذلری‌ده بولارغه بیك آز بولغان ایدی، ١٢ نچی عصرنڭ اورتالرنده مونه اوشبو ماغول قبیله‌لرندن بعضلرینڭ باشلغی بولغان یه‌سوکای باطرنڭ اولون ئه‌که

اسملی خاتوننان ١١٦٢ نچی یلده بر بالا طودی؛ اسمن «تیموچین» قوشدیلر. صوڭندن «چنغز» عنوانن آلغان اوشبو ماغول، ئوسوب بویغه یتو بلهن مملکتلر فتح ایتهرگه طوتنوب؛ تورکلرنڭ ایڭ کوب ئولوشن ئوز قول آستینه کرتوب بتردی، آنڭ بالالری آتالری باشلاغان اشنی دوام ایتدردیلر؛ بولارنڭ غربکه طابا یورگان چاقدهغی اوردولرینڭ ایڭ کوب ئولوشی تورکلر ایدی. تورك دنیاسنده حکومت سورگان چنغز بالالری بیك تیز تورك تأثیری آستینه توشدیلر، تمام تورکلهشدیلر. چنغز، ماغوللرنڭ تاتار اروغندن ایدی (٣٥)، شول سببلی، آنڭ بالالری قومانداسی آستندهغی عسکرلرنڭ همهسن، باشلقلری منسوب بولغان قبیلهنڭ اسمی بلهن «تاتارلر» دیبده آتاغانلر (١).

١٢٣٧ نچی یلده بلغار یرینه کیلگان ماغول - تورك اوردولری چنغزنڭ طورونی(٢) باتوخان قومانداسی آستنده کیلگانلر ایدی. شرقی یاور وپاده طوروچی خلقلر بو اوردولرنی «تاتار» اسمی بلهن قارشی آلدیلر؛ صوڭندن بز تورك - بلغارلر، ماغول - تاتارلرنی یوطوب، ئوزمزگه ئهورلدروب بیهرگاچ، دنیابزنی «تاتار» دیب آطی باشلادی.

تیموچین یهشلکده یهسوکای باطر ١١٧٥ نچی یلده ئولگان چاغنده تیموچین دن باشقهینه دورت کچکنه اوغلی قالدی. تیموچین، بالالرینڭ طورسی بولسهده، اون ئوچ یهشنده گنه ایدی.

یهسوکاینڭ قول آستندهغی ماغول - تاتار قبیلهلرینڭ الوغلری اوز باشلقلرینڭ جنازهسینه کیلگانلر ایدی، آلار شونده بالا تیموچین گه بوی صونمایاچقلرن بلدروب طارالدیلر. یهسوکاینڭ عائلهسینه طورمش بیك آور ایدی: تیموچین، آناسی و انیلری ئولهنلر آشاب، جهننڭ آولاب وبالق طوتوب کون اوطدرا باشلادیلر.

بو آور ومشقتلی طورمش، تیموچیننی تربیه ایتدی، چنقدردی، آڭا کشیلرنی ودنیانی طانتدی. تیموچیننڭ آناسیده بیك اوڭغان وعقللی برخاتون ایدی، اول: ایرینڭ کوب قبیلهلرنی اوزینه قاراتوب طورغانلغن اونوطمی، طور اوغلی تیموچینگه، آتاسینڭ اورنن قابتاروب آلورغه. آنڭ یاراقلی وارثی بولورغه تییشلکنی ئهلیدن ئهلی آڭلاتوب طورا ایدی.

قبیلهلرنی برلهشدرو یولنده - تیموچین، کیرایت تورکلرینڭ خانی، یهسوکاینڭ «آنده»سی بولغان طوغرول خاننڭ یاردهمی بلهن آقرن - آقرن ماغول - تورك قبیلهلرن ئوزینه بوی صوندررغه کرشدی. بو یولده آنڭ آلدینه طور اوڭایسزلقلر چقدی: اول، برنیچه قبیلهلرنڭ آق سویهکلرن ئوز تیرهسینه جییوب؛ کوچهبوب کیلگان چاغنده جویرات قبیلهسینڭ باشلغی، تیموچیننڭ بالالق ایپدهشی بولغان جاموقا چیچهن آڭا قارشی بار غیرتی بلهن اش کوره باشلادی. جویراتلرغه تایجوت قبیلهسیده قوشلدی.

(١) تورك - ماغوللرده باشلقنڭ، قبیلهسینڭ اسمی توگل، اوزینڭ اسمیده بوتون خلققه اسم بولوب کیته طورغان ایدی. قانقلی تورکمهنلرینه منسوب بر تورك قومی برنچی خانلرینڭ اسمی بلهن ئهلیده «عثمانلی» دیب یورتولهلر توگلمی؟.

(٢) طورون - بالانڭ بالاسی.

تیموچین بولار بلەن بر نیچە رەت صوغشدی. جیکّلوب داۋالارغە قاچوب کیتوب «قازاق» بولوب قاڭغروب یورگان چاغلاری‌دە بولغالادی، لکن اول بر وقت‌دە امیدنی ئوزمی، آیاقدن یقلمی، اوزینگ عالیجنابلغندن، ئریلگندن آیرلمی ایدی. تیموچین ئوزینگ غیرتی، اوگی آتاسی میکّلیکنگ ومونـگ قدرده‌شی کوکچەنگ دین اسمندن قوللاولاری، قوڭغرات قبیلەسینگ تلەکدەش بولوب طورووی، آرلات قبیلەسینگ بولشلغی سایەسندە، آنون بلە کیرەولین آراسندەغی اورنلرنی ئوز قولیدن اچقندرمادی. ١١٨٩ نچی یلدە، تیموچینگە ٢٧ یاش طولغانده، کیرەولین بولوننده آرلاتلر آنی «قاآن» کوتەردیلر. تیموچین «قاآن» بولغاچ، روحی کوتەرلوب کیتدی، اوزنده، تایجوت وجویراتلرنی تار-مار ایتەرلك کوچ سیزه باشلادی. مونه، اول «آنون» یلغاسینگ قویاش بایشی یاغنده، بو کونده زابایقال اوبلاستنده قالغان اینغودا یلغاسینگ کچکنه بر طارماغی بولغان «بالجونا-بولاق» بوینده تایجوت وجویراتلر بلەن بیك قاتی صوغشوب، آلارنی تار-مار ایتدی، بو صوغشده تیموچین‌نگ دشمانلرندن ٦ مڭ کشی هلاك بولدی. بو، ماغوللرنگ برنچی زور مظفریتلری ایدی. ١١٨٩ دن ١١٩٣ کە قدر تیموچین آقرنلق وصبرلق بلەن، یا صوغشوب، یا کە آڭلاشوب، یا ایسە قودا بولشوب، غوبی دالاسی، کیرەولین، سیلینغ، اینغودا یلغالاری آراسندە یاشاگان تورك، ماغول-تاتار قبیلەلرن ئوز قول آستینە کرتووندە دوام ایتدی. صوڭرە آڭا، بایقالنگ ایکی یاغندە طوروچی میرکیت طونغوزلاری بلەن اوزاق یللر کورەشورگە طوغری کیلدی. ١١٩٣ نچی یلدە تیموچین طوغرول بلەن برلەشوب، قطایدە چیقان فتنەلرنی باصارغە خدمت ایتدی. بو خدمت ئوچون قطای پادشاهی کوب آقچەلر بیرووی ئوستینە، طوغرولغە «اووانغ» (١) دیگان عنوانی، تیموچینگە «دای-مینغ» (حکیم) عنوانن بیردی. شولای ایتوب، تیموچین، شوکنلی قطای پادشاهینەدە ئوزینگ کوچن کورسەتدی، آنگ قاشندە اعتبارغە کردی. جاموقا، «بالجونا-بولاق» صوغشندن صوڭ قاچوب کیتوب، تیموچینگە قارشی حرکتندە هامان دوام ایتە ایدی. جاموقا ئوزینگ طرفدارلاری بلەن، شمال غربیگە، آلطای طاولرینە طابا قاچدی، تیموچین آلارنی قووب باروب صوغشدی‌دە، جیکّدی. جاموقا دخی قاچوب قوتولدی. مونن صوڭ تیموچین بلەن طوغرول اراسی بوزولوب، صوغشقە قدر باروب ییتدی. ١٢٠٣ ده طوغرول جیکّلوب نایمان پادشاهی «تایان» غە باروب صیغنورغە تلەب قاچوب کیتدی. لکن آڭا باروب ییتکانچی هلاك بولدی. بەس، آنگ قول آستندەغی، کیرایت قبیلەسی‌دە تیموچینگە بوی صونتدی. جاموقا، هم طوغرولنگ اوغلی سینغون (سایغون)، آلطای هم جونغاریەنی بیلی طورغان نایمان پادشاهینە باروب صیندیلر و «تایان» خاننی تیموچینگە قارشی صوغش آچارغە قوتورتا باشلادیلر. نایمان خانی حاضرلەنوب‌دە تورگورمەگان ایدی ئەلی، تیموچین نایمانلر ئوستینە سفرگە چیقدی. بو

---

(١) قطایچە قارول دیەدەن معنادە؛ تورکلر بو سوزنی «اوڭ»غە ئوزگەرتکانلر (لیون قاهون).

اوردولرنك «ماڭلای» ن (۱) ۲۵ یاشلك جُدبه قوماندا اینه، آنك معاونی ۱۷ یاشلك صوبوطای ایدی. ایرته‌دن کیچکه‌چه صوزلغان صوغشده قارت تایان قاتی یارالانوب یقلدی، نایمانلر جیکلوب تار - مار ایتلدیلر. تایان ئولگاچ، نایمانلرده تیموچین قول آستینه کردیلر. بو صوغشده، تایان خاننك وزیری «تاتونغو» اسملی اویغور، تیموچین قولینه توشکان ایدی؛ تیموچین آنك بلمندن فایدالانورغه قرار بیروب، ئوز بالالرینه آندن اویغور یازووی هم اویغور قانونلری اوگره‌تدره باشلادی. مونه شول کوندن آلوب، ماغوللر اویغور مدنیتی تأثیری آستینه توشه، آقرن - آقرن تورکله‌شه باشلادیلر. مونده‌ن صوڭ ماغول کانسه‌له‌ریه‌لرینك توره‌لری، ماغول شاهزاده‌لرینك مربی ومعلملری اویغور تورکلرندن بولغانلقن یوغاریده اویغورلرنی سویله گانده‌ده بلوب کیتکان ایدك. نایمان خانلقن آلغاچ، تیموچین قول آستنده‌غی یرلر ئیرتش یلغاسینه، قرغز داللرینه‌قدر اوز ایدی.

نایمانلر جیکلگاچ، جاموقا، قرغز صحرالرینه قاچوب کیتدی، بر وقتده اشنی یارم - یارطی کوینچه‌قالدرورغه یاراتماغان تیموچین جاموقانی قولغه توشورورگه قرار بیردی هم شوشی سفرنك هنوز قارشیلغنده دوام ایتکان بوغیرتلی ایرینی طوتقو نلققه توشوروب یوق ایتدی (۱۲۰٤ نچی یلده).

تیموچین «چنغز» بولدی - ایندی خینغان طاولرنده باشلاب ئیرتش وآلطایغه‌قدر بولغان اورنلر تیموچین اداره‌سینه کرگان، اول، یاخشی اوق کوچلی بر پادشاه بولوب ئه‌ورلگان ایدی. بورونغی هون و «بویوك تورك» دولتلرندن خبردار تیموچین، بوتون تورك — ماغوللرنك «ایلخان» لری بولورغه تلی ایدی. اول، ۱۲۰٦ نچی یلده آنون یلغاسی بوینده «قورولتای» جیدی؛ شونده ٤٥ له‌ب تورك - ماغول قبیله وئولوسلرینك الوغلری تیموچیننی «ایلخان» لققه کوته‌ردیلر. اوشبو قورولتایده تیموچین‌گه « چنغز » عنوانی بیرلدی. (بعضلر: بو سوز ماغولچه، ئیلمه‌س، بوگولمه‌س، تق ومطلق معناسنده دیلر، بعض عالملر بوسوز شامانیلر قاشنده مقدس صانالغان بر «جن» - روحنك اسمی دیلر؛ نیچك‌ده بوسوزنك معناسی آیرم - آچق معلوم بولغانی یوق ئه‌لی)؛ چنغز شوشنده «دلیگون بولداق» (۲) توبه‌سینه توب، اوزن ایلخانلققه صابلاغان تورك — ماغول اروغلرینه اوشبو قسقا ومعنالی نطقن سویله‌دی:

— «مینم باشیمه کیلگان محنتلر وچیتنلکلرگه قارامیچه، همه‌گه قارشی طوروب مینم بله‌ن برگه بولغان شاداق وفایغی کونلرینك ایکیسنده‌ده ئوزینك صارصلماس کوچی بله‌ن مینم فکرلرمنی قوّتله‌گان، هر بر قورقنچلقلر اچنده ئوزینك اخلاص وصداقتی بله‌ن مینگا یولداشلق ایتکان، طاو بلّوری کبك صاف بولغان اوشبو خلقنك « کوك ماغول» دیب آتالوون هم بیر یوزنده‌گی همه خلقدن ئوستون بولوون تلیم (۳٦).

تیموچین «ایلخان» بولغاچ، مانغولیه بله‌ن تبت آراسنده یاشاگان تانغوت قبیله‌سن

(۱) ماغوللرنك آلغی فرقه‌لری (آوانگاردلری) «ماگلای» دیب آتالا ایدی (بیربزین).

(۲) چنغزنك طوغان اورنی.

باروب آلدی، شول وقت، آلارنڭ کورشیسنده، حاضرگی شرقی تورکستانده کون ایتکان اویغورلر اوز اختیارلاری بلەن چنغزغه بوی صوندیلر.

شمالی قطاینی آلو - تیموچین ۱۲۰۳ نچی یل اوق، غوبی دالاسینڭ جنوبنده بویوك قطای دیوارینڭ نەق یاننده یاشاوچی اونغوطلرنی اوز حمایەسینه آلغان، اوز نفوذن قطاینڭ قابقاسینه ایلتوب ترەگان ایدی. ایندی آنون بویندەغی «قورولتای»ده تورك ایلخانلرن ترگزورگه همه تورك - ماغول قوملرن برلەشدرورگه قرار بیرو، نیوچنلر قولنده بولغان شمالی قطای پادشاهلغینه (۱) صوغش اعلان قیلورغه قرار بیرو دیگان سوز ایدی. مونی هر کم آڭلی ایدی. ۱۲۰۸ده نیوچی پادشاهی چانع - چونغ وفات بولغاچ، آنڭ بلەن تیموچین آراسندەغی معاهدەنڭ حکمی بتدی؛ بەس، چنغز آنڭ اورنینه اوطورغان اوغلن طانومایاچغن اعلان قیلدی و ۱۲۱۱ده حاضرلەنوب بتوب، قطای اوستینه یوردی: قطای سفرینڭ ده باش قوماندانلری جەبه بلەن صوبوطای بولوب، چنغزنڭ عسکری کیکەشچیسی موخولی دیگان برذات ایدی. نیوچیلر، ماغوللرغه بیك نق قارشی طوردیلر، عادتدن طش فدا کارلق بلەن صوغشدیلر، چنغز عسکرلری اون آیدن صوڭغنه پایتخت پیکین شهرن آلدیلر و ۱۲۱۶ نچی یلدەغنه نیوچیلرنی تمام طوزدرورغه موفق بولدیلر. اول آراده صوبوطای قوریەنی باروب آلدی، ۱۲۱۷ده چنغز، پیکینده ۳۳ مڭ عسکر بلەن موخولینی حاکم ایتوب قالدروب، ئوزی مانغولیەغه قایتوب کیتدی. ایندی چنغزنڭ ییلی طورغان ییرلری دخی‌ده کیڭەیدی: صاری دیڭگز یارلرندن آلطای طاولری ایته‌کلرینه، بایقالدن صاری یلغا بویلرینه حدلی بولغان ظور مملکت آنڭ قول آستینه کردی؛ قطاینی‌ده آلو بلەن اول چنلاب «الوغ پادشاه» بولوب ئەورلدی.

چنغزنڭ غرب سفری - چنغز حاضرگی جونغاریه هم اویغور ییرلرن اوز قول استینه کرتکاچ، آنڭ مملکتی «خوارزمشاهلر دولتی» دیگان تورك پادشاهلغی بلەن کورشی بولغان ایدی. بو دولتنڭ مرکزی خوارزمده (حاضرگی خیواده) بولغانلغندن، پادشاهلری «خوازمشاهلر» دیب آتالالر ایدی. چنغزچققان زمانده بو دولتنڭ پادشاهی قطب‌الدین محمد اسملی برذات بولوب، مونڭ زماننده اوشبو دولت شرق یاغنده صردیا بلەن چیکلەنوب، ماوراءالنهرنی، فرغانه یورتنی صغدیان مملکتن (سمرقند وبخارا ولایتلری)، حاضرگی کاسپی آرطی اوبلستن، شمال شرقی ایراننی، حاضرگی افغانستانڭغی هرات وغزنه شهرلرن اچینه آلا ایدی. بو وقتده عباسیه دولتی هریاقدن قرقلوب بتکان، عباسی خلیفەلرنڭ‌ده فوری اسملری‌گنه قالغان ایدی، که آلارنڭ بارلق اشلری - تورلی

(۱) بو وقتده قطایده ایکی پادشاهلق بار ایدی. برسی جنوبده توب قطای پادشاهلغی بولوب، ایکنچیسی شمالده مانجورلر حکومت ایتکان پادشاهلق ایدی. بو مانجورلر شمالی قطاینی ۱۱۲۰ده فتح ایتکانلر ایدی. آلارنی قطایلیلر، «نیوچی» دیب، تورك - ماغوللر «جورچی» دیب، اما آلار، ئوزلرن - ئوزلری «ایسین» دیب آطیلر ایکان. ایکی پادشاهلق، «خوان - خه» یلغاسی بلەن آیرلالر ایدی.

امیر وسلطانلرغه فاتحه بیروب، آلاردن بوله‌کلر آلوب طوروغنه ایدی. بو چوْرلرده أندلس دولت اسلامیه‌سی‌ده، شمال شرقی آفریقاده‌غی فاطمیلر دولتی‌ده یقلغان، آزیاده اسلام یوْرطیننگ توْرلی اورنلری واق-واق امیرلر، سلطانلر، آتا بکلر-فلانلر طرفندن اداره ایتله‌لر ایدی. بولارنڭ هرقایسی اوز «مملکت»نده مستقل ایدی، لکن فاتحه‌نی بغداد خلیفه‌سندن آلالر، خطبه‌لرده آنڭ اسمن یاد ایتدره‌لر، اما ئوز آرا طالاشوب وصوغشوب طوْرالر ایدی، اسلام یوْرطنده پادشاهلقلر و اقلانغان کبی، مسلمانلرنڭ ئوزلری‌ده بیك واقلانغانلر ایدی: اجتماعی اخلاق بوْزوْلغان، امیدلر سونگان، روحلر توْشکان، طارقاولق ویالقاولق حددن آشقان ایدی.

چنغز ظهور ایتکان زمانلرده خوارز مشاهلر دولتی أیك ظور وکوْچلی بر دولت ایدی، خوارز مشاهلرنڭ آلتنچیسی بولغان مذکور قطب‌الدین محمد، خفت، قزو کبری، عسکری وسیاسی اشلرده آڭسز بر حکمدار ایدی. چنغز، شمالی قطاینی‌ده آلوب، کوْچه‌یوب کیلگان چاقده اول بایتاق سیاسی خطالرده اشله‌ب طاشلادی: مجدالدین اسملی بر عالمنی گناهسز اوترتوب. اوز قول آستنده‌غی روحانیلرنڭ آچولرن قابارتدی هم بغداد خلیفه‌سیننڭ رخصتندن باشقه بعض بر واق امیرلرنڭ ییرلرینه هجوم ایتوب، خلیفه‌نی رنجتدی. خلیفه ناصرالدین‌الله(١) آنڭ بو اشیننڭ باراماغانلغینه تنبیه قیلغاچ، اول خلیفه‌نڭ ئوزنی ئوستینه باررغه جیلکنه باشلادی. خلیفه بله‌ن بوْزوْلشو، قطب‌الدینگه اوز قول آستنده‌غی مسلمانلرنڭده صوونوویینه سبب بولدی. چنغز ئوزیننڭ مسلمان وکیلری آرقلی بو حاللرنڭ همه‌سن‌ده بلوب طوْرا ایدی. قطب‌الدینگه بیك رنجیگان خلیفه، چنغزغه ایلچی ییبه‌روب، خوارزمگه تیزره‌ك هجوم قیلوون اوتنسه‌ده، چنغز، طوقتو مالغه هجوم قیلونی اوزیننڭ شأنینه لایق کورمه‌دی. خلیفه ئوستینه یوْرو فکری قطب‌الدیننڭ باشندن چقماسه‌ده، اول، قطای چاقلی-قطاینی جیگکان چنغزدن بیك قورقا ایدی. شونلقدن اول، بغداد یاغینه یوْروْر اوچون چنغز بله‌ن معاهده یاصاب، وقتچه دوست طوْرونی تیبشلی طابدی. به‌س، اول، چنغز بله‌ن، صوغش هم سودا اشلری حقنده بر اتفاق توْزوْدی وشول جینده‌اوك بغداد اوستینه یوْروْرگه حاضرله‌نه باشلادی. خلیفه، ئوزینه قارشی قیام ایتکان بو پادشاهنی «باغی»(٢)صاناب، آڭا لعنت اوقوْدی وآنڭ اسمن خطبه‌لرده تلگه آلودن طیدی. بو حالگه توْشو قطب‌الدینی آرتق اوصاللاندردی، عصبیلندردی؛ اما مسلمان خلقی آندن دخی‌ده قاتیراق بیزدی، چنغزنڭ مملکتکه باصوب کروون، خلیفه تله‌گان کبك، آلارده تلی باشلادیار.

قطب‌الدین مملکتیننڭ چیگنده‌گی بر شهرنڭ غایر اسملی والیی، خوارزمشاه بله‌ن چنغزنڭ آراسی تیزره‌ك بوْزولوغه سبب بولدی؛ غایر، چنغز قول آستنده‌غی قطایدن

---

(١) عباس خلیفه‌لرنڭ ١٤ نچیسی بولوب. ٤٧ یل خلیفه اسمی کوته‌روب طوْرغان وهجرتدن ٦٢٢ده وفات بوْلغان. (٢) مشروع پادشاهغه قارشی فتنه چغاروچی.

ئوز شهرینه کیلگان بر کاروانننك مالـلارن طالادی، سوداگرلرن اوتردی. چنغز، اوزینه غـایر خـاننی طابشرووون طـلب ایتوب قطب‌الدینگه اوچ ایلچی یبـه‌ردی. قطب‌الدین بولارنك برسن اوتردی، ایکیسن خورلاب قووب ییبه‌ردی. شول‌اوق حینده چنغز ئوزینك عسکرلرن ئیرتش تیره‌سینه طارتا باشلاغان ایدی؛ قطب‌الدیننك اوشبو یامان معامله‌سن ایشتکاچ‌ده، اول، ئوز اوردولرینه خوارزم دولتی اوستینه یوررگه امر بیردی (۱۲۱۹ ده). قطب‌الدین بو صوغشنی ئوزی قوزغاتسه‌ده، آنگا حاضرلگی برده یوق ایدی؛ ماغول اوردولرینك حرکتن ایشتکاچ‌ده، اوغلی جلال‌الدین قوماندا‌سی آستنده، بار قدر عسکرن دشمانغه قارشی چقاردی. ۱۲۱۹ نچی یلننك آخرنده بولغان برنچی صوغشدن صوك قطب‌الدین صردریانك آرباغینه چیگنوب کیته‌رگه مجبور بولدی، اول مونده عسکر جییو بلەن اوغراشقان زمانده ماغوللر، صردریانك یوغاری آغمینه طابا کیتوب، فرغانه‌گه باروب کردیلر. خوجند قلعه‌سن آلاخ اسمنده‌گی بر قوماندان ۵ مك عسکر بلەن قاماب قالدی، توب قوّت اول قلعه‌نك تون یاغندراق صردریانی کیچوب چقدی‌ده، بخاراغه‌طوغری یونه‌لدی، چنغزنك‌خوارزم دولتی‌اوستینه یورگان اوردولری ۱۰۰ مگگه یبته‌ایدی(۳۷). بخارا، قانلی‌صوغشدن‌صوك ۱۲۲۰ نچی یلننك آپریلنده چنغزغه بیرلدی.

چنغز، بخاردان، سمرقندکه کیلدی. قطب‌الدین بوشهرده ٤۰ مگلەب عسکر قالدروب ئوزی‌چغوب قاچقان، اوغلی جلال‌الدین‌ده مونده یوق ایدی. سمرقندنك صاقچی عسکرلری یگتلرچه صوغشدیلر، ایکنچی کوننی، ملالرننك بر قابقانی آچولری سببلی، تمام جیگلدیلر؛ سمرقندده آلندی. چنغز، بخارا وسمرقنددن بیك کوب اوستالر وهنر مندلرنی جییوب آلوب، ماغولستان وقطایغه اوزاتدی، آننك موندن مقصدی، آلاریارده‌می بلەن ئوزینك توب مملکتن توزه‌تو ومعمورله‌ندرو ایدی. موندن صوك جه‌یحون بوینده‌غی شهرلر وقورغانلر بری آرتندن بری آلنا باردی، بیش آی اچنده چنغز بوتون فرغانه، بخارا، ماوراء النهر، خوارزم ولایتلرن ئوز قولینه کرتوب بتردی. مسلمانلر، دینسز صاناد‌قلری چنغز قولینه گرفورگه کونمه‌گانلکلرندن، شهرلرنك همه‌سی ویران بولدی، مدنیت وعلم اثرلرینك کوبیسی نور کوچ آستنده ایزلوب تلف بولدی.

خوارزم مملکتیننك اشن بترگاچ، چنغز، کوب صوغشلرده چنققان صوبوطای وجه‌بەنی ۲۵ مك عسکر بلەن قافقاز طرفینه قاچقان قطب‌الدین آرطندن ییبه‌ردی ئوزی، اوردا‌سن (عسکری منزلن) خوارزمشاهننك، سمرقندنك کون یاغنده‌غی گوزه‌ل جه‌یله‌وینه کوچروب، شونده بر آز یال ایتدی. جه‌به بلەن صو بوطای ایس کیتکچ بر تیزلك بلەن خوراسان ومازندران آرقلی یوروب قوزغون (کاسپی) دیگگزینك غرب یاغینه باروب چقدیلر و« آبسکون» آطاونده بیچاره‌قطب‌الدین محمدنك‌ئولی گه‌وده‌سن گنه طابدیلر(۳۸) ایندی بولارنك وظیفه‌لری اوته‌لگان ایدی؛ الار، قپچاق توزکلری یبرن فتح ایتو حقنك رخصت

صوراب چنغزغه چابار(۱) ییبه‌ردیلر. ئوزلری چنغزدن فرمان کیلگانچه آذربیجاننی آلا طوردیلر. چنغزدن رخصت کیلگاچ، کاسپی دیگزینڭ قویاش باتیشی یاغی بله‌یوروب گورجی مملکتنی اوستینه باروب چقدیلر، گورجیلر بله‌ن صوغشوب، آلارنی جیگوب قافقاز طاولرینڭ شمال طرفینه کیچدیلر. شمالی قافقازده قوبان یلغاسی هم قارا دیگز بوینده طوروچی قپچاقلر، تیریك وقوما یلغاسی بوینده آلانلر اتفاق بله‌ن ماغوللرغه قارشی صوغشورغه ئه‌زرله‌نوب طورالر ایدی؛ ماغوللر حیله قوروب قپچاقلرنی آیروغه موفق بولدیلرده، ئوزلری گه‌ قالغان آلانلرنی تار - مار ایتدیلر؛ صوڭندن ماغوللر بله‌ن قپچاقلر آراسی بوظولدی؛ بوصوڭغیلری ئوزلرینڭ دون بله‌ن ایدل آراسنده‌غی قرلرده، روس ایلی کورشیسنده یاشاوچی قه‌رده‌شلری یانینه قاچدیلر. قپچاق الوغلری روس کنه‌زلرینه ایلچیلر ییبه‌روب ماغول - تاتارلرغه قارشی آلاردن یارده‌م صورادیلر، روس کنه‌زلری قپچاقلر بله‌ن اتفاق ایتوب صوغشقه حاضرله‌نه باشلادیلر. قپچاقلرنی ئوز حمایه‌لرینه قبول ایتکان روس کنه‌زلرینه ماغوللرنڭده بیك آچولری کیلدی، به‌س آلار، روسلرغه بر «ساباق» بیرور اوچون غربکه طابا یوردیلر، روس - قپچاق عسکری آلارغه قارشی کیلدی. ۱۲۲۳ یلنڭ ۳۱ نچی ماینده ایکی عسکر قالقا (۲) یلغاسی بوینده اوچراشوب قاتی صوغش بولدی؛ قپچاقلر بله‌ن روسلر جیگلوب قاچدیلر، ماغول - تاتارلر آلارنی دنیپرگه‌چه قووب باروب کیری قایتدیلر. موندن صوڭ جه‌به بله‌ن صوبوطاینڭ بلغار ییرینه کیلوب کیتولری حقنده‌ده خبرلر بولغانلغن یوغاربده بلگان ایدك؛ هر حالده بوبولی ماغوللر، بلغار مملکتینڭ اچکی ولایتلرینه اوك کیلمه‌گان تقدیرده‌ده، مملکتنڭ برچیتندن اوطوب کیتولری درستدر. چونکه آلار چنغز یانینه قایتقان چاقده، کیلگان یوللری بله‌ن توگل، بلکه ایدلنڭ توبه‌ن آغمندن کیچوب حاضرگی صامار گوبیرناسینڭ کون یاق ئولوشی هم اورال اوبلستی آرقلی قایتقانلر. صوبوطایلر قافقاز، ایدل یاقلرنده یورگانده قطب الدیننڭ اوغلی جلال الدین خوارزمده ماغوللرغه‌قارشی اختلال چقاردی، آنده جیگلگاچ جنوبی ایران، افغانستان و هندستانغه کیتوب، ماغوللر بله‌ن صوغشدی، لکن آخرده جیگلدی.

چنغزنڭ غرب سفری شونڭ بله‌ن تمام بولدی؛ ایندی آنڭ قول آستنده‌غی ییرلر صاری دیگزدن کاسپی وقارا دیگزلرگه چیکلی صوزلدی، بوتون اورتا آزیا (توركستان)، افغانستان و ایراننڭ تون یاقلری آنڭ دولتینه قوشلدی؛ ایندی بوتون آزیاده ئولکگی باشسزلق، طنچسزلق اورنینه طنچلق ونظام ییرله‌شدی.

چنغزنڭ صوڭغی یللری. - چنغز ۱۱۲٤ نچی یلنڭ قشنده جونغاریه‌ده طوردی؛ اول، شونده ایکان، آنڭ یانینه، قافقاز و ایدل یاقلرندن، کوب غنیمتلر آلوب جه‌به بله‌ن

---

(۱) خبر یورتوچی دیگان سوز: «چاب» خبر معناسنده.

(۲) حاضر ییکاتیرینسلاف گوبیرناسنده، کالیتس «калецъ» دیب آتالا: کالمیوس یلغاسینه توشلغاندن صوڭ ازوف دیگزینه توشه.

صوبوطای قایتدی. چنغز، اوشبو ایکی قهرماننڭ باروب تیکشروب قایتقان یېرلرن چنلاب فتح ایتەرگە بۇیۇروب، کوب عسکر بلەن اوغلی جوجینی یبەردی، ئوزی ١٢٢٥ نچی یلنڭ فیۋرالندە مانغولیەگە قایتدی. چنغز، ئوزینڭ ظور دولتن دورت بالاسینە بولیب بیردی: بۇرۇنغی تۇرك - ماغول عادتنچە تۇب یۇرط (مانغولیە) کچی اوغلی تولی‌گە تیدی، الوغ اوغلی جوجیگە قرغز صحرالرن، ایدل، جایق بویلرن (قپچاق ایلن)، چغتایغە ماوراءالنهر، شرقی تۇرکستان، فرغانە وصغد یېرلرن (بخارا وسمرقند ولایتلرن)، اوگدایگە جونغاریە، آلتای تیەلرن وئیرتش بویلرن بیردی. جوجی، چنغزدن ئلك دنیادن قایتدی، آنکا تیگان ئولوش اوغلی باتوغە میراث بولدی. چنغز، ١٢٢٧ نچی یلدە آۋگوستنڭ ١٨ ندە (١) ٧٧ یاشندە قطایدە وفات بولدی؛ آنڭ گەودەسن ظور طنطنە بلەن طوغان ایلی مانغولیەغە «آنون» بویینە آلوب قایتوب کومدیلر.

چنغزنڭ شخصی وتۇزۇگان دولتی - چنغز قاآن ئری گەودەلی، طازا، کیك ماڭغایلی، سیرەك صاقاللی، سوزگە اۇستا وبیك عقللی، یومارد وسۆیکەلی بر کشی ایدی. آنڭ بر نەرسەگەدە آرتق ایسی کیتمەگان، تکلف وقیلانولر، کیف - صفا، عیش - عشرتکە بر وقتدەدە بیرلمەگان: ئولگانچە عادی کیمدە یۇرگان وعادتی آشلر آشاغان. اول ماغولچەدن باشقە تل هم اوقورغە - یازارغە بلمی ایدی؛ ئوزینڭ تلەکلرینە ایریشو یولندە هیچ بر نەرسە قارشوسندە ایلمی، بوگولمی، بیرشمی، ومقصدلرن قولغە توشورو ئوچون ایڭ یاقن، ایڭ فایدالی وایڭ قدرلی نەرسەلرن قربان ایتودن طارتنمی ایدی.

صووق‌قانلی، چداملی، توزملی، ثباتلی واشلرنی ئزەرلەوچی ایدی، ایڭ چیتن چاقلردەدە ئوزن یوغالتمی، کیلەچکدن واوگودن امید ئوزمی، وباشلاغان اشن بترمیچە طوقتامی ایدی، ئولم توشەگندە بالالرینە: «آخر چیگینەیتکرلمەگان اش چانسز اش؛ مۇنی اونوطماڭز!» دیگان ایدی (٣٩). اول، کشیلرنی بیك یاخشی طانی، ئوزن وئوزینڭ استعدادلرن دە آڭلی ایدی.

آنڭ ئیدیالی، بۇتون تۇرك - ماغوللرنی برلەشدرو ایدی، اول، اورتا وغربی آزیاغە شوشی ئیدیالینە جیتو ئوچون یۇردی، بۇتون طوغش وماجرالر شول مقصد یولندە بولدی.

چنغز، دنیانڭ ایڭ الوغ فاتحلرندن بری وبلکە برنچیسیدر. آتاسندن تیك قبیلە باشلغی‌غنە بولوب قالغانی حالدە، ئوزینڭ غیرت وهمتی آرقاسندە دنیانڭ ایڭ بۇیوك ایمپیراطۇرلغن نیگزلەدی.

چنغز ١٢٢٥ نچی یل غربدن مانغولیەگە قایتقاندە، آزیادە طنچلق وانتظام اورنلاشقان ایدی. آزیا قطعەسی صاری دیگزدن باشلاب، کاسپی دیگزینە وقافقاز طاولرینە حدلی چنغز قاآننڭ بۇیۇرۇغی آستینە کردی؛ قطایلر، قطایلاشقان تۇرکلر، ایرانلاشقان تۇرکلر جملەسی ماغول - تۇرك حکمینە بوی صۇندیلر. چنغز قاآن نیگزلەگان اوشبو ماغول - تۇرك دولتی ایڭ زور، ایڭ کۆچلی، ایڭ شوکتلی ومهابتلی بر دولت ایدی.

---

(١) ٥٢٤ هجری، رمضان آینده.

ایسکی زمانلردنبیرلی تورك - ماغوللرنڭ ایکی تورلی عرفی قانونلری بار ایدی: «یاسا»، «طورا». بولاردن أوّلگیسی - عسکری نظام وتعلیمات، ایکنچیسی عرف وعادات، چنغز، شول عرف - عادتلرنی نیگز ایتوب، «یاساق» اسملنه بر مجموعه توزدرگان ایدی. دنیانڭ ایڭ بویوك پادشاهی بولغان اوشبو ذات، «یاساق» نڭ هر بر ماده‌سینه لەم - میم دیمیچه بوی‌صونا. مملکت اداره‌سینه‌عائد اشلرنده «یاساق»نڭ طشینه هیچ چقمی ایدی. چنغز بوتون بوره‌گی بلەن نظام وترتیبنی سویه، ترتیب بوزغان، قانونغه خلافلق ایتکان کشینی ایڭ‌قاتی جزاغه دوچار ایته ایدی. صوغش پلانلرن اختصاص ایه‌سی قوماندانلرندن توزدره، صوکندن آنی ئوزی بیك جنتکلەب قاراب چغاده، تصدیق ایته واول پلانلرنی یبرینه یتکرونی قوماندانلرنڭ اوز ایرکلرینه تابشرا ایدی (٤٠).

چنغز، ئوزی اوقو - یازو بلمه‌سه‌ده، بالالرن اویغور استاذلرندن اوقوتدرا، تربیه ایتدره، ماغوللر آراسینه بلم، هنر وصنعت طاراتورغه بارغیرتی بلەن طریشا ایدی. چنغز دولتنده‌هر بر دین‌محترم ایدی. بر خلقنڭ اعتقادو ایمانینه به‌یل‌نورگه‌اهالینڭ ده‌حکومتنڭ ده حقی یوق ایدی. چنغز ئوزی، بویوك دولتنڭ بی طرف حکمداری‌بولوب قالدی: اسلام، خرستیانلق وبودیلق کبك اول زمانده معروف دینلرنڭ هیچ برسینه بیرلمەدی، بلکه آتا بابالرینڭ اعتقادنده قالدی. شولای بولسه‌ده، ئوزی هر بر دیننی تیگز کوره وهمه‌سن احترام ایته وبالالرینه‌ده شولای بولورغه قوشا ایدی.

چنغز ئولگاچ - چنغز گینه‌ت ئولوب کیتکانلکدن، مملکتنڭ شاهزاده والوغلری تورلی یبرلرده فتوحات بلەن شغل‌لنگانلکلرندن، قاآن صایلاو ئوچون قورولتای تیزگنه جیبلا آلمادی؛ ۲ یل بوینچه اوط جیگین (کچی اوغل) تولی، صایلانیچه‌غنه، قاآنلق اورننده طوردی. ۱۲۲۹ انچی یلده کیره‌ولبن بولونده قورولتای جیبلوب، تیجوندر، قاآنلقه چنغزنڭ اوچنچی اوغلی اوگدای صایلاندی(١). اول یوموشاق هم ایسرتکچ اچونی یاراتا طورغان بر کشی بولغانلقدن، تولی آنڭ یارده‌مچیسی بولوب طوردی. ۱۲۳۲ ده تولی ئولگاچ، اوگدای بوتونلەی قطای پارتیه‌سی تأثیری آستنده طوردی (٤١)؛ اول، ۱۲۳٤ ده قطایدن اوستالر کیتروب، «اورخون» یلغاسینڭ اوڭ یاغینه «قارا قوروم» اسملی یا ڭا بر شهر صالدردی. آنڭ زماننده بوتون ایران وقطایده یا ڭا یبرلر فتح ایتلدی. ۱۲۳۵ ده دخی قورولتای جیبلوب، جنوبی قطاینی، جنوب شرقی یاوروپانی (بلغار، روس وقپچاق ایللرن) فتح ایته‌ر اوچون عسکر یببه‌ررگه قرار بیرلدی. ماغول-تاتار عسکرینڭ بزم بلغار یبرینه کیلووی، روس ایلی وپولشه‌نی آلووی، بوتون غربی یاوروپانی تهدید ایتووی اوشبو اوگداینڭ قاآنلقی زماننده بولدی.

---

(١) «وسیبولیون قاهون: «اوگدای‌نڭ صایلانووی، قطای پارتیه‌سینڭ تأثیری بلەن بولدی»دی. تاتار تاریخی ۳. ( )

چنغزنڭ ایکنچی اوغلی چغتای بیك قاتی وکوچلی ذات بولوب، اول، «یاساق» نی بیك دقت بلەن رعایه ایته، ایسکی تورك - ماغول دینن بیك اخلاص بلەن طوتا ایدی. اول، قشلرن اویغور ایلنده (شرقی تورکستانده) اوظدرا، جەیلەرگە ایلی (١) بلغاسی بویینه چغا ایدی. چغتاینڭ قاز انغی ودقتی سایەسندە، آنڭ ئولوسندە تمام طنچلق اورناشدی. آنڭ، وزیری چنغزنڭ کیکەشچیلرندن بولغان محمود یلواج دیگان مسلمان تورکنڭ اوغلی مسعود یلواج ایدی؛ مونڭ تأثیری سببلی، چغتاینڭ بالالری اسلامغه کردیلر، مملکتەگی خلقنڭدە کوبی مسلمان بولدی، اول یورطدە اسلام کوچەیدی. چغتاینڭ تورك - ماغوللقغه تعصبی آرقاسندە، آنڭ مملکتندە تورك تلی بیك طور اعتبار قازاندی؛ صوڭدن تورکستانده کتاب وادبیات تلی بولوب کیتکان تل: چغتایغه نسبت بلەن «چغتای تلی» دیب آتالوب کیتدی. چغتای ١٢٤٢ دە وفات بولدی.

---

٢) باتونڭ غرب سفری.

باتو آردولرینڭ حرکتی - بلغارنی آلو - شمالی روس یېرن فتح ایتو - جنوبکە قایتو - کییفنی آلو - پولشە، ماجارستان وبالقانغە کرو - کیری قایتو - ماغول - تاتارلرنڭ عسکری.

چنغز قاآن ظور اوغلی جوجیگه ئیرتشنڭ بوغاری آغمینڭ قویاش بایشی، آرال کولینڭ تون یاغندەغی قرغز - قازاق دالالرن، اورال، ایدل، دون بویلرن بیرگان ایدی. مونه بو یېرلر «جوجی ئولوسی» دیب آتالدی. لکن بو مملکتنڭ غرب طرفی ئەلی تمام آلنوب بتمەگەن، ١٢٢٣ دەجەبە بلەن صوبوطای، کیلەچك ئوچون یول غنه حاضرلەب قایتقانلر ایدی؛ «جەبە» نویون (گینیرال) اوشبو سفردن قایتقاچدە وفات بولدی (٤٢)؛ چنغزنڭ صوڭ کونلرندە صوبوطای باطر، قطایدەغی فتنەلرنی باصو بلەن شغللەندی، جوجی، غرب سفرینه چغا آلماسدن ئولوب کیتدی. آندن ٦ آی صوڭ چنغز وفات بولوب، مملکتنڭ اچندە قا آن صایلاو کبی اشلر چقدی. چنغز ئولگاچ، ایکی یلسز قا آن کوتەرلمەدی؛ ١٢٢٩ نچی یل قا آن صایلاو ئوچون جییلغان «قورولتای» دە بلغار، روس ایلن فتح ایتەر ئوچون قرار بیرلگان، بو اش جوجینڭ بولدقلی اوغلی باتوغه طابشرلغان ایدی - طابشرلوون، لکن شوندی ظور ویراق سفرگه حاضرلەنو کوب وقت تلەگانلکدن، بو اشکه ٥ - ٦ یلسز کرشلمەدی، باتو خان اوردولری ١٢٣٦ نچی یلنڭ آخرینه طاباغنده بلغار یېرینه قاراب یوروب کیتدیلر. ماغول - تاتارلر بو سفرگه مکمل رەوشدە حاضرلەنگانلر، پلانلرن بیك دقت بلەن توزوگانلر ایدی؛ بو اوردولر بلەن اینژینیرلر، قلعەلرنی واطار ئوچون ماشینالر هم بار ایدی. توماندانلر اچینه شاهزادەلردن گویوك اوگدای اوغلی،

---

(١) تیانشیان طاولارندن چغوب، بالخاش کولینه توشه طورغان بر یلغا.

مه‌نگو تولی اوغلی، بایدار چغتای اوغلی کردیگی کبی قایا بارسه شونده مظفریت قازانغان صوبوطای باطر هم آتاقلی بورولتای باطرده مونده ایدی.

باتو عسکرلری بلغار مملکتینڭ چیگینه کیلگاچ، بلغارلرنڭ جایق (اورال) صووی بوینداغی صاقچی عسکرلری قورقوب، بلغارلرغه قایتدیلر و کورلمه‌گان یاوڭ کیلوویدن خبر بیردیلر.

باتو، چیکسز کوب وغایت کوچلی اوردووی بلن بلغار مملکتینه هجوم ایتدی. بلغارلر تاتارلرغه قارشی طورا آلمادیلر. بولار بلغار مملکتن ئوته‌لی چقدیلر، صوبوطای باطر بلغار شهرینه هجوم ایتوب آنی بابتاق ضررلاندردی، بلغارلر بله‌ن تاتارلر کیلشوب، بلغار خانی ئوز اورننده قالدرلدی. تاتارلرغه بیلگیلی مقدار صالم توله‌ب طورورغه بولدی.

باتو خان مونده‌ن صوڭغی ایشلر حقنده شاهزاده‌لر و توره بله‌ن کیگه‌شدی و بیرلگان قراری بوینچه، قالن قارا اورمانلرنی ئوتوب روس کنه‌زلری بیرینه کردی و آلارنی ئوزینه بوی صونارغه چاقروب ایلچیلر ییبه‌ردی. (اول زمانده روس یرنده واق، واق کنه‌زلر طورار و بر برسینه غایت دشمان بولوب یاشیلر ایدی) باتونڭ بو چاقروینه واق کنه‌زلرنڭ هه‌مسی و ۋلادیمیر شهرنده طوروچی اولوغ کنه‌زده قارشی طوردی.

باتو خان ایڭ ئالڭ ریازان (۱) کنه‌زلگینه کیلدی، بیش کون بوینه، قان توکمیچه بیرلولرن کوتوب طوردی، بولمادی، ریازان اورصلری قارشی چغوب صوغشورغه طوتندیلر؛ صوغش باشلانوب باشلانماس، قایسیلری ئوترلدیلر. قایو برلری طوتقونلقغه ئله‌ندیلر. قالغانلری ئوبیگره‌کده کنه‌ز و اولوغلر شهرگه، قلعه اچینه کروب بیکله‌ندیلر. باتو عسکری شهرنڭ قلعه‌سی اوستینه باصقچلر بله‌ن منوب ایچکه آغلدیلر، ریازان آلندی، (۱۲۳۷ نچی یل، دیکابرده).

قولومنا شهری یاننده دخی بر آز روس عسکری تاتارلرغه قارشی چقمه‌لرده، بیک تیز تونکه‌رلدیلر. آندن صوڭ باتو، اول چاقده کچکنه گنه بر قصبه‌دن عبارت بولغان مه‌سکه‌ونی طوزدروب کیتدی. آندن تاتار عسکری شمال شرقیگه بورلوب، «سوزدال» کنه‌زلگینه طابا یونه‌لدی ده، ۱۲۳۸ نچی یلنڭ ۲ نچی فیورالنده، آنڭ پایتختی بولغان «ۋلادیمیر» شهری ئوستینه بارووب چقدی. اولوغ کنه‌ز II نچی یوری (۲) (III نچی ۋسیۋولود اوغلی) شهردن چغوب قاچقان ایدی. تاتارلر: «ۋیلیکی کنه‌ز مونده‌می؟» دیب صورادیلر. روسلر اوقلر بله‌ن جواب بیردیلر. باتو خان طنچلق بله‌ن بیرلولرن صورادی، یه‌نه اوقلر بله‌ن جواب قایتاردیلر. ٦ نچی کون دیگانده، فیورالنڭ ٧ سنده تاتار عسکری شهرنڭ تورلی یاغنده‌غی قاپقالرن واطدیلرده، شهرنی آلدیلر.

مونده‌ن صوڭ باتو، عسکرینڭ بر ئولوشن ایدلنڭ آرغی (صول) یاغنده‌غی قاستراما و غالیچ طرفلرینه ییبه‌ردی، ئوزی راستوف (۳) یاغینه طابا کیتدی. شول فیورال اچنده ١٥ له‌ب شهرنی قولغه توشوردی. ۋیلیکی کنه‌ز یوری مالوغا صوو بوینه توشه‌طورغان «سیتی» یلغاسی بوینده کوب عسکر ئه‌یره‌ب تاتارلرغه قارشی چقغان ایدی، صوغش وقتنده عسکری بله‌ن برگه ئوزی ده هلاک

(۱) Рязань (۲) Юрій (۳) حاضر یارسلاۋل گوبیرناسنده اویه‌زدنی شهر.

بولدی. باتو، سوزده‌ل کنه‌زلگن قولغه توشور گاچ، نووغورد کنه‌زلگینه آیاق باصدی.

باتو، نووغورد ییرنده‌گی توبر، طارژوق شهرلرن آلسه‌ده، اول ییرده‌گی صازلق وباطقاقلردن قورقوب کیری یورلورغه مجبور بولدی، آننك بولای کیری کیتووی نووغورد خلقینك طور بختندن صانالدی. چونکه بو شهر سودالی وهنرلی بولغانلقدن، باتو عسکری حسابسز غنیمت آلاچق ایدی.

تاتارلر نووغورد ییرندن بورلوب جنوب شرقیگه طابا یونه‌لدیلر. یولده اوچراغان کوب شهرلرنی آلدیلر. تاتارلرغه ایك نق قارشی طورغان شهر قوزیلسکی (۱) شهری بولدی، بو شهر حقنده باتو: «ماغو بالغون (ملعون شهر) ایکان دیدی» (٤٣).

ایندی یاز ییتوب، بوظلر قوزغالور وقتلر ییتکان ایدی. تاتارلر دون یلغه‌سی بوینه قایتوب ییتدیلر، وشونده یال ایته‌رگه طوقتادیلر هم طوتقونلققه آلغان روس روحانیلرن ییبه‌ردیلر.

۱۲٤۰ نچی یل باتوخان جنوبی روسیه‌نی قولغه توشوورگه جیینا باشلادی. مه‌نگونی عسکر بله‌ن کییف شهرینه اوزاتدی وکییف کنه‌زینه، ئوز ایرکی بله‌ن بیرلوون صوراب، ایلچیلر ییبه‌ردی. کنه‌ز میخایل بو ایلچیلرنی ئوترتدی ومه‌نگو عسکری کیلو بله‌ن، ئوزی شهردن چغوب قاچدی. باتو، ایلچیلرینك ئوترلگانلکن ایشتکاچ، بیك قزدی وعسکر بله ئوزی کییف یانینه کیلدی. اول، عسکرنی ئوزی قوماندا ایتوب دنیپرنك اوڭ یاغینه آلوب چقدی‌ده، شهرنی قاماب آلدی. باتوخان قول آستنده قاآن طرفندن ییبه‌رلگان شاهزاده‌لر، الوغ باطرلر هه‌مه‌سی بار ایدی.

کییف کنه‌زی تاتار عسکری قارشیسنده جیگلوونده شبهه ایتمه‌سه‌ده، خلقنك قوطقرونوونده مجبور بولوب، عسکر ترتیب ایتو بله‌ن ماتاشا ایدی.

باتوخان قلعه‌نی واتاچق قوراللرنی وماشینالرنی قه‌زرله‌ب بتکاچ، اشکه طوتندی وکوب ده ئوتمه‌دی، بر قابقانی جیمروب، شهرنك اچینه کره باشلادی. تاتارلرنك اوق وسونگولرینه شهر خلقی کوکره‌کلری بله‌ن طورسه‌لرده، قایتارا آلمادیلر. قیامت شیکللی صوغش بولدی: کوب قانلر توگلدی وایسه‌بسز باشلر کیسلدی، کنه‌ز اسیر آلندی. آنی باتوخان یانینه آلوب کیلگاچ، ایلچیلرنی ئوترولری وقارشو طوررلق کوچلری بولماغانی حالده، صوغشوب، بو حدلی قانلر توگلوگه سبب بولولری ئوچون شلته‌له‌دی‌ده، جانن ئوزینه باغشلادی.

جنوب طرفنده‌غی روس کنه‌زلرینك ماجارستان (ۋینگریه) مملکتینه قاچولرینه ماجار پادشاهسینك آلارنی قبول ایتووینه آچولانوب، باتوخان ماجار یورطینه، غربکه طابا یورورگه اویلادی وقوماندانلرنی جییوب کیڭه‌ش مجلسی یاصادی هم پلان قوردی.

(۱) Козельскъ قالوغا گوبیرناسنده «ژیزدرا» صووی بوینده اوییه‌ز مرکزی.

تاتار عسکری قوزغالوب غربکه طابا کیتدیده، ڤالین (١) کنەزلگینه کردی وآنلڭ پایتختی بولغان ڤلادیمیر (٢) شهرن آلدی. آندن پولشه پادشاهلغینڭ بر چیتن طابتاب اوطدی وغالیتسیا (٣) کنەزلگینه کروب، پایتختی «غالیچ» شهرن آلدی؛ سیلیزیەنی هم آلوب ڤینگیریەگه باروب کردی. توارلی یول بلەن یابرلوب بارغان عسکر فرقەلری «صای» یلغەسی بویندە قوشلدیلر، بو یلغانڭ تیصساغه قویغان اورننده ماجار عسکرلرن تار ـ مار ایتدیلرده، دخی غربکه طوغری یوروب، بالقان یارم آطاوینه کردیلر وآدریاتیق دیڭگزینه یتدیلر (٤٤). باتو اوزدولرندن یاوروپانڭ قوطی اوچدی؛ اول چاقده یاوروپاده ایڭ کوچلی دولت بولغان گیرمانیه، آلارغه قارشی چقارغه باطرچیلق ایته آلمادی. لکن یاوروپالیلرنڭ بختینه قارشی، قارا قوروم ده ئوگدای قاآننڭ ئولو خبری کیلگانلکدن، باتو، تجاوزنی طوقتاتوب، کیری بورلوب، ایدل بویینه قایتوب کیتەرگه مجبور بولدی؛ چونکه ماغول ـ تورکلرده قاآن ئولسه، صوغش طوقتالا ایدی.

ماغول ـ تاتارلرنڭ عسکری ـ تورکلر وآلارنڭ یاقنلری بولغان ماغوللر بیك اوستا مەرگەنلر وآط ئوستنده یوروچی خلقلر ایدی. آلار کچکنەدن اوك اوق آتارغه ئوگرەنەلر وآط ئوستنده ئوسەلر ایدی. اول زمانده، البته، صالدات آلو اصولی یوق ایدی. بلکه صوغشقه یارافلیلرنڭ هەمەسی عسکر صانالا ایدی؛ تورك ـ ماغوللر طبیعتلری بلەن عسکر وصوغشچان خلق ایدیلر. عسکر ایللی کشیلك واق فرقەلردن توزوله، هر بر فرقه بیش رەتکه بولینه وهر بر رەتده اون کشی بولا ایدی. هر بر فرقەنڭ آلدەغی ایکی رەتی مکمل قوراللی وآرتدەغی اوچ رەت اورتاچه قوراللانغان بولا ایدی. آلدەغی رەتلر باشدن آیاق تیمر کیبملر کییەلر وبو تیمر کییم قالقتوب، بوتەو ایتوب وهر بر اعضاغه طوغری کیتروب وبو گولورلك ایتوب اشلەنگان بولا ایدی. قوراللری اوق، جەیە، سونگی، قلچ وسونگی باشینه یاصالغان طوزاقدن عبارت ایدی. بو طوزاق بلەن دشمانلرنی مویینلرندن ئلە کدروب آط ئوستندن یغوب توشورەلر ایدی. بو آلداغیلرنڭ آطلری‌ده تیمر کیم کیدرلگان بولا ایدی. آرتدەغی ئوچ رەتنڭ سونگولری قسقاراق بولا، کیملری، یا بالاوز بلەن قاطولغان توون یاکه چلتەرلەب اشلەنگان تیمر کیم بولا، ئوزلری آطلرنڭ بیگلرەکلریند هم کییمسزلر بنه (منەلر ایدی). ایللی کشیلك فرقەلر، بیش یوز کشیلك اورتاچه فرقەلر، وبولار، اون مڭ کشیلك طور فرقەلر یاصیلر ایدی. عسکرده گینیرال درجەسنده ذاتلر «نویون» دیب آتالالر ایدی، بوتەن باشلقلر، تومەنباشی (اون مڭ باشی) مڭباشی، یوز باشی، اونباشی، عنوانلی بولالر، عسکرنڭ هەمەسی آطلی بولا، جەیەولیسی بولمی ایدی. عسکرنڭ ئوزی «چیرو» دیب آتالا ایدی. ئوستلرندگی تیمر کیملری، باشلرندەغی تیمر قالپاقلری وباشقه اسبابلری بیك ییگل اشلەنگان بولا،

(١) Волынь. (٢) حاضرگی کونده Владимiръ - Волынскiй. دیب آتالا.
(٣) Галиція.

عسکرلر باشلقلرینک قوماندا سی وقتنده آطلری بلەن بیك جیتز ئەیلەنەلر ایدی. عسکرنك آرطندن صافلق ئوچون آط کونولری یورتەلر، بر آط ئولسه، ایکنچیسینه منەلر، آزق بەسه، یلقی ایتی آشیلر، آرغان، یا که آورغان آطنی کیری قایتارالر ایدی. عسکرنك آزغی — قاقلاغان ایت وقورت کبك ییگل آشلر بولا ایدی. عسکرنك هەمەسی صوغشنك ایلك گیرەکلی نچکه قاعدەلرن بلەلر ایدی. عسکر آراسندەاینژینیرلر خدمتن اوتەوچی کشیلر بولا ایدی؛ بولار، قورغان (قلعه) لر اچینه اوطلی فیلتەلر آطو، شهرنك دیوارن واطو، قابقالرنی جیمرو کبك اشلرنی باشقارالر ایدی.

ماغول اوردولرنده نظام (دیسسیپلینا) بیك مکمل وقاتی ایدی: صوغشده، جیکەی طوروب، متارکه وصلح یاصاو یارامی، چیگنورگه هیچ بر حالده رخصت ایتامی ایدی. چیگنگان، باطرلق واخلاص بلەن صوغشماغان، طوتقوشقده توشوب بارغان ایبەشن قوتقارماغان کشی شونده اوق ئولم جزاسینه دوچار بولا ایدی. آلدان یوروچی فرقەلر «ماڭلای» دیب آتالا ایدی، صوغش وقتنده آلغه «ماڭلای» تزلە آندن صوڭغی صفلرنك اوڭ قاناتی «بیرانغار» دیب، صول قاناتی «جوانغار» دیب، اورتاسی (مرکزی) «قول» دیب آتالا (٤٥). اوردولرنك آلدنده بایراق (طوغ - طو) کوتەروب یورتەلر ایدی.

نیچك ده، ماغوللرنك غرب سفرلری، صحراوی آدم جیینتقلرینك ترتیب ونظامسز آغلولری قبیلندن توگل ایدی: ماغول اوردولری مکمل وبیلگیلی پلان و اصول بلەن یورتلەلر ایدی. بولار، مخالفلرن ئوزلرینك کوبلکری بلەن جیکمەدیلر، کیریسنچه، ئوزلرندن مدنیەدك خلقلرنك ئوزلرندن کوبرەك عسکرلرن نظاملری، صوغش صنعتنده گی اوستالقلری بلەن جیکدیلر (٤٦).

چنغز قاآن و آنك یاردەمچیلری اون اوچنچی عصرده صوغش صنعتینك استاذلری ایدی(٤٧)؛ باتوخان بر میلیون چاماسی اوردولرن کمال ترتیب ونظام بلەن یورتە ایدی.

---

۳) باتو خان غربدن قایتقاچ.

(آلتون اوردا).

سرای شهرن صالو - روس کنەزلرینك باتو حضورینه کیلولری - چیندن کیلگان کشیلرنی نیچون ایکی اوط آراسندن اوتکزغانلر؟ - گویوکنی قا آنلقته صایلاو - صوبوطای باطرنك صوڭ یللری - قا آنلقنك تولی بالالرینه کوچووی - باتو خاننك طورمشی - صرتاق واولاقچی خانلر.

جوجی وفات بولغاچ، آنك «ئولوسی» اوچ اوغلی آراسنده بولینوب، «ئولوس»نك قویاش بایشی یاغی باتوغه تیگان ایدی. باتو، ئەلی گنه سویلەنگان فتوحاتی سایەسنده ئوز مملکتن دنی ده کیڭەیتدی. ایندی بو کیك مملکتنی یاخشیلاب اداره قیلورغه طوتنو

تییش ایدی مونه شول نیت بلهن، باتو، غرب سفرندن قایتقاچ، ١٢٤٣ ده پایتخت ایتوب «سرای» اسملی بر شهر صالدی(١)؛ آنڭ مملکتی «آلتون اوردا» یا که «قپچاق اورداسی» دیب آتالا باشلادی.

باتو قایتوب ایدل یوییننه اورنلاشقاچ، بوی صوزارغه و کنهزلکلرن تصدیق ایتدروب «یارلیق» آلورغه دیب، روس کنهزلری برم، برم باتو خان حضورینه، سرایغه کیله باشلادیلر. ایڭ ئلك کنهز یاراسلاف ۋسیۋولود اوغلی کیلدی. (ۋلادیمیرده الوغ کنهز بولوب، «سیتی» یلغاسی بویینده هلاك بولغان ایکنچی یوری‌نڭ قارنداشی و خلفی). تاتار قول استینه کرمی قالغان نوۋغورودنڭ کنهزی عاقللی و بهادر آلیکساندر نیۋسکی یاراسلاف اوغلی‌ده، ئوزینڭ بابارلری بلهن باتوخان حضورینه کیلوب، بوی صوندی. باتو، روس کنهزلرندن بعضلرن، قوللق عرض قیلور ئوچون، «قارا قوروم»غه، قاآن حضورینه‌ده ییبهره ایدی.

ماغوللر، ئوزلرینڭ دینلری بوینچه «اوط»نی مقدس صاناغانلر، آنده پاکلهو خاصیتی کورگانلر. اوطنڭ پاکلهو خاصیتندن آلار هر وقت فایدالانغانلر: پاکلهرگه تلهدکلری حیوان یا که ئهیبرنی ایکی اوط آراسندن ئوتکهرگانلر، یا که اوط ئوستنده طوتوب توتهسلهگانلر؛ برکشی ئولسه آنڭ یورطن اوط بلهن طازارتقانلر، اول یورطداغی نهرسه‌لرنی ایکی اوط آراسندن ئوتکهرولر ایکان، چیتدن کیلگان ایلچیلرنی‌ده ایکی اوط آراسندن اوطدرغور بولغانلر. چونکه اوط، کشینڭ اوصال نیتن بتره (٤٨)، یامان ئویلرن قوتدن توشوره دیب بلگانلر. مونه شول سببدن، آلتون اورداغه باروب خان حضورینه کرورگه تلهگان روس کنهزلرن و باشقه‌لرنی ایکی اوط آراسندن اوطدرالر ایدی. بو اش قای چاقده آڭلاشماولرغه سبب بولوب، کوڭلسز نتیجه‌لر طودرغان: خریستیانلر (مثلا روس کنهزلرندن بعضلری) مونی «اوطقه طابندرو» دیب بلگانلرده، آندن باش طارتقانلر. اماتاتارلر پاکلهودن باش طارتوچیلرنی یاوز نیتلرندن واز کیچهرگه تلهموچیلر دیب بلوب، ئولم جزاسینه دوچار ایتکانلر (٤٩).

اوگدای قاآن ١٢٤١ نچی یلنڭ ١١ نچی دیکابرنده ئولگان ایدی، اما آنڭ وفات خبری باتو آردولرینه ١٢٤٢ نچی یلنڭ مارتنده‌غنه ایرشکان بولورغه کیرهك؛ یاڭادن قاآن صایلاو ایسه، ١٢٤٦ ده‌غنه بولدی. اوشبو یلده غایت ظور طنطنه بلهن قاآنلققه، اوگدای‌نڭ اوغلی کویوك صایلاندی؛ اوشبو طنطنه‌لی، قاآن صایلاو مجلسینه دنیانڭ مشهور پادشاهلقلرندن وکیللر کیلگان ایدی. ماغول قاآنینڭ حضورینه شول وکیللرنڭ کیلووینه سبب بولغان قارشی صوبوطای اوشبو طنطنه‌لی مجلسده اوزاق قالمادی، اول، قطاینڭ جنوبنڭ

(١) سرای‌شهری، ایدلنڭ صول یاغندن، تساریتسین شهرندن بوغاری آیرلوب کیتکان «آقتوبه» اسملی قولطغینه یاقن اورنده بولغان. حاضر سرای‌نڭ اورنی آستراخان گوبیرناسنده، تساریف اویه‌زنده قالغان؛ تساریف شهرندن یراق توگل.

اش كوروچى ماغول عسكرلرن قوماندا ايتەر ئوچون آطينە منوب سفرگە چغوب كيتدى؛ آنڭ صوڭغى مظفريتلرى ١٢٤٧ (بـ٨٤) دە كولك بلغا (١) بويلرندە بولدى. شوندن صوڭ اول، خدمتدن چغوب، آخر عمرندە يال ايتەر ئوچون ئوز ينك طولا بويندەغى آولينە قايتوب كيتدى (٢).

كويوك، قاآنلق منصبندە اوزاق طورا آلمادى، اول ئولگاچ ١٢٥٠ دە آنڭ اورنينە تولى اوغلى مەنگو صايلاندى، شونڭ بلەن، قاآنلق اوگداى بالالرندن تولى بالالرينە كوچدى.

باتوخان هر وقت مەنگو قاآنغە بوى صونوب طورا، آنڭ فرمانلرن اورنينە كيترە، چيتدن كيلگان ايلچيلرنى دە قارا قورومغە آنڭ يانينە ييبەرە ايدى، باتوخان جەيلرگە ۋولغا بويلاب بوغارى كوتەرلە، قاى چاقدە گوزەل قوبان يلغاسى بويلرينە چغا، كوزگە قارشى قشلاغينە، «سراى» شهرينە قايتا ايدى، ۋينتيسيەدەگى دوستلرى قريم آرقيلى آگا يارو پانڭ بيزەنو - تۆزەنو نەرسەلرن ييبەرەلر، ئوز قول آستندەغى بلغارلر، قوغزلر آگا هر تورلى اعلا جەنلك تيريلرى كيترەلر، اما قاققاز آرطندەغى ئەرمەنلر آرقيلى اول، بغدادنڭ قيمتدار ماللرن آلا ايدى.

باتوخان، «سراى» شهرندە هەيبت سرايلر صالدرغان ايدى. جيلش وقتندە خان، غايت سلطنت رەوشندە تختندە لوطورا، شاهزادە وتورەلر آياق ئوستندە طورالر، خانبيكەلر اورنلردە اوطورالر ايدى. سرايدە موزيقە اوينالا، خان آلتون، كوموش تەگەچلردن قمز اچە ايدى.

باتوخان ئرى گەودەلى، قزل چرايلى، آچق بوزلى، بيك طوتقارلى واولوصماق، سياست اشلرندە اوستا، باطر، تجربەلى، صوغش چاقلرندە حيلەلى وتدبيرلى، ئوز تبعەسينە رحيملى وجومارد ايدى. چيتدن كيلگان آرمغان (بولەك) لردن ئوزينە برنەرسەدە قالدرميچە، باشقەلرغە ئولەشە ايدى. چنغزنڭ بوتدن بالالرى، آنڭ سوزندن چقماديلر، آنى هر وقت الوغلاب طورديلر.

باتو ئوزن بر دينگەدە بەيلەمەدى: بر اللەغە قوللق قيلا وهر دين اهلينە بردرجەدە حرمت ايتە ايدى، صوڭ وقتلردە مملكت اشلرن اوغلى صرتاققە طابشروب؛ ئوزى اشدن بر چيتدە طورا باشلاغان ايدى. باتو، ١٢٥٥ ميلاديدە سراى شهرندە ئولدى. اوطريللاب خانلق ايتدى، صرتاق، باتو وفاتندن صوڭ ئولگاچ، اولاقچى، خان بولسەدە، اول هم تيزدن وفات بولدى.

٤) بركە خان زمانى.

اسلام قبول ايتو - قوبلاى و آرتق بوغا - ماغوللر آراسندە اتفاق بتو - هولاكونڭ ايران وعراقنى آلووى - نصرالدين طوسى هم بيبرس - بركە وهولاكو آراسندە صوغشلر - قپچاق يورطندە اسلام طارالو - بركەنڭ شخصى وپادشاهلغى - وفاتى.

اولاقچيدن صوڭ «آلتون اوردا» تختينە جوچينڭ ايكنچى بر اوغلى بوركە اوطوردى. بوذات، باتو زمانندە اوق اسلام دينينە كرگان ايدى. خان بولغاچ، قانونى چەچەك،

---

(١) يان - تصزى تصزيان. (٢) صوبوطاى، قوريەدن فريبول گە حدلى بولغان اورنلردە ٣٢ تورلى خلقنى جيڭگان، ٦٥ منتظم صوغشدە مظفريت قازانغان ايدى. (ليون قاهون).

انیسی توقایتیمیر وباشقه الوغلر بلەن برگە اسلام دینین قبول ایتکانلگین اعلان قیلیبی وئوز اسمین «برکە» گە آلماشدردی. اول آرادە ۱۲۵۹! نچی یلدە مەنگو ئولوب کیتدی. قاآنلقغه آنک انیسی قوبلای بیلگیلەندی؛ کچی انیسی آرتق بوغا، قاآنلق تختین ئوزی امیتو ایتکانلگیندن، قوبلایغه قارشی صوغش آچدی، لکن آخردە قوبلای جیکوب، قارا قورومنی تار-مار ایتدی. اول، ۱۲٦۷ دە قطایغه کوچوب، پیکین شهرن ئوزینه پایتخت یاصادی؛ قوبلاینک قاآنلق زمانی ماغول-تاتار دولتینک چیکلری ایک کیکەیگان، شوکتی ایک کوتەرلگان زمانی بولغان کبک، شول اوق قوبلای زمانندە بویوک ماغول دولتن طاراتا وجیمره طورغان سببلردە پیدا بولا باشلادی. بر یاقدن اوگدای بالالری بلەن تولی بالالری آراسندە قاآنلق منصبی ئوچون ئوز آرا صوغش کیتدی. بو، ۱۲٦٤ دە قوبلای بلەن آرتق بوغا آراسندە باشلانغان ایدی، صوگره اوگداینک طورونی قایدو، قوبلای وآنک بالالری بلەن ۳۰ یللاب صوغشدی؛ بو صوغشلر نتیجەسندە تورکلر مانغولیەدن چقارغه مجبور بولدیلر، آندە ماغوللرغنه قالدی. ایکنچی یاقدن، ۱۳ نچی عصرنک صوگغی یارتیسینک باشلرندە ماغوللرنک تورلی خانلری تورلی دینگە کروب، هر قایسی ئوزی قبول ایتکان دینن یاقلاب بر-برسی بلەن صوغشورغه طوتندیلر.

چنغزنک بویوک دولتی، قومیت نیگزینه قورولغان، ماغول-تورک منفعتی دیگان بر نق قازقغه بەیلەنگان ایدی، یاکا دینلرگە کرو، شول برلک نیگزن جیمردی، بورونغی ملی عنعنەلر (۱) نی چغرندن چقاردی. بو مقدس عنعنەلرنی یاقلاب میدانغه چقارغە، یاش-ییندچه کنی صالماق بر سوزی بلەن طندرورغه، ایندی عقلی غائبیکەلر، تجربەلی وزیرلر، قارت قوماندانلر وکیکەشچیلرنک برسیدە دنیادە یوق ایدی. مەنگو قاآن، ایراننی ماغول دولتینه نعراق باغلاو، هم مذهب نزاعلری بلەن قرلشوب یاتقان اسلام یورطن طنچلاندرو ئوچون، ئوزینک هولاکو اسملی انیسن کوب عسکر بلەن غربی آزیاغه طابا ییبەرگان ایدی. هولاکو ایراننی تمام آلوب، عراقغه کردی و۱۲۵۸ دە عباسیه دولتینک پایتختی بغدادنی طوزدردی، خلیفه مستعصم باللهنی (۲) اوتردی وقوط اوچقچ قانیلقلر اشلەدی. لکن شونیدە بلورگە کیرەک: هولاکو بغدادقه یا بارور، یا بارماس ایدی، آنی اول شهرگە مسلمانلر ئوزلری چاقردیلر؛ هولاکو طرفندن اشلەنگان وحشتلرگە دە آلار ئوزلری سبب بولدیلر؛ بویوک چنغزنک طورونی مسلمانلرنک دینی وسیاسی اختلافلر سببلی بر برسندن ئوچ آلولرندە آلارغه قورال بولدی. هولاکونک ایک یاقن

(۱) ایسکیدن کیلگان عادت وجولالر هم اجتماعی طورمشدەغی قاعدەلر؛

(۲) مستنصر باللهنک اوغلی بولوب، بغدادە حکومت سورگان عباسی خلیفەلرنک ۳۷ نچیسی وصوگغیسیدر. مونک زمانندە بغدادە سنیلر بلەن شیعیلر آراسندە اختلاف بیک کوچەیگان، مستعصم، سنیلرنی یاقلاب، شیعیلرنی مرحمتسز رەوشدە قودرغان وطالانقان ایدی. ابن علقمی دیگان شیعی وزیری، آندن شیعەلرنک ئوچن آلو ئوچون هولاکونی تیزرەک چاقروب کیترگان وبیک اوستالق بلەن خلیفەنی بوتون عائلەسی بلەن قردررغە موفق بولغان ایدی. بغداد فاجعەلرندە هولاکودن بیگرەک شوشی ایکی کشی (خلیفه وزیری) عیبلیدرلر.

کیەشکچیسی وەزیری اورنندەغی کشیسی مسلمانلرنك الوغ عالم وەکیملرندن نصیرالدین طوسی بولوب، هولاکو هیچ بر وقتدە آنك سوزدن چقمی ایدی (٥٠). هولاکو اوردولری سوریەنی آلوب، مصرغە طوغری یورگاندە، آلارغە قارشی مصر عسکری بلەن بیبرس (١) اسملی بر تاتار قوماندانی چقدی وعین جالوت اسملی یردە ماغول عسکرینك قوماندانی کیتبوغانی جیکوب چیکنورگە مجبور ایتدی. هولاکو کیری قایتوب، ایراننك شمالندە، آذربیجاندە مراغە شهرن ئوزینە پایتخت ایتوب، حکومت سورە باشلادی و «ایلخانیلر» دولتینە نیگز قوردی. هولاکو آتا-بابا دیننە قالدی و «یاساق»نی یاقلادی. کوب وقت اوزمادی، بیبرس، مصردەغی سیف الدین قوطوز دیگان پادشاهنی ئوتروب، ئوزی مصر پادشاهی بولدی وبرکەگە خط ییبەروب، آنی هولاکو بلەن صوغشوب، خلیفە ومسلمانلرنك ئوچن آلورغە تشویق ایدی. برکە بلەن هولاکو آراسی بوزولوغە باشقە سببلردە طابلدی. مونە اوشبو ایکی طوغاندن طوغان قەردەشلر آراسندە طور وقانلی صوغشلر کیتدی. بو ایندی، «شریعت» بلەن «یاساق»نك کورەشوی ایدی، آخردە شریعت جیکدی: ایلخانیلرنیلرنك ئوچنچیسی بولغان احمد هولاکو اوغلی اسلام دینن قبول ایتدی.

آلتون اوردا خانلری جان باشندن صالم جیالر وشونلقدن اهالینك حسابن آلوب طورالر ایدی. مونە برکە خان زماننده آلتون اوردا حکومتی روسیەدە ایکنچی رەت جان حسابن آلدی، برنچیسی باتو زماننده بولغان ایدی.

برکە خان اسلام دینن قبول ایتو بلەن قپچاق مملکتندەگی ماغول-تاتارلرنك کوبیسی مسلمان بولدیلر. برکە خان ئوزن دین اسلام وقرآننك حامیسی (صاقچیسی) دیب اعلان ایتدی واسلام دینن ئوگرەتو هم قپچاق یورطندە علم ومعارف طاراتو ئوچون اسلام مملکتینك هر طرفندن عالملر کیتردی، مسجد ومدرسەلر صالدروب، وقفلر بیلگیلەدی. شونلقدن، آنگا ناصرالدین الله، ابو المعالی دیگان ماقتاولی لقبلر قوشدیلر. برکە خان، قان توگو، شهرلرنی خراب ایتودن صاقلانوچی، عقللی، تدبیرلی وباطر بر پادشاه ایدی. سرای شهرن توزەتوب، بناسن تمام ایتوچیدە برکە خاندر.

برکەخان اون دورت یل جاماسی حکومت سوروب، ١٢٦٦ نچی یلدە وفات بولدی. یاشی ٦٠ لردە ایدی. برکەنك بالاسی بولماغانلقدن، باتونك طوقان اسملی اوغلینك بالاسی مەنگو تیمر، خان بولدی.

مەنگو تیمر، برکەخان کبك، مصردەغی تورك پادشاهلری بلەن خبرلەشوب طوردی،

---

(١) قپچاق یلندن ڤینیتسیەلیلرگە، بولاردن مصردەغی مملوکلرگە صاتلغان بر تاتاردر. اول، ماغوللرنی جیکوبلەنگنە قالمادی، بلکە سوریەگە اورناشقان فرنکلرنی دە قودی وآلارنك کلیسالرن جیمردی. مصردە بر-بر آرطلی ایکی «خلیفە» قویوب، شولار اسمندن حکومت ایتکان بولدی. ١٩ یل حکومت سورگاندن صوڭ ٦٧٦ هجریدە ئوزن دمشقدە آغولاب ئوتردیلر؛ «ملك ظاهر» دیبدە آتاللا.

١٢٧٦ ده ئوچنچی مرتبه بوتون قپچاق پادشاهلغینك جان حسابن آلدی. اول، ١٢٨٠ ده ئولگاچ، اورنینه انسی تودان مه‌نگو اوطوردی، بو ایسه صوك كونلرنده خانلقنی انسی تلابوغاغه طابشروب، ئوزی طاعت وعبادتكه بیرلدی (١٢٨٧ ده). برکه خان زماننده بیرلی قریم یاقلرنده‌غی كیك صحرالرده ظور نفوذ ئیه‌سی نوغای اسملی برمیرزا طورا ایدی. بو میرزا، برکه، مه‌نگو تیمر هم تودان مه‌نگو خانلرنك ئوچیسی زماننده‌ده اعتبارده بولدی؛ اول، تلابوغانك یاشلگندن فایدالانوب، خاننك فرمانلرینه بوی صونمی باشلادی، ئوزی تله‌گانچه اش یورتور گه كرشدی. شول سببلی، خان بله‌ن میرزا آراسی بوظلوب، حیله‌لی و كوچلی نوغای، تلابوغانی، برنیچه آلپاوتلری بله‌ن ئوتردی‌ده، خانلقغه ئوز سوزن طڭلارلق دیب اویلادیغی، طوقتاغومه‌نگو تیمر اوغلن اوطورتدی (١٢٩١ ده). صوڭندن نوغای بله‌ن طوقتاغو آراسی‌ده بوظلوب، اش صوغشقه قدر باروب یتدی؛ بولار آراسنده ایكی مرتبه صوغش بولوب، برسنده خان جیڭلگان ایدی، صوڭغیسنده نوغای عسكری جیڭلوب، میرزا ئوزی‌ده هلاك بولدی (١٢٩٩ ده).

طوقتاغوخان زماننده (١٢٩٥) قوبلای قاآن وفات بولوب، اورنینه اوغلی آلجایتو اوطوردی؛ قوبلاینك ئولوی بله‌ن، بویوك ماغول دولتینك بوتونلگی تمام بتدی، دورت اورنده‌غی دورت خانلق بوتونله‌ی مستقل بولوب یاشی باشلادیلر. (قوبلای بالالری ماغولیه وقطایده، چغتای بالالری اورتا آزیا و شرقی توركستانده، جوجی بالالری قپچاق ایلنده، هولاكو بالالری ایرانده حكومت سوره‌لر ایدی). طوقتاغوخان ١٣١٢ نچی یلده وفات بولوب، آننك اورنینه اوزبك خان اوطوردی.

٥) اوزبك خان زمانی.

هولاكو بالالری بله‌ن صوغشلر - روس كنه‌زلرینك دعوالری - تویر فتنه‌سی - ایوان قالیتانك كوته‌رلووی - مه‌سكه‌ونك كوچه‌یه باشلاوی - اوزبكنك پادشاهلغی وحكومتی - سرای شهرینك معمورله‌نووی و آنده طورغان خلقلر - ایلخانیلر دولتینك یقلووی.

اوزبك، مه‌نگو تیمرنك طغرلجا اسملی اوغلینك بالاسی بولوب، ١٣١٢ ده آلتون اوردا پادشاهی بولدی. اوزبك خان مصر پادشاهی ملك ناصر محمد كه ئوزینك یاقن قه‌رده‌شلرندن برینك قزن بیروب، قپچاق ایلی بله‌ن مصر آراسنده‌غی مناسبتنی دخی‌ده كوچه‌یتدی. هولاكو بالالری بله‌ن دشمانلق اوزبك زماننده‌ده بتمه‌دی. ایلخانیلرنك سیگزنچیسی بولغان محمد خدابنده آرغون اوغلی مسلمان بولسه‌ده، مسلمان اوزبك آننك بله‌ن صوغشودن كیری طورمادی. بو صوغشلر ایندی «دین» ئوچون توگل «ییر» ئوچون ایدی.

اوزبك تختكه اوطورغان چاقده، تویر كنه‌زی میخایل یاراسلاف اوغلی بله‌ن مه‌سكه‌و كنه‌زی یوری دانیل اوغلی آراسنده كوبدن بیرلی طالاش بارا ایدی، اوزبكنك حكمدارلغن قوطلاو هم دشمانی بولغان مه‌سكه‌و كنه‌زی ئوستندن زارلانو ئوچون، میخایل «سرای»غه كیلدی وشونده طوقتاشدن ایكی یل طوردی. اوزبك آنگا كنه‌زلك یارلیغی بیروب تویرگه اوزاتدی (١٣١٥ ده).

آندن صوڭ یوری کیلوب سرایده ئوچیل طوردی. اول، خان تیره‌سینده‌گی الوغ توره‌لرگه کوب بوله‌کلر بیروب، میخایل ئوستیدن شکایت ایته و ئوزین الوغ کنه‌ز ایتوب تصدیق ایتدرور ئوچون یالنوب یالبارا ایدی.

نهایت، خان، آکا ؤیلیکی کنه‌زلك یارلیغی بیردی و سراینه‌غی جاریه‌لردن «آغافیا» دیگان مارجانی قانونلققه باغشلادی‌ده، «قاوغادی» آدلی کشی قوماندا‌سنده عسکر بله‌ن آنی ؤلادیمیرگه اوزاتدی. اما تؤیر کنه‌زی اورنندن (ؤیلیکی کنه‌زلکدن) توشوردی.

میخایل بولار قارشوسینه چغوب صوغش باشلاغانلقدن، یورینڭ زارلانووی ویالنووی بوینچه ایکی کنه‌ز اورداغه صودقه (حکمگه) چاقرلدیلر. حکم مجلسی میخایلنی عیبلی طابوب ئوترورگه حکم ایتدی. دخی یورینڭ یالبارولری آرقاسنده بو حکم خان طرفندن ده تصدیق ایتلوب، اورنینه کیترلدی (۱۳۱۸ ده).

ئوترلگان میخایلنڭ اوغلی دیمیتری ۱۳۲۵ ده سرایغه کیلوب، یوری ئوستندن زارلاندی و آتاسینڭ گناهسز هلاك بولغانلغن سویله‌ب، خاننڭ کوڭلن یوموشاتدی. بس خان آکا تؤیر کنه‌زلگی ئوچون یارلیق بیروب قایتاروب ییبه‌ردی.

شول اوق یلنی یوری کوب هدیه‌لر بله‌ن سرای شهرینه یونه‌لدی. مونی ایشتکاچ، دیمیتری ده طوغانی آلیکساندر بله‌ن سرایغه یول طوتدی. خان یانینه کرگانده ئوچیسی بورگه اوچراشدیلر. کنه‌ز دیمیتری شونده یورینی قلچی بله‌ن چاپوب ئوتردی. دیمیتری ئوزی ده، قصاص ئوچون ئوترلدی؛ اما آلیکساندرغه، تؤیر کنه‌زی ایتوب یارلیق بیرلدی.

۱۳۲۷ ده اوزبك خاننڭ ایلچیلرن وتؤیرده‌گی تاتار سودا گیرلرن، آلیکساندرنڭ قوطقوسی سببلی، تؤیر اورصلری ئوتروب بتردیلر. مه‌سکه‌و کنه‌زی ایؤان قالیتا دانیل اوغلی کوبدن بیرلی تؤیر کنه‌زلری بله‌ن طالاشده، وآلارنی ایزه‌رگه برنچی فرصتنی کوتوب یوری ایدی. شوشی واقعه چغو بله‌ن، اول اورداغه یونه‌لدی‌ده اوزبك خانغه، تؤیر فتنه‌سینڭ طامرن قورطو طوغروسنده، ئوزینڭ خدمتن عرض قیلدی. خان آکا ایللی مڭ عسکر بیردی. فتنه‌چی آلیکساندر پسقوفقه قاچوب کیتدی. قالیتا تؤیر، کاشین وتارژوق شهرلرن جیمردی، آنڭ قولندن فتنه‌چیلرنڭ اورمانلرغه قاچقانلری‌غنه قوطلدی.

اوزبك خان، ایؤان قالیتانی اوشبو خدمتی ئوچون، بوتون روسیه‌گه الوغ کنه‌ز ایتوب یارلیغ بیردی ده، مه‌سکه‌وگه قایتاروب ییبه‌ردی. مونه شول کوندن ؤیلیکی کنه‌زلك ؤلادیمیردن مه‌سکه‌وگه کوچدی، اول کونگه حدلی، اهمیتسز بولغان بو شهر طورایا وکوچه‌یه باشلادی.

حیله کار، اشلکلی و ایسه‌بچه‌ن قالیتا، بر یاقدن، یش، یش اورداغه بارا، یاساقلرنی وقتنده ودرست ایلتوب بیتسکره، خان تیره‌سنده‌گی الوغلرنی یومالی، ئوزینڭ دشمانلرن ایزدرورگه طریشا؛ ایکنچی یاقدن بوتون روسلرنی بر اوزغه قاراتورغه، بر نقطه‌غه جییارغه غیرت صرف ایته ایدی. اول، بر مرتبه خان طرفندن عفو ایتلگان آلیکساندر میخایل اوغلن ۱۳۳۹ ده ئوترتورگه موفق بولدی؛ هم روسلر آراسینه برله‌شو واستقلالیت اوی‌لوقلری چه‌چوب ئولدی.

اوزبك خان بيك ديندار بر مسلمان پادشاهي بولغاني حالده، ئوز مملكتنده گی خلقلرغه چن معناسی بلەن دين ايركنچلگی وتيگزلك بيردی: روس روحانيلری، ماناسطير وچيركەولر حقنده ئوزينڭ تار يخده بيلگيلی يارليغن طاراتوب، آلارغه طور ايرك، حقوق وامتياز باغشلادی.

اوزبك، اسلام دينن طاراتو يولنده بيك طرش بر پادشاه بولغانلقدن، آنڭ زماننده بوتون قپچاق ايلنده گی خلق اسلام دينينه كردی وبو مملكتده اسلام دينی نغيدی.

اوزبك، باتودن صوڭ ايڭ اشلكلی، عادل، عالملرنی احترام ايتوچی، قپچاق يوزرطنده اسلام وعلم طاراتوچی، خلقلرنڭ طنچلق و راحتينه خدمت ايتوچی بر پادشاه ايدی.

سرای شهری اوزبك زماننده ... م طورايوب، زينتلنوب وتوزه‌لوب يتدی. اورامليری كيڭ وتوز، يورطلری بر برسينه طوتاش بولوب، آرالرنده جيملگان وطوزغانلری يوق ايدی. شهر خلقی تاتار، چيركاس، قپچاق وروم (گريك) لردن عبارت بولوب، هر قايوسی آيرم محله‌لرده طورالر ايدی. بازارلری بيك رواجده بولوب، عراق، شام، مصر يورطلرندن سودا گيرلر كوب بولا ايدی. خان سرايلری آيرم بر قورغان بلەن ئه‌يله‌ندرلگان وبيك اوينينه آلتون آی قويلغان، خان سراين «آلتون طاش» ديب آطيلر ايدی.

اوزبك زماننده دشت قپچاق مملكتنده طنچلق وامنيت تمام اورنلاشقان: اوغريلق يوق، اوغرلاب طوتلغان كشی مالنی ايه‌سينه قايتارورغه وئوزينڭ مالندن طوغز ئولوش ئوستەب بيررگه حكم ايتله ايدی. خاتون - قزلرغه بيك احترام ايته‌لر وبولار تمام ايركله، پرده‌سز يوريلر ايدی (٥١). اوزبك حضورنده سياحلر وعالملر، كيره‌ك مسلمان، كيره‌ك خرستيان، همه‌سی بر درجه حرمت وصی كوره‌لر ايدی. اوزبك خان زماننده، ١٣٣٦ ده ايرانده‌غی ايلخانيلر دولتی يغلدی؛ آنده‌غی ييرلرنی تورلی اميرلر ئوز آرا بولبشوب آلديلر. اوزبك خان ١٣٤١ نچی يلده وفات بولدی؛ ئوزندن صوڭ جانبك، تنبك وخضربك اسمنده اوغللری قالدی.

٦) جانبك خان زمانی.

تختكه اوطوروی - چيركه‌وملكلری حقنده سويلەشو - روس كنه‌زلری آراسنده‌غی جانجاللرنی ئوزو - اشوف بلەن صوغشو - جانبكنڭ پادشاهلغی - روس ييری حقنده‌غی سياستی

اوزبكنڭ اوغلی جانبك ١٣٤٢ ده خان بولدی وئوزينڭ تختكه چققانن بلدرو ئوچون تيره - ياق مملكتلرگه ايلچيلر ييبه‌ردی.

جانبك تختكه اوطورغاچ ده، روس ييرنده‌گی ماناسطير وچيركەو ملكی آستينه كرتلگان خزينه‌لرنی تيكشروب قارارغه، صالم آلورغه تيشليلری بلەن تييشسزلرين آيرورغه تله‌دی؛ شول وقتده بوتون روس ايلينڭ ميتراپاليتی بولغان فيوغنوست (١) اورداغه باروب بوحقده جانبك خان بلەن سويله‌شدی، «آڭلاشدی» هم چيركه‌و وماناسطيرلرنی مطلقا صالم توله‌ودن آزادقيلورغه موفق بولدی. جانبك زماننده، ١٣٥٣ ده ايوان قاليتا اوغلی سيموننڭ بالاسی ايكنچی

---

(١) Феогностъ.

ايۋانغه الوغ كنه‌زلك يارليغى بيرلدى. دخى، جانبك كوب كنه‌زلرنى آلماشتروب، آلار آراسنده كوبدن صوزلوب كيلگان داو - جانجاللرنى ئوزدى. ايلخانيلر دولتى يغلغاچ، آندەغى بيرلر تورلى اميرلر - توره‌لر آراسنده بولنگان وآذربيجان يافلرى اشرف تيمور طاش اوغلى ديگان بره‌ونك قولينه ئله‌كگان ايدى. بو كشى بيك مرحمتسز وقاتى كشى بولغانلقدن، آذربيجانده‌غى خلقلر بيرارن طاشلاب كوچه، عالملرده ياق - ياقغه قاچا باشلاديلر. ١٣٥٧ ده أشرفنك قاضى محيى الدين اسملى بر ذات سراى شهرينه كيلوب اشرفدن زارلاندى وجانبك خاندن ياردەم صورادى. جانبك خان موندن بيك اثرله‌نوب، كوب عسكر جيىدى‌ده آذربيجان ئوستينه يوردى. ايكى آراده بولغان صوغشده اشرف جيكاوب طوتقونلقغه توشدى وتيبشلى جزاسن طابدى. جانبك اوشبو سفرنده آوردى وشول آورووندن سلامتلنه آلميچه، ١٣٥٧ ده سراى شهرنده وفات بولدى. جانبك خان بر عالم قولنده تربيه ايتلگانلكدن، عقللى، يافتى فكرلى، علم وعلمانى ياراتا وصيلى ايدى. آنك زماننده سراى شهرينه تورلى يافدن عالملر جيلدى، آنك اسمينه كتابلر يازلدى. سراى شهرينك بايلغى وتوزوكلگى دخى‌ده آرتدى. جانبك روس بيرى حقنه يارى بر آتاسى اوزبك شيكللى ايركنلك وامتيازلر بيرو يولن طوتدى، كنه‌زلر نزاعلرنده هامان مه‌سكه‌ونى ياقلادى وآنك كوچه‌يووينه ياردەم ايتدى.

٧) باشباشتاقلق كونلرى.

بيرديبك خان - قولپا ميرزا - آلتون اوردانك كوب ئولوشلرگه بولينووى - ماماى ميرزا - مه‌سكه‌ونى ايركه‌لوونك نتيجه‌سى - كوليكوۋا صوغشى - مامايلك يغلووى.

جانبك ئولگاچ، اوغلى بيرديبك تبريزدن قايتوب خانلق تختينه اوطوردى. اول، تختكه خبرسز آياق بلن باصيب اتاسين ئولترتى تلبيرن، قاتى كوڭللى وظالم بر نه‌رسه ايدى. خان بولو بلن ئوز قاندشلرن ويافنلرن ئوترويب بتردى وخلقغه كوته‌ره آلماسلق آور صالملر يوكله‌دى. شول سببدن سرايده وبوتون مملكتده زور اختلال قوزغالدى وشول اختلال زماننده بيرديبك خان «قولپا» آدلى بر ميرزا طرفندن ئوترلدى (١٣٦٠ ده). بيرديبكنك اورنينه طورورلق كشيسى قالمادى، به‌س قولپا ميرزا خانلقنى ئله‌كدى.

قولپا كبك جوجى نسلندن كيلگان وخانلققه آنك شيكللى اوك، مستحق بولغان شاهزاده وميرزالر بيك كوب بولغانلقدن، همه‌سى ده تخت داولب، آياققه باصديلر. قولپا خانلقدن توشورلدى؛ ترتيب وطنچلق بتوب، هر ياقده باشباشتاقلق كوته‌رلدى. كيك قپچاق مملكتينك تورلى ياغنده‌غى ميرزالر تله‌گان شاهزاده‌لرن خان كوته‌روب، شولار اسمندن بر برسى بلن صوغشالر وبر برسن كوچله‌ب پايتختكه كره‌لر وقرليشالر ايدى. ١٣٦٠ دن ١٣٨٠ گه حدلى صوزلغان بو باشباشتاقلق كونلرنده ١٤ له‌ب خان قويلدى.

شول سببدن، آلتون اوردا دولتی کوب ئولوشلرگه آیرلوب، شول ئولوشلرنڭ برسنده مامای اسملی بر میرزا ئوزی قویغان عبدالله آدلی خان اسمندن اش یورته باشلاغان ایدی.

مامای میرزا - فتنه‌نڭ اچنده قایناب، ایاڭ کوب اشله‌گان کشیلرنڭ برسی شوشی مامای بولدی. اول، قریم ولایتینڭ حاکمی ایدی. اوزبك نسلندن بولغان عبدالله اسملی شاهزاده‌نی خان کوتاروب، بوتون مملکت اداره‌سن ئوز قولینه آلورغه کوب یللر طرشدی، نهایت، سرایینی آلوب حکومت اشلرن ئه‌یله‌ندره باشلادی. مامای، مرکزنی قولینه ئاله کلرسه‌ده، استقلالیت دعوا قیلوچی خانلرغه قارشی فایداسز صوغشلردن باشقه کوب اش چغارا آلمادی. مامای میرزا «یارلیق» بیروب روس بیرینه بره‌ونی کنه‌ز ایتوب بیلگیله‌سه، خانلق دعوا ایتوچی شاهزاده‌لر شول اوق اورنغه ایکنچی بره‌ونی بیلگیله‌ب بیه‌ره‌لر ایدی. شونای ترتیبسزلك ونظامسزلق بیك کوب بولغانلقدن، خلق، خاننڭ کم ایکانن بلمیچه، آپدراب طورالر ایدی.

۱۳٦۳ ده ایکنچی ایوان ئولوب، مه‌سکه‌و کنه‌زلگینه آنڭ اوغلی دیمیتری اوطوردی. موناڭ ایك کوچلی کونده‌شلری تویر کنه‌زی میخایل آلیکساندر اوغلی (بو صوڭغیسنڭ ئوزی‌ده وآتاسی میخایل‌ده اورداده ئوترلگان ایدی) بله‌ن، ریازان کنه‌زی آلیغ ایوان اوغلی ایدی، بولار، دیمیتریگه قارشی تاتار کوچی بله‌ن فایدالانورغه تله‌سه‌لرده، تاتارلرنڭ ئوز آرا قریلشولری موڭا مانع بولغانلقدن، دیمیتری آلارنی ئه‌لسره‌تورگه موفق بولدی.

خانلر، قالیتا زماندن بیرلی مه‌سکه‌و کنه‌زلرن یاقلاب وایرکه‌له‌ب کیلگانلکلرندن، هم باشقه کنه‌زلکلرنی آلوب، بیر کیگه‌یتورگه آلارغه تمام ایرك بیرگانلکلرندن، مه‌سکه‌و کنه‌زلگی یاخشی اوق زورایغان، وکوچه‌یگان ایدی. مونه، ایندی، مه‌سکه‌و کنه‌زلرینڭ روس بیرن بر نقطه‌غه جیارغه وبر اوزغه قاراتورغه طوتنولرینه قرق یللاب وقت اوطدی، بو یللرده تاتار فرقه‌لرینڭ روس بیرینه کروب چابقنلق قیلوب یورولری ده بتکانلکدن، روسلرنڭ یوره‌کلرنده تاتاردن قورقو بایتاق بوشاغان والار تاتارلرغه، آتا بابالرینڭ کوزلرندن باشقه‌راق کوز بله‌ن قاری باشلاغانلر ایدی. اوردا دولتنده خانلق طالاشلری وباشباشتاقلق قوزغالغاچ، روسلر قاشنده تاتارلرنڭ بهالری دخی ده کیمیدی.

بو حاللر، مه‌سکه‌و بایارلرینه تاتار موینچاغندن قوطلو وبوتونله‌ی استقلال آلو اوین کرتدی. دیمیتری، کنه‌زلك تختینه اوطرو بله‌ن، خانلرغه، بابالری درجه‌سنده، حرمت ایتمی باشلادی. مثلا: میخایل آلیکساندر اوغلینه ولادیمیر اولوغ کنه‌زلگی ئوچون، خان اسمندن «یارلیق» بیرلوب، خاننڭ بر توره‌سی بله‌ن اوزاتلغان حالده، دیمیتری آکا قارشی طورورغه باطرلق ایتوب، آنی ولادیمیرگه کرتمه‌دی. طاغن، روسلر آلتون اوردا قوماندانلغی موره‌وزالرنی‌ده چقالیلر ایدی.

مامای میرزا روسلرنی طنچلاندرورغه عسکر فرقه‌لری ییبه‌رگه‌له‌سه‌ده، بولار آدم ره‌تلی اش کوره آلمادیلر. مونه، شوندان صوڭ کولیکوو صوغشی کیلوب چقدی.

کولیکوۋا صوغشی - مامای میرزا مەسکەونی یووآشتورغە و روسلرنی طنچلاندرغە چقلاب کرشونی اویلاسەدە، مملکتدە طنچسزلق، عسکر، فتنەچیلرنی باصو ئوچون طارالغان بولوسببلی، ایکی یل توزەرگە مجبور بولدی. صوگرە، کیگەشچیلرینڭ کورسەتوونی بوینچە، چیرکاس، ئەرمەن وجنویز کبی چیت خلقلردن آنچە بلەن یاللاب، عسکر توزوُدی والوغ کنەز دیمیتریگە: «روس بیرینە باتو زمانندەغی حالنی کیترەچکمن!» دیب خبر ییبەردی ١٣٨٠ دە ایدل آرقیلی چغوب حرکت ایتدی و «ۋارونژا» صووی بوینە کیلگاندە «لیتوا» کنەزی «یاغایلا» بلەن برگە روس عسکرینە هجوم ایتەرگە سوز بیرشدیلر. شوشی اتفاقغە کورە، مامای عسکری بلەن یاغایلا عسکری برنچی سینتەبردە قوشلورغە تییش ایدی.

دیمیتری بوحالنی ایشتکاچ، غایت قورقوغە توشوب، روس کنەزلرن دین ووطن اسمینە برلەشورگە ئوندەدی؛ پاپاسلر وماناخلر هر بیردە روسلرنی صوغشقە دیملەب یوریلر وحتی ئوزلری دە عسکر بولوب یازلالر ایدی. شول سببلی، ئلکدەن بر- برسینە دشمان بولوب طورغان کنەزلرنڭ کوبیسی بر بیرگە جییلدیلر وبرگە اویوشدیلر. شوشی برلەشو آرقاسندە قالومناشهری یانینەیوز ایللی مڭ روس عسکری جییلدی. عسکرلر: «جانمزنی بیرەمز، اما ایلمز ودینمزنی بیرمچك توگلمز!» دیب قچقرشالر؛ خلق مونی کوروب یغلاشا و: «تاتار قولندە یوز ایللی یل طوردق؛ ایندی بوخورلقدن قوتولورغە وقت» دیب صوغشچیلرنی دردلەندرەایدی.

دون یلغەسی بویندە یاغایلا عسکرن کوتوب یاتوچی مامای، دیمیترینڭ نەق حاضرلەنوون ایشتوب، اشنی طاتوچیلق بلەن بترورگە طرشسەدە دیمیتری موڭا کونمەدی، برنچی سینتەبردە کیلوب یتەرگە تییشلی یاغایلا عسکری کیلوب یتشمەدی؛ روسلر، ۹ نچی سینتەبرگە قارشی توننە دون صوون کیچدیلردە، دونغە توگە طورغان «نیپرادق» یلغاسی یانندە اورناشدیلر. روس عسکری اون چاقرم بیرگە جەیلدی. کولیکوۋا قرندە (١) صوغش باشلاندی. باشدە تاتارلر جیڭدیلر؛ «روسلرنڭ جەیەولی عسکرلری چابلغان ئولەن کبك آوب طورالر ایدی.» (٢) دیمیتری برآز عسکرن شوندەغی قوواق آراسینە کرتوب یوصوغە قویغان ایسدی، اشنڭ رەتی کیتکاچ، آلارنی چقاروب تاتارلرغە هجوم ایتدردی؛ مونی کوروب روسلرنڭ قاچقان عسکرلری دە غیرتکە کیلوب کیری چابدیلر، مامایڭ جیینتق عسکری، روسلرغە یاڭا یاردەم کیلگان ایکان دیب قورقوب، قاچدیلر، مامای، قایو بر تاتار تورەلری بلەن اوزی گنە قالدی.

گنەز دیمیتری «تاتارنڭدە جیڭلگان کونن کوردك» دیب شادلانوب، ٢٨ نچی سینتەبردە مەسکەوگە قایتوب کردی، ئوزینە، اوشبو جیڭو صاغنمالغی ایتوب «دونسکوی» لقبی بیرلدی. مامای صوغشدن سرایغە قایتوب یتکاچ، طوقتامش اسملی برکشینڭ آلتون اوردا تختینە اوطوروب، سرایدەغی همە تورەلرنی ئوزینە بوی صوندرغانلغن ایشتدی.

(١) کولیکوۋا قری طولا گوبیرناسی، یەپیفان ئویەزندە.

(٢) روس لینوپیسینڭ عبارەسی.

ماماینڭ قایتقانین ایشتو بلەن، طوقتامش خان ئوزینه بوی صوندرور ئوچون، آتا کشی
یبەرسەدە، مامای کونمەدی. بەس طوقتامش اوردا عسکری بلەن مامای ئوستینه یوردی.
قالقا یلغەسی بویندەعی صوغشدە مامای جیڭلوب عائلە وقازناسی بلەن قریمدە کەفە (١)
شهرینه باروب صیینمدی. بو شهردەگی جنویزلر، مامایني باشدە حرمتلەب قارشی آلسەلردە،
صوڭندن خیانت ایتوب، ئوزن وبوتون ایپەرچلرن ئوتردیلردە، مال-ملکتن ئوز آرا
بولیشوب آلدیلر (١٣٨٠ دە).

٨) طوقتامش خان زمانی.

چغتای ایلندە انقلاب.- آقساق تیمرنڭ کوتەرلووی.- طوقتامش آق اوردادە.- طوقتامش، آلتون اورداخانی.- طوقتامشنڭ مەسکەوگە هجومی.- آقساق تیمرنڭ غرب سفری.- طوقتامشنڭ ماوراءالنهرگە هجومی.- آقساق تیمرنڭ آلتون اورداغە برنچی کیلووی ایکنچی کیلووی وروس ییرینه کرووی.- طوقتامش وایدگی میرزا.- تیمر قوطلوغ هم ۋیطوۋت صوغشی.- طوقتامشنڭ صوڭ کونلری.- یارلیقلری طوقتامشدن صوڭ.

بیردیبك ئولگاچ، آلتون اوردانڭ تورلی امیرلر (میرزالر) قولینه توشوون وشول سببلی ترتیبسزلك وباشباشتاقلقلر حکم سورووین یاُکاغنه بلدك. چغتای ئولوسندە بو حال ئولگرەك، ١٣٤٧ دە قازان خان وفات بولغاندن صوڭ اوق باشلانغان ایدی. شول تاریخدە چغتای دولتی یغلغان حسابلانا وشوندن صوڭ چغتای ئولوسی ایکیگە بولینوب، شرقی قسمندە (شرقی توركستان، ییدی صو ولایتی) ماغول میرزالری، غربی ئولوشندە (ماوراءالنهر-توركستان) تورك امیرلری اش کورە باشلیلر. بو امیرلر، خانلر قویوب، شول خانلر اسمندن اش یورتکان بولسەلردە، اول خانلرنڭ اسملری گنه خان بولوب، مملکت ادارەسندە آلارنڭ قاطشی بولمی ایدی. آلتون اوردادە باشباشتاقلق حکم سوروب طورغان کونلردە، ماوراءالنهر (توركستان) دە شوندی امیرلردن بری طور انقلاب حاضرلی ایدی. بو انقلابنڭ قهرمانی بولغان امیرنڭ اسمی-تیمردر. تیمر، توركلەشكان ماغول اروغی «بارولاس» قە منسوب بولوب اول چاقدە كەش دیب آتالغان حاضرگی شهر سبز (٢) نڭ حاکمی طورغاینڭ اوغلیدر. اول، مذکور شهردە یا كە اطرافندە ١٣٣٦ نچی یلنڭ ١١ نچی مارتندە دنیاغە کیلگان ایدی. چغتای دولتی آنڭ بالا چاغندە یغلدی. تیمرنڭ آتاسی ئولگاچ، كەش شهرینه حاجی سیف الدین اسملی برەو حاکم بولدی؛ ١٣٤٨ دە، شرقی توركستاندەعی ماغول امیرلری، خانلققە طوغلوقتیمر اسملی برەوني قویدیلر. بو خان ١٣٦٠ دە ماوراءالنهرنی کیلوب آلدی، شول وقت حاجی، خوراسان یاغینه قاچدی. تیمر بو فرصتدن فایدالانوب، خان بلەن مذاکرەگە کرشدی وآنڭ طرفندن كەش حاکملگینه قویلورغە موفق بولدی؛ لکن ماغوللر کیتکاندن صوڭ حاجی قایتقاچ، اول اورنندن چقدی.

---

(١) حاضرگی فیادوسیا شهری. (٢) حاضر بخارا خانلغندە.

۶۱ ده خان دخی کیلدی، حاجی ینه قاچدی وخوراسانده ئوترلدی. خان، تیمرنی طاغن کەش شهرینه حاکم ایتوب، ماوراءالنهرنی اداره ایتەرگه قالدرغان اوغلینه معاونلککەده بیلگیلەدی. لکن تیمر، تیزدن ماغوللرنی طاشلاب، آلارنڭ دشمانی حسین(۱) دیگان قاین انیسینڭ یاغینه کوچدی. بولار بر مدت «بخت ئزلەب»، آری-بیری صوغلغالاب یوردیلر، سیستاندەغی بر چارپشو وقتنده تیمرنڭ ایکی قول بارماغی ئوزلدی، اوڭ یاغی قاتی یارالاندیده، آقساب یوری باشلادی وشول سببلی «آقساق تیمر»، «تیمرلەنك» دیب آتالا باشلادی (۵۲). ۱۳۶۵ ده ماغوللر ماوراءالنهردن کیتدیلر. ایندی بو مملکتکه حسین باش بولدی. ۱۳۶۶ ده تیمر، حسینگه قارشی فتنه چقاردی، ۶۸ ده آننڭ بلەن کیلشوب، ینه کەش حاکملگینه قایتدی؛ ۶۹ ده دخی قیام ایتوب، حسین بلەن صوغشدی، ۷۰ ده بو صوغیشده حسین اسیر توشوب، تیمرنڭ کوز آلدنده ئوترلدی وشول اوق یلده آقساق تیمر ماوراءالنهرده گی تورەلرنی ئوز ینه اطاعتکه آنط ایتدروب، مملکتنڭ مستقل حکمداری بولوب ئەورلدی. شونده اول، خان عنوانن آلمادی. «امیراکبر» (بویوك امیر) دیگان عنوان بلەن کفایەلەندی. آنڭ زماننده چنغز نسلندن سیورغاتمش (۱۳۷۰-۸۸) وصوڭره بونڭ اوغلی محمود (۱۳۸۸-۱۴۰۲) خان اسمن کوتەروب طوردیلر. آقساق تیمر سمرقند شهرنده طورا باشلادی وآنی هیبت بنالر بلەن بیزەدی. تیمر برنچی یللرنده ئوز یورطننڭ ترتیب ونظامنی اورناشدرو بلەن هم فتنه چقارغان امیرلرنی یوواشتو بلەن شغللەندی.

«جوجی ئولوسی» نڭ صردریا بویلری وآنڭ ئون یاغندەغی قرغز صحرالری «آق اوردا» دیب آتالا، بو مملکتنڭ پایتختی صردریا بویندەغی سغناق دیگان شهر ایدی. آلتون اورداده باشباشتاقلق حکم سورگان وقتده، خلقنڭ کوبیسی بوندن بیزار بولوب، ئەنه شول آق اورداغه کوچکان وبو سایەده آنڭ اهمیتی آرتقان ایدی. ئوز ینڭ نفوذن کیکەیتورگه آشقنوب طورغان آقساق تیمر، جوجی ئولوسینه کرورگه بر صلتاوغه کزتوب طورغان چاقده، آق اوردادن آنڭ یانینه طوقتامش دیگان بر یکت قاچوب کیلدی. مونڭ قاچووینه سبب بو بولدی: آق اورداده ارص اسملی بر کشی خانلق ایته ایدی؛ مونڭ یاقنلرندن تولیخوجه دیگان برەونڭ طوقتامش اسمنده عقللی وغیرتلی اوغلی قالدی. آق اورداده مونی خان کوتەرورگه تلەوچی بر پارتیه پیدا بولغاچ، ارص طوقتامشنی ئوترمکچی بولدی، بەس بو، سمرقندکه باروب صیندی. مونه شونی صلتاو ایتوب، تیمر، ارصقه قارشی صوغش آچدی. بو صوغشلر زماننده ارص ئولوب، اورنینه اوغلی تیمر ملك اوطوردی؛ تیمر مونڭ بلەن هم صوغشوب، آنی ده اوتردی، آق اورداغه خان ایتوب طوقتامشنی قویدی (۱۳۷۷ ده). اقساق تیمر ۱۳۷۹ ده خوارزم (خیوا) نی آلدی و ۸۰ ده آنڭ غرب سفری باشلاندی؛ شول اوق یلنڭ کوزنده طوقتامش، مامای میرزانڭ کولیکوڤا قرنده جیکلووندن فایدالانوب، آلتون اورداغه کیلدی وسراینی آلوب ئوزن خان اعلان قیلدی، کنەز ومیرزالرنی

(۱) ماوراءالنهرده ۱۳۴۶ دن ۳۸ گەچه باش امیر بولوب طورغان قازغاننڭ صلای اسملی اوغلینڭ بالاسیدر. تیمر، صلاینڭ قزن آلغان ایدی.

ئۇزىنە كيلوب بيعت ايتو (بوى صۇنو) ئۇچۇن چاقروب فرمان يىبەردى. يىا كىاغنە كوليكوۋا قرندە تاتارلرنى جيكدم ديب غرورلانوب طورغان ديميترى دونسكوى، طوقتامش ايلچيسينڭ سوزن طكلامادى. ١٣٨٢ نچى يلدە طوقتامش مەسكەو ئۇستينە يۇردى. كنەز ديميترى هم ميتراپاليت مەسكەودن چغوب، قاچديلر. طوقتامشدن قورقوب، ريازان كنەزى آڭا، اوقا يلغاسينڭ «كيچو» لرن كورسەتدى، تۋير كنەزى دە آڭا بوى صۇنغانلغن بلدروب كوب بولەكلر يىبەردى. طوقتامش مەسكەو يانينە كيلوب؛ قلغە اچينە بيكلەنگان روسلرنڭ اوز اختيارلرى بلەن بيرلولرن كۆتوب، ئۇچ كۆن طوردى، دورتنچى كۆندە مەسكەوليلر قاپقانى آچوب خاننى طور صى-حرمت بلەن قارشى آلديلر. طوقتامش كيتكاچ، «دونسكوى» مەسكەوگە قايتدى هم ۋيليكى كنەزلكنى ئۇزندە صاقلار ئۇچۇن، ١٣٨٣ نچى يلنڭ يازندە خاندن عفو اوتنورگە ئۇز اوغلى ۋاسيلينى اورداغە يىبەردى. ديميترى عفو ايتلدى و ئۇز اورنندە قالدرلدى.

آقساق تيمر، ١٣٨١ دە هراتنى آلدى، ٨٢ دە خۇراساننى آلوب، اوغلى ميرانشاهنى آندە حاكم ايتوب قويدى، ٨٣ دە سيستاننى طوزدردى. ١٨٨٦ دە ايراننڭ قوياش بايشى ياغينە باروب چقدى. تيمر، طوقتامشدن طنچ ايدى هم آنى ئۇزينە ۋاسسال (تابع پادشاه) بولوب طورور ديب بلە ايدى، حالبوكە طوقتامش ئۇزى بر اقساق تيمر بولونى تلى طورغان ئرى طبيعتلى، ظور املى كشى ايدى، آقساق تيمرنڭ ظورايوۋى آڭا بردە مطلوب توگل ايدى. بونە شونلقدن، طوقتامش، ييدى صو ماغوللرى بلەن اتفاق توزوب، تيمر، ايران ياغندە بۇرگاندە ماوراءالنهرگە هجوم ايتدى. شول سببلى تيمر، ١٣٨٧ دە ايراندن قايتورغە مجبور بولىدى (٥٣)؛ ٨٨ دە اول، دشمانلرن ماوراءالنهردن قووب چقاردى، طوقتامشقە خير خواهلقلرى ئۇچۇن خوارزم خلقن جزالادى؛ ٨٩ دە ماغول يىرلرينە شمالدە ئيرتشكە حدلى، شرقدە «الوغ يۇلدز» (١) ديگان اورنغە قدر يۇروب كۆچن كورسەتوب قايتدى، اما ٩١ دە آلتون اورداغە طوقتامش ئۇستينە يۇردى. تيمر عسكرينە يولباشچى بولوب قپچاق ايلينە آلوب كيلگان كشى ايدگى اسملى بر ميرزا ايدى. آق اوردادەغى موغشلردە طوقتامشنڭ ارص خان اوغلى تيمر ملكنى ئۇترگانلگن يوغاريدە بلدك. تيمر ملكدن تيمر قوتلوغ اسملى بر بالا قالغان، ايدگى ميرزا بو بالانڭ آناسى بلەن برطوغان ايدى. ايدگى، طوقتامشنڭ ياقن كيكەشچيلرندن بولسەدە كييەون ئۇترگان ئۇچۇن آڭا اچندن كينە صاقلى و ئۇچ آلور ئۇچون جايلى فرصتنى كۆتوب طورا ايدى. تيمر قوتلوغ بويغە ييتو بلەن ايدگى، آنى خان كوتەرونڭ پلانلرن قورا باشلادى. طوقتامش بولاردن شبهەلەنگاچ، تيمر قوتلوغ، آقساق تيمر يانينە قاچدى، ايدگى دە ئۇز طرفدارلرن قوتورتوب بتكاچ، سمرقندگە صيندى. آقساق تيمر ئۇزى دە طوقتامشدن ئۇچ آلورغە حاضرلەنوب طورا ايدى، ايدگى بلەن تيمر قوتلوغ آنڭ بو اشكە تيزرەك كرشووينە سبب بولديلر.

---

(١) شرقى تۇركستاندە.

ایکی عسکر بلغار بیرنده «قوندرچه» دیگان اورنده اوچراشوب صوغشدیلر، طوقتامش جیگلوب قاچارغه مجبور بولدی؛ آقساق تیمر ایدلنک شرق یاغن طوزدروب قایتوب کیتدی؛ اما ایدگی: «ئوز قبیله‌منی سیننک یانیگه آلوب کیله‌من» دیب، تیمردن آیرلوب کیتدی‌ده، آنک یانینه دغی برقات بارمادی، بلکه تیمر قوتلوغنی خان کوته‌روب، بعض قبیله‌لرنی اداره قیلا باشلادی. اما طوقتامش، دشمانلری کیتکاچ، سرایغه قایتوب یا کادن خانلق ایته‌رگه کرشدی.

آقساق تیمر ایراننک قویاش بایشی طرفینه و آکا کورشی بولغان بیرلرگه اوچ مرتبه سفر قیلدی؛ ۱۳۹۲ نچی یلدن باشلانغان و «بیش یللق» دیب آتالغان سفرنده اول کاسپی دینگزی یانلرن، غربی ایراننی هم بغدادنی آلدی، قافقاز آرطی ولایتلرینه کیلگانده ۱۳۹۵ ده قافقاز طاولرن کیچوب، قبچاق یورطینه، طوقتامش مملکتینه کردی و طوقتامش بله‌ن «تیریک» بلغاسی بوینده اوچراشوب صوغشدی؛ بو صوغشده طوقتامشنی جیگوب، روس طوپراغینه حدلی قودی و شونده یه‌لیتس (۱) شهرن جیمردی (۵٤)، اما عسکرلری سودالی و بای آزوف و که‌فه شهرلرن طالادیلر، سرای شهرن یاندردیلر. قبچاق یورطینه ارص خان بالالرندن قویورچق اسملی بره‌ونی خان قویوب، تیمر، آلتون اوردانی‌ده ئوز نفوذی آستینه کرتدی و ۹۷ ده سمرقندکه قایتدی. آقساق تیمر قولی بله‌ن قبچاق یورطی طوزدراغاچ، روسلر ایرکن صولش آلدیلر، واق - تویه‌ك چارپشولرنی ئه‌یتمه‌گانده، اون ایکی یللاب تمام طنچلقده کون اوطکردیلر. مه‌سکه‌و کنه‌زی خانلر حضورینه ئوزی بارو توگل، کشی‌ده یبه‌رمه‌س بولدی؛ صالم تولاو ایسه کوبدن بتکان ایدی؛ حالبوکه تاتارلرغه توله‌نه طورغان صالم دیب خلق ئوستینه صالنغان نالوغلر هامان جییلوب طورا؛ مه‌سکه‌و کنه‌زی‌ده بو آقچه بله‌ن مملکت اچن تۈزه‌ته ایدی.

طوقتامش وایدگی - آقساق تیمر قایتوب کیتکاچ، طوقتامش خان قایتان اورنندن چغوب، عسکرن جیدی و سرای شهرن توزه‌تدردی هم یاق - یاققه طارالغان خلقلرنی جیبوب ئوزینک الوغ خان ایکانلگن اعلان قیلدی و آلارنی اداره ایته باشلادی، لکن ایندی آنی ایدگی طنچسزلارغه طوتنوب، ئوز لکسز هجوم ایتوب طوردی. بولارنک جانجاللرندن بوتون خلقنک طاقتی قوروب، بعض قبیله‌لر ایکنچی اورنلرغه کوچه‌رگه مجبور بولدیلر. اون بیشنچی مرتبه صوغشلرینده ایدگی تمام جیگلوب قاچدی. والتی آی بوینچه آندن اصلا خبر بولمادی. بر مانور کوننده ایدگی میرزا، قوراللی کوب عسکر بله‌ن کینه‌ت سراینی باصدی؛ طوقتامش خان قارشی طورا آلمیچه، بر آز عسکرن، ئوی اچی و نازناسن آلدی‌ده، کییف شهرینه، لیتوا کنه‌زی ویطوۋت حضورینه باروب صیندی. ایدگی میرزا ایسه مونده تیمر قوطلوغنی خانلق تختینه اوطورتدی (۱۳۹۹ یل).

طوقتامشنک صوڭغی کونلری - طوقتامش خان ئوز حکومتن تیمر قوطلوغ قولندن آلور ئوچون، ویطوۋتدن یاردم صورادی. لیتوا کنه‌زی، طوقتامش خان کبك الوغ

(۱) Елецъ حاضر آرلوف گوبیرناسنده اویه‌ز مرکزی.

بر پادشاهنڭ ئوز حضورينه كيلوب صينوويندن بيك شادلاندى، آنڭا قپچاق تختن كيرى آلوب بيرورگه، ياردم ايته‌چگن سويله‌دى.

ايدگى ميرزا ۋيطوۋتقه تيمر قوطلوغ اسمندن كشى بيبه‌روب طوقتامشنى ئوزلرينه طابشرونى صوراسه‌ده، ۋيطوۋت طوقتامشنى بيرمه‌دى و «خان بله‌ن كوريشورگه ئوزم بارام!» ديب، عسكرن آلوب، تيمر قوطلوغ باغينه يونه‌لدى. ايكى عسكر، دنپيرنڭ صول طارماقلرندن ۋورصكلا يلغاسى بوينده اوچراشوب صوغش باشلاندى. ۋيطوۋت عسكرى جيڭلوب قاچدى، تاتارلر آلارنى كييفكه حدلى قودبلر؛ ۋيطوۋت تيمر قوطلوغغه كوب آقچه بيروب، سراى حكومتينه بوى صونوب طورورغه رضالغن بلديردى وكييفنى قوتقاروب قالدى (١٤٠٠ يل) (١)

طوقتامش خان، ياننده قالغان عسكرى بله‌ن بر يافقه چغوب كيتدى وئوزينڭ ايسكى حكمدارلغن قايتاروڭن اميد ئوزميچه، دالا وياپانلرده يوروب عمر اوطكردى، تاى چاقده، سرايده حكومت سورگان خانلرنڭ عسكر فرقه‌لرى بله‌ن اوچراشوب صوغشا ايدى، لكن مقصدينه ايريشه آلمادى؛ نهايت، ١٤٠٥ده سرايده خانلق ايتوچى شاديبكنڭ ايدگى قوماندااسنده‌غى عسكر فرقه‌سى بله‌ن صوغشقانده ئوترلدى. آقساق تيمرده شول اوق ١٤٠٥ نچى يلده وفات بولدى. ديمك، ايكى بويوك حكمدارنڭ ايكيسى‌ده بر يل اچنده دنيادن كيتديلر.

طوقتامش خان هنتلى؛ عقللى باطر وتدبيرلى بر پادشا ايدى، كوب محنت وبلالر كوردى دنيانڭ آچى وتوچيسن طاتيدى؛ شونلقدن؛ تمام تجربه‌لى وپشكان بر حكمدار ايدى، لكن يازمش آڭا ايرك بيرمه‌دى. طوقتامش خاننڭ ١٣٨٢ده بيك حاجى ديگان بروگه، بيرگان يارلغينڭ هم ١٣٩٣ده، ليتوا كنه‌زى ياغايلاغه بيبه‌رگان مكتوبينڭ تاتارچه‌لرى ئه‌ليگه‌چه صاقلانوب قالغانلر. طوقتامش‌خاننڭ، واقعه‌لريندن صوڭ، اوغللرى آبدراشوب يان-يافقه طارالديلر: جلال‌الدين بله‌ن كريم بيردى روس يبرينه، باشقه‌لرى صردريا طرفلرينه كيتديلر. تيمر قوطلوغ خان، ۋيطوۋت بله‌ن صوغشقاندن صوڭ اوق وفات بولوب، ايدگى، آنڭ اورنينه انيسى شاديبكنى صوڭره آنڭ قارنداشى پولادبكنى خان قويدى؛ لكن بولارنڭ خانلقلرى قورى اسمندن عبارت بولوب، بوتون حكومت واداره اشلرى ايدگى قولنده ايدى. بو وقتلرده فتنه وجانجال باصلمادى؛ تورلى يافده تخت داولاوچيلر باش كوته‌روب طورالر ايدى. شول سببلى، روسلر قاشنده اوردانڭ معناسى طاغى‌ده كيموب، كنه‌زلر سرايدن كيلگان فرمانلرغه اصلا التفات ايتمه‌س بولديلر. ايدگى ميرزا بو حالنى كوته‌ره آلماغانلغندن، مه‌سكه‌و ئوستينه يورورگه قرار بيردى.

روس يبرينڭ الوغ كنه‌زى برنچى ۋاسيلى ديميترى دانسكوى اوغلى اورداغه هيچده اعتبار ايتمى، اوردا خانينڭ دشمانلرى بولغان طوقتامش بالالرن ئوز حمايه‌سنده

(١) كييف اول وقتده ليتوا قولنده ايدى.

طۇتا، تییشلی صالمنی کوبدن تولەمی، ایلچی وباسقاقلرغە ئەیلەنوب دە قار امی ایدی. بەس ایدگی میرزا ۱٤۰۸ دە کوب عسکر بلەن مەسکەو ئۆستینە یونەلدی. ڤاسیلی، مونی ایشتو بلەن کاستراما شهرینە قاچدی. ایدگی مەسکەونی یگرمی بر کۆن قاماب طۇرغاندن صوڭ مەسکەولیلرگە یاخشی سوز بلەن مراجعت ایتدی؛ روسلر شادلق بلەن قارشی چغوب، تییشلی جزیەنی تولەدیلر وکیلەچکدە دە تولەر ئۆچۆن وعدە ایتدیلر؛ ایدگی شوندە اوق اورداغە قایتوب کیتدی.

شول وقتدە تیمر قوطلوغ اوغلی تیمر خان سرایغە هجوم ایتوب، پولادخان بلەن ایدگینی قاچارغە مجبور ایتدی؛ بو صوڭغیلر قارا دیڭگز ئۆلۆسینە قاچدیلر. اختلال هامان دە باصلوب یتمەگانلکدن، تیمردە خانلق تختندە اۆزاق یاشی آلمادی: آنڭ ئۆستینە طوقتامش خان اوغلی جلال الدین هجوم ایتوب، آنی سرایدن قووب چغاردی (۱٤۱۱ دە).

طوقتامش خان بالالری و ایدگی - جلال الدین زماننەدە اختلال باصلمادی، هنوز خانلق طالاشلری بارا ایدی. شوندە دە جلال الدینگە روس ولیتۋا کنەزلری بوی صۆنوب طۆردیلر. مەسکەو کنەزی برنچی ڤاسیلی ۱٤۱۲ نچی یلدە ئۆزینڭ بایارلری بلەن برگە، کوب بولەکلر آلوب جلال الدین خان حضورینە کیتدی. لکن شول چۆردە جلال الدین یوق ایتلوب، خانلق تختینە انیسی کریم بیردی اوطۆرغانلقدن، ڤاسیلی، بولەکلرن آڭا طابشروب، آندن طورصی - عزمت کوروب، کیلەچکدە دە صالمرنی درست تولەونی وعدە ایتوب قایتوب کیتدی. مۆندن صوڭ طوقتامشنڭ جبار بیردی، کباك، قادر بیردی اسملی اوغللری خان بولسەلردە، آلاردن ئەدەم رەتلی اش چقمادی. قادر بیردی ایدل بوبندە قارت ایدگی بلەن اۆچراشوب، آڭا برمە - برگە چقدی؛ وشول وقت ئۆترلدی، اول ئۆلگاچ، عسکر باشلقلری قۆطلوغ اوغلی تیمرنڭ کچوك محمد آدلی اوغلن خان کوتەردیلردە، صوغشنی دوام ایتدیلر، ایدگی عسکری جیڭلدی، ئۆزی شوندە ئۆترلدی (۱٤۱۹ نچی یلدە).

ایدگی عقللی، تدبیرلی، باطر وداهی بر کشی بولسەدە، تاتار دولتینەبیك طورزینلری تیدی؛ هر وقت طالاش-طارتش چغاروب، قپچاق پادشاهلغینڭ تیز رەك یغلووینە سبب بولدی.

آقساق تیمر حقندە بر ایکی سوز - آقساق تیمر دنیانڭ بۆیۆك فاتحلرندن صانالا. چنلاب دە اول، قایا بارسە شوندە جیڭگان، اشلرندە اوڭغان. تیمر، باشقەلرغە ئۆستۆن بولونی، مملکتلر فتح ایتونی بیك یاراتقان؛ اول «دنیانڭ آدم بالالری طۆرغان اورنلرینڭ ایکی پادشاه قول آستندە بولۆرلق اهمیتی یوق» دی ایکان. تیمر مملکتلرنی فتح ایتو بلەن گنە قناعتلەنوب، اول مملکتلرنڭ ئۆز قول آستندە اوزاق قالووینە اهمیت بیرمەگان وآنڭ چارەلرن قایغرتماغان بولۆرغە اۆشی. تیمر قپچاق ایلندن قایتوب بر یل طۆرغاچ، یعنی ۱۳۹۸ دە هندستانغە سفر قیلدی، یولدە کافرەتان خلقن جیڭدی، دهلی دیوارلری یاننەدە هند پادشاهینڭ عسکرلرن تار-مار ایتدی؛ اول، دهلی شهرینە کرگانده، آڭا قارشی طۆروچی بولمادی؛ ۹۹ دە غانغ یلغاسی بویینە یتدی وهند دن غایت کوب غنیمتلر آلوب قایتدی، لکن اوشبو بای مملکتنی ازمملکتینە چنلاب قوشارغە اهمیت

بیره‌دی. ١٤٠٠ ده بریولی عثمانلی پادشاهی یلدرم بایزید که هم مصر پادشاهی فه‌ره‌ج به‌رقوق اوغلینه قارشی صوغش باشلادی؛ شول یلده آناطولیده‌غی سیواسنی، شامده‌غی «حه‌له‌ب»نی، ١٤٠١ ده دمشقنی آلدی، ١٤٠٢ ده أنقره‌یانده‌غی قاتی صوغشده سلطان بایزیدنی جیکوب، ئوزن طوتقون ایتوب آلدی؛ بوتون آناطولی شهرلرینه کروب چغوب، اورتا دیگگز بوینه، ازمیرگه باروب چقدی، ١٤٠٤ ده سه‌رقندگه قایتدی وشول اوق یلنی قطای ئوستینه یوروب کیتدی؛ ١٤٠٥ ده اوترار دیگان (١) شهرگه ییتوب شونده ١٥ نچی فیورالده وفات بولدی.

تیمر کوب جهتدن چنغزغه اوخشی. اول ئوزی‌ده کوب اشلرنده چنغزنی اورنه‌ك ایتوب طوتا ایدی؛ لکن چنغز آنگا قاراغانده توبلیره‌ك وعقللیراق، تیمر ایسه، چنغزغه قاراغانده عالمره‌ك ایدی. تیمر مکتبده اوقوماغان هم سوادسز (اوقورغه-یازارغه بلمه‌س) بولسه‌ده، ئوزینك آنا تلی توزکچه‌دن باشقه فارسیچه سویلی، عالملر بله‌ن مصاحبه ایتونی هم تاریخی أثرلرنی طکلارغه یاراتا ایدی؛ اوزینك تاریخده‌غی بلیمی بله‌ن بویوك تاریخچی ابن خلدونی عجبکه قالدرغان ایدی. تاریخده‌غی وئه‌کیه‌تلرده‌گی قهرمانلرنی سویله‌ب، اول، ئوزینك عسکرلرن جانلاندرا، باطرلاندرا ایدی. تیمر ئوز وطنی بولغان ماوراءالنهرنی و پایتختی بولغان سه‌رقندنی معمورله‌ندرورگه گنه اهمیت بیردی، باشقه ولایتلرگه کوب اعتبار ایته‌دی. سه‌رقندده صالدرغان بنالری آنك نچکه ذوق ایه‌سی بولغانلغن کورسه‌ته‌لر. تیمرنك بالالری اچنده شاهرخ کنه عقللی و بولدقلی بر ذات بولوب، باشقه‌لری عادتی گنه کشیلر ایدی. آنك بالالری وطورونلری اچندن تیمرنك اشن دوام ایتدرورلك بر کشی ده چقمادی؛ شونك ئوچون، آنك توزوگان دولتی بیك تیز طارالوب کیتدی. آندن صوك ایندی توورك-تاتار دنیاسن بر آوزغه قاراتورلق ذات، توركلرنك ئوزلرندن چقمادی: تورك یورطی پارچه - پارچه بولوب کیتدی، صوکره باشقه‌لر قول آستینه کروب بتدی.

٩) الوغ محمد خان زمانی.

خانلق تختینه اوطورغاج - ۋاسیلی - یوری نزاغی - الوغ محمد خاننك سرایدن چغوب کیتووی.

کچوك محمد خان، تیمر خاننك طور اوغلی بولغان الوغ محمد بولماغانی‌غنه خانلققه صایلانغان ایدی، صوکندن الوغ محمد، خانلقنی ئوز قولینه آلدی، أما کچوك محمد قاچوب کیتدی. الوغ محمد، خان بولغان یللرده (١٤١٩ ده) مملکت هامان طنچلانوب بیتمه‌گان ایدی ئه‌لی. آق اورداده حکومت اینوچی براق خان، الوغ محمدکه هر وقت به‌یله‌نوب، تنکه‌سینه تیدی. شونلقدن، الوغ محمد خان مملکتنی ترتیب ونظامغه قویارغه نی قدر طرشسه‌ده، موفق بولا آلمی ایدی، نهایت اول، طنچسز براقنی یوق ایتدی. (١٤١٨ ده). شوندن صوك قپچاق دولتی بر آز زه‌تکه کره باشلادی؛ الوغ محمد ئوزینك اداره‌سی وطوغریلغی بله‌ن بوتون قپچاق ایلینك محبتن کسب ایتدی.

(١) مونك خرابه‌سی آرص یلغه‌سینك صردریاغه قویغان ییرندن براق توگل (بارتولد).

برنچی ۋاسیلی ئولوب، اورنینه اوغلی ایکنچی ۋاسیلی تیومنی (صوقر) کنەز بولغاچ، دیمیتری دونسکوینڭ باشقه اوغلی «یوری» الوغ کنەزلکنی ئوزینه داولاب، ۋاسیلیگه قارشی نزاغ چغاردی؛ آخرده، ۱٤۳۱ده بولار سرایغه، الوغ محمد خان حضورینه حکمگه باردیلر. بولارنڭ دعوالرینه تاتار میرزالری ومەسکەو بایارلریده قاتشوب هر ایکی یاق، خاندن ئوز فایداسینه حکم ایتونی ئوتندی. مثلا، تاتار میرزاسی تیکین، یوری یاغنده ایدی. ۱٤۳۲ده بولارنڭ دعوالری قارالوب، خان، ۋاسیلی فایداسینه حکم ایتوب، آڭا ۋیلیکی کنەزلك یارلیغی بیردی وآنی تختکه اوطورتور ئوچون، بر تورەنی مەسکەوگه ییبەردی. شول واقعەدن صوڭ مەسکەو بایارلری آلتون اوردا خانلرینه صالملرنی هیچ خیانتسز ودرست تولەب طورورغه سوز بیردیلر. کنەزۋاسیلی الوغ محمد خانغه دوستلق کورسەته ایدی. الوغ محمد خان ئوز نوبتنده روس ییرندن کوب تکلیفلرنی توشوردی. ایندی قپچاق یورطی طنچ ویاخشی حالگه قایتدی، تیك ئوزلکسز فتنەلر سببلی، کوچ بیك آزایغان ایدی. لکن بوطنچلقلر اوزاققه بارمادی: چققان بر فتنه سببلی، الوغ محمد خان قازناسن، ئوی اچن وئوزینڭ ئوچ مڭ چاماسی ایپەرچنلرن آلوب روس ایلینه طابا قاچارغه مجبور بولدی. آندن صوڭ کچوك محمد خان بولدی. اول سیگز یللاب خانلق ایتکاندن صوڭ ۱٤٤٥ده ئولگاچ اورنینه اوغلی احمد اوطوردی.

---

۱۰) آلتون اوردانڭ یغلووی.

احمد خان تختگه اوطورغاچ - ئوچنچی ایۋان کنەز بولغاچ - قریم خانلرینڭ آلتون اورداغه دشمانلقلری - آلتون اوردانڭ ضعیفلەنووی - تاتارلرنڭ اورص خدمتینه کرولری - احمد خاننڭ مەسکەو ئوستینه آقنق سفری - احمد خاننڭ ئوترلووی - روس ییرینڭ تاتار قول آستندن قوطولووی - آلتون اوردانڭ یغلووی.

احمد، خانلق تختینه اوطورو بلەن، روسلردن آلنا طورغان صالملرنی توگەل صورایاچغن، اگر طابشرلماسه، قورالغه یابشورغه مجبور بولاچغن، مەسکەو کنەزی ایکنچی ۋاسیلیگه بلدرگاچ، مەسکەو خلقی احمد خاندن قورقا باشلادی. ۱٤۵۱ده احمدنڭ اوغلی مازوفشاه مەسکەو کنەزلگی ئوستینه عسکر آلوب کیلدی. ۋاسیلی، قارشی چغوب قاراسەده، قورقوب، مەسکەوگه کیری قایتدی، تاتار عسکری مەسکەو یانینه کیلگانده، کنەز ۋاسیلی قاچوب ئولگورگان ایدی. مازوفشاه مەسکەو شهرن بر آز قاماب طورغاندن صوڭ، شهرگه هیچ بر زیان تیگرمیچه کیری قایتوب کیتدی. ۱٤٦۲ده ۋاسیلی تیومنی ئولوب، مەسکەو تختینه اوغلی ئوچنچی ایۋان اوطوردی. بو، آلتون اورداغه صالم تولەوچی اسمی بلەن طورسەده، تولەمەدی. اوردادن «یارلیق» صورامادی، بلکه ئوز آلدینه طورا بیردی. احمد خان موڭا آچولانوب، کوب عسکر بلەن مەسکەو ئوستینه یونەلدی،

آلتون اوردادن بۆتۆنلەی آیرلوب، قریمنڭ ئۆز آلدینە حکومت ایتوچی حاجی گرای،(١) کنەز ایوان بلەن درست ایدی. اول، ایواننڭ ئۆتنووی بوینچە، احمد خانغە عسکر بلەن قارشی چقدی، دون بلغەسی باشندە ایکی تاتار خانی دنیا طوزدروب صوغشدیلر: مسلمان تاتارلر بر برسن طورادیلر: مەسکەو کنەزی بو حالنی چیتدن تماشا ایتوب، کیفلەنوب طوردی، بو یولی احمد خان مەسکەوگە یبتە آلماغانلقدن، ایوان ظور بلادن قوتولدی (١٤٦٥ دە).

ئۆچنچی ایوان عقللی، صاق وایسەبچەن کشی ایدی. اوردا حکومتن ضعیفلەندروب، تاتار موینچاغندن قوتولور ئۆچۆن، هر تۆرلی چارەلر ئزلی ومەسکەو کنەزلگن کۆچەیتورگە بار غیرتن صرف ایتە ایدی. اول آرادە قریم خانی حاجی گرای ئۆلوب، اورنینە اوغلی میڭلی گرای اوطوردی. بودە آتاسی کبك، ایوان بلەن ئۆز قارانداشلری آلتون اوردا تاتارلرینە قارشی اتفاق یاصادی.

١٤٧٢ دە احمد خان دخی مەسکەوگە قاراب یوردی. ایندی مەسکەو کنەزی تمام کۆچەیوب وجیینوب یتکانلکدن، بردە قورقمیچە، بیك کوب عسکر بلەن احمد خانغە قارشی چقدی. ینە، ایوان ئۆز خدمتندە بولغان بر نیچە تاتار تورەلرن صانچیسز قالغان سرایغە یبەردی. احمدنڭ عسکری دە آزایدی، سراینڭ ویران ایتلووندن دە قورقدی، بەس بر اش دە چغارا آلمیچە، قایتوب کیتەرگە مجبور بولدی.

بو وقتدە آلتون اوردا دولتی غایت ضعیفلەنوب، تورلی واق خانلقلرغە بولینوب، کچرەیوب بتکان ایدی: تۆن یاقدەغی بلغار مملکتی ئۆز آلدینە آیرلوب: آندە قزان خانلغی قورولدی. قریمدە قارا دیڭگز بویلری «قریم خانلغی» اسمی بلەن، جایق بلەن ایدل آراسندەغی دالا، «نوغای خانلغی» اسمی بلەن، آسترخان طاغن اوز آلدینە اداره ایتلە باشلاغانلر ایدی. قرغز دالالرندە دە آیرم خانلقلر میدانغە کیلدی. بونڭ ئۆستینە دخی بیك ظور واقعە: تاتار شاهزادە ومیرزالری روس کنەزلرینە صاتلوب، روس خدمتینە کروب، بار کۆچ وغیرتلرن ئۆز تاتارلرینە، ئۆز حکومتلرینە قارشی قوللانالر وئۆز طامرلرینە ئۆزلری بالطا چابالر ایدی. ایکنچی ۋاسیلی بلەن «یوری» اوغللری قلی(٢) ۋاسیلی ودیمیتری شیمیاکا (٣) آراسندە بولغان صوغشلردە تاتارلر ۋاسیلی ایکنچیگە اخلاص بلەن یاردەم ایتدیلر. شوشی ۋاسیلی ایکنچی، ئۆز خدمتینە کرگان تاتارلرنی یومالی، آلارغە ظور حقوقلر بیرە، حتی بیر-صولر باغشلی وشول یرلرنڭ خلقلرندن صالملر آلورغە دە ایرك بیرە ایدی. مونە، شول رەوشچە آنڭ زمانندە اوق تاتارلرغە قارشی خدمت ایتدر و ئۆچۆن روسیە اورتالغندە، اوقا صووی بویندە «قاسم خانلغی» نیگزلەنگان ایدی. بو خانلق هر یاقدن روس قول آستندە بولوب، قزان وآلتون اوردا خانلقلرینە قارشی هر بر فدا کارلقنی اشلی ایدی.

---

(١) ١٤٤٩ دە آلتون اوردادن بۆتونلەی آیرم نیگزلەنگان «قریم خانلغی»نڭ برنچی خانی اوشبو کشیدر. آنڭ آتاسن بعضلر دولت بیردی، بعضلر غیاث‌الدین، دیلر.

(٢) Шемяка (٣) Косой

ایندی ایۋ اننك اوردا خانندن قورقۇر اورنیده قالمادی. میڭلی گرای بلەن معاهده یاصاب، ئۇز ینك کوچەیگانن کورگاچ، اوردا قول آستندن چققانلغن ومستقل بر پادشاه بولغانلغن اعلام قیلدی وخاننك باصمەسن (١) آیاق آستینه صالوب طاپتادی.

احمدخان ١٤٨٠ دەبارلق عسکرن ئەزرلەب، لیتۋا کنەزی کازیمیر بلەن دە اتفاق ایتوب، روس یېرینه قاراب یۆردی. مۇنی ایشتکاچ مەسکەولیلر صوغشقه جیینا باشلادیلر. ومتفقلری میڭلی گرایگەدە خبر بیروب، آنی، کازیمیر عسکری بلەن احمدخان عسکرن قوشماسقه طریشو ئۇچۇن، لیتۋا ئۇستینه یبەردیلر. هم تاتار نور دولت میرزانی (٢) عسکرسز قالغان سرایغه اوزاتدیلر.

اۋلدن یاصالغان پلان بوینچه، احمد خان اوقا یلغاسی آرقلی، کازیمیر «اوغرا» یلغاسی (٣) باشندن باصارغه تیش ایدی، لکن میڭلی گرای قارشی طورغانلقدن، کازیمیر مەسکەو ئۇستینه یۆری آلمادی. احمد خان، مەسکەونك بۇتۇن کوچی اوقاغه جیلغاننی وکازیمیردن هیچ بر خبر یوقلغن بلوب، لیتۋا طرفینه کیتدی ومەسکەوگە اوغرا صووی آرقیلی ئۇتو فکرن طوتدی؛ مۇنی ایشتو بلەن ایۋان‌ده شول یاققه کیتدی. احمد خان، «اوغرا» صووینك بوطی ئۇستندن یۆروب، مەسکەونی باصارغه وشونك ئۇچۇن قشنی کۆتەرگە قرار بیردی. اوغرا صووی طوڭغاچ، ایۋان، تاتار عسکر یندن قورقوب وصوغشورغه باطرلق ایته آلمیچه، ٢٦ نچی اوکتەبردە ئۇز عسکرینه چیگنورگە بویوردی. احمدخان‌ده اوغرا یاننده ١١ نچی نویابرگه حدلی طوروب، عسکرن آرتقه چیگندردی. سببی: قشنك صووقلغی، کازیمیرنك کیلمەوی، روسلرنك چیگنوون حیلەگە صاناو ایدی. مۇنه شولای، ایکی ظور اوردو، بر ـ برسینك قارشیسنده طوروب‌ده، صوغشمیچه طارالوب قایتوب کیتدیلر. احمد خان، بو قشنی دانیتس یلغاسی (٤) بوینده اوطدرورغه قرار بیروب، عسکرلرن طاراتدی‌ده، اوز یاننده آزغنه صاقچی عسکر قالدردی.

شول وقت سیبیر خانلریندن ایباق، نوغای میرزالری ومیڭلی گرای برلەشوب، کوب عسکر بلەن کیلوب احمدخاننك لاگیرن کینەت باصدیلرده، خاننی ئۇتردیلر. بۇتۇن مال وقازناسن بولیشوب آلدیلر هم: «دشمانیڭنی بتردك!» دیب کنەز ئۇچنچی ایۋانغه چابار یبەردیلر؛ مونه ایندی شوشی ١٤٨٠ دە روس یېری تاتار مۇینچاغندن تمام آزاد بولدی.

احمد خاندن صوڭ، اوغللرینك بعضلری خانلق منصبنده بولسەلرده، بولارنك حکومتلری بۆرۆنغی آلتون اوردا شیکللی کوچلی بر دولت بولمیچه آقتوبه تیرەسینه وایدلنك شرق طرفینه قصلغان ضعیف بر حکومتدن عبارت ایدی. شولای بولسەده، میڭلی

(١) روس تاریخلری باصمەنی خاننك کییزدن یاصالغان صنی، دیلر. لکن خاننك صنن کوتەروب یۆرتو بیك یراق احتمال. بو، آلده «آلتون اوردانك اچکی تۆزلشی» دیگان بابده سویلەنەچك «پایزا» بولمادیمی ایکان؟ (٢) حاجی گراینك نور دولت اسملی اوغلی‌ده بولغان (قزان خانلغی). (٣) اوقانك یوغاری یاغنده‌غی صول طارماقلرندن بری؛ باشی بلەن، دنیپر طارماغی دیسناغه یاقن کیله. (٤) دون‌نك ظور بر طارماغی.

گرای خان بولارنڭ بر کۈن باش کوتەرولریندن قپچاق دولتن یاکارتولرندن قورقوب، آلارنڭ طامرلرن قورتۆرغه وبو حکومتنی نیگزندن سوتوب طاشلارغه طریشا ایدی.

مۈنه، کۈنلردن برکونده میڭلی گرای، ئوز عسکری بلەن کینەتدن سراینی باصدی، آندەغی بارلق مسلمانلرنی قروب، شهرنی ییر بلەن تیگز ایتوب واطدردی، ئوز بابالرینڭ سرایلرن، تربەلرن، مسجدومدرسەلرنی طاش ئوستندەطاش قالدرمیچه، جیمروب طاشلادی. نی چاقلی مال وقازنا بولسه، همەسن اولجا ایتوب الوب کیتدی وایواندن سوینچی آلور ئوچون کشی ییبەردی (بو واقعه ۱۵۰۲ ده بولدی). احمدخان اوغلی شیخ احمد خان ئوز ایەرچنلری بلەن دالاغه قاچدی. مۈنه، تیره یاغن تترەتوب طورغان شوکتلی اوردا دولتی، شولای، تاتارلرنڭ ئوز قوللری بلەن، یاتادن آیاقه باصماسلق رەوشده یغلدی. آلتون اوردا دولتینڭ بارلق عمری، ۲٦۵ یل بولدی.

۱۱) آلتون اوردانڭ اچکی تۆزۆلشی.

خانلر - اداره وحکم اشلری - مالیه اشلری - یوللر وخبرلەشو اشلری - خاننڭ سرایی واندەغی منصبلر - صنفلر تورلی مأموریتلر - شهرلر - ساودا.

قپچاق ایلینڭ برنچی خانی جوجی، چنغز قاآنغه تابع ایدی؛ مانغولیەدەگی قاآنغه تابعلك، باتو هم برکه خانلر زمانندەده دوام ایتدی. بو ایکی الوغ خان، اوگدای کویوك ومەنگولرگه تابع بولوب طوردیلر. باشقه چیت دولتلر بلەن خبرلەشو، صوغش اعلان قیلو، صلح عقد ایتو، فتح ایتلگان مملکتلر خلقدن آلناچق یاساقلرنی بیلگیلەو مانغولیه قاآنلری قولنده ایدی. لکن قپچاق (آلتون اوردا) خانی، قاآننڭ بوتون ماغول دولتینه عام بولغان قانونلرن اورنینه ییتکرو بلەن برگه، ئوز مملکتی اچنده، ئوز قاراوی بوینچه اداره اشارن تورلی تورەلرگەبولیب بیرورگه، آلارنی اورنلرندن توشورورگه حقلی ایدی.

آلتون اوردانڭ مانغولیەغه بو باغلانشی آفرن، آفرن یومۈشی باردی؛ باتو، صوڭ کونلرنده مانغولیه قاآنینه ئوزی نفوذ یورته ایدی. برکه ایسه، بو باغلانشنی قاآنغه بولەکلر ییبەرو بلەن گنه بلدروب طوردی. اما بو ایکی خاندن صوڭغی خانلی، دورتنچی قاآن قوبلای قطایغه کوچوب، مانغولیه ئلکگی کوچسز حالینه قایتقاچ، اوز اوردالرنده تمام مستقل حکمدار بولوب ئەورلدیلر. بولار، «خان» اسمی بلەن تختکه اوطورغاچده، «الاعظم» (الوغ)، «السلطان العادل» (عدالتلی پادشاه) دیگان عنوانلر آلا باشلادیلر. بو خانلر طوب - طوغری ئوز اسملرندن صوغش قیلو، صلح یاصاو، قانون توزو، حکم ایتو، ئوزلرینه تابع مملکتلرنڭ پادشاهلرن تصدیق ایتوب «یارلیق» بیرو، اول مملکتلرنڭ خلقلرندن آلناچق یاساقلرنی بیلگیلەو، ئوز اسملرینه آقچه صوغو، مسلمان بولغاچ، اسملرن خطبەلرده یاد ایتدرو حقلرینه ئیه بولدیلر. خانلرنڭ اوغللری قارنداشلری یا پادشا

سراینده بر منصبده طوراللر، یاکه بر-بر ولایتنی اداره ایته‌لر ایدی، بولارنڭ سلطه‌لری(١) خان نسلندن بولماغلرنڭ سلطه‌لرندن آرتق بولمی ایدی.

اداره و حکم اشلری.- عموم مملکت «اوردا» (اوردو) دیب آتالا، تؤب مملکت و امتیازلی مملکت اسمی بله‌ن ایکیگه آیرلا و برنیچه «ئولوسلر»گه بولینه ایدی. آلتون اوردا مملکتنده نیچه «ئولوس» بولغانلغی بلنمه‌سه‌ده، «ئولوسلر»نڭ کوب بولغانلغی معلوم.

تؤب مملکت صانالغان قپچاقلر ییرنده، قارا دیڭگز بویلرنده قافقازده، قرغز و باشقرد ییرلرنده ئولوسلر بولغان کبی، امتیازلی مملکتلر بولغان بزنڭ بلغار ایلی بله‌ن روس کنه‌زلکلرنده هم موردوا ییرلرنده‌ده ئولوسلر بار ایدی. کوب وقتده، بو «ئولوس»لر مدیرینڭ اسمینه قوشوب آتالالر ایدی. بو ئولوسلرنی اداره ایتوچیلر «ئولوس بیگی» دیب آتالالر، لکن روس ایلنده‌گی ئولوس مدیرلری کوبره‌ك «باسقاق» دیب یوروتوله‌لر ایدی. «ئولوسلر» مدنی اورنلرده فلان-فلان شهرلر دیب، کوچمه خلقلر آراسنده فلان قبیله‌لر دیب چیکله‌نه‌لر، باسقاق طورغان شهر «یورط» دیب آتالا، باسقاق یاننده بیلگیلی بر مقدار عسکر طورا ایدی. ئولوسنڭ اداره‌اشلری، باسقاق یاننده‌غی کشیلردن اویوشقان «دیوان» اسملی کانسه‌له‌ریه‌ده یازلوب یوروتوله و آنده یازو-صزو اشلرن باشقاروچیلر «دیوان بتیکچی» (٢) دیب آتالالر ایدی. ئولوسنڭ کیسه‌کلرن «داروغا»لر اداره ایته، آلارنڭ طورلری و کچیلری بولا ایدی. اداره اشلرینڭ باشی خان قول آستنده‌غی عالی دیوانده ایدی. طور حکم اشلری‌ده شول دیوانده قارالا، ولایت دیوانلرینڭ اشلری اول عالی دیوانغه ییبه‌رلوب طورا ایدی. اوشبو عالی دیواننڭ اعضالری دولتنڭ ایڭ طور توره‌لری صانالالر، ئوزلری «آلپاوت» دیب آتالالر ایدی. عادتدن طش تدبیرلرنی اورنینه کیترونی خان، ئولوس بیکلرینه (باسقاقلرغه) طابشرا، یاکه اشنی اورننده بترو اوچون مخصوص «ایلچی» ییبه‌ره ایدی.

آلتون اوردا مملکتنده دینده تمام ایرکنچیلك ایدی؛ بو ایرکنچیلك خانلرنڭ اسلامغه کرولرندن صوڭده بتمه‌دی؛ آلتون اوردانڭ مسلمان و کوچلی خانلری، روسلرغه ئوز دینلرن تله‌گانچه طوتارغه ایرکنلك بولغانلغن یارلیقلر بله‌ن برکتکانلر، خریستیان دینن خورلاوچینڭ ئولم جزاسینه دوچار بولاچغن اعلان قیلغانلر ایدی.

خانلرنڭ فرمان و مانیفیستلری «یارلیق» دیب آتالا ایدی. یارلیق قای چاقده آلتون یاکه کومش تارا بله‌ن یازلا، عادی قارا بله‌ن یازلغانده‌ده، خاننڭ اسمی، مهری یاکه تامغاسی آلتون یاکه آل قارا بله‌ن (٣) باصلا یارلیقنڭ آخرنده قایچان و قایده یازلغانلغی

---

(١) اداره و حکم اشلرنده‌گی کوچ و حقوقنڭ مقداری.

(٢) بیتمك - ایسکی تورکچه‌ده یازمق معناسنده؛ بزنڭ تلده بو ماده یازلوب، چوپره‌ککه تگوب یانده یوروتوله طورغان دعالقنڭ اسمی بولغان «بتی-بوتی» سوزنده‌گنه قالغان.

(٣) یارلیقلرنڭ آخرنده «آلتون نشانلیغ، آل تامغالیغ یارلیق بیرلدی» دیب ئدیتله.

ئەيتلەايدى. يارليقلرنىڭ بعضلرى «تارخانلق يارليقلرى» ديب آتالا. مۇندى يارليق بيرلگان كشى، قبيلە ياكە مۇسسە هرتورلى پادشاهلق خدمتلرندن، آلم-صالملردن آزاد بولا ايدى. روس روحانيلرينه بيرلگان يارليقلرنىڭ همەسى شوندى يارليقلردر. روس كنەزلرن كنەزلككە تصديق ايتو حقندەغى يارليقلرنىڭ برسى‌دە صاقلانماغان، اما تارخانلق يارليقلرندن ايكيسينىڭ ئۆزلرى، يديسينىڭ اسلاوچە ترجمەلرى صاقلانغان(١) بو يارليقلر مملكتنىڭ رسمى يازووى بولغان اويغور خطى بلەن يازلالر، صوڭغە طاتا اويغور خطى آستينە عرب حرفلرى‌دە ئۆستەلە باشلاغان ايدى. تارخانلق يارليقلرينىڭ تۆزلشلرى بولاى: ايڭ ئلك نيندى خان يارليغى بولغانلغى ئەيتلە، صوڭرە مملكتدەگى همە تورە (مأمورلر)، منصب ايەلرينىڭ رسمى عنوانلرى صانالوب، آلارغە خطاب قيلنا، آندن صوڭ «تارخان» نىڭ اسمى ئەيتلوب آنىڭ نيندى صالم وخدمتلردن آزاد بولغانلغى ياد ايتلە. ماغول-تاتارلر عموما روحانيلر (خريستيان پاپاسلرن، مسلمان ملالرن، بودداهى لامالرن) هم روحانى مۇسسەلرنىڭ-بير صولرن، هربر پادشاهلق خدمتلرندن وصالملردن آزاد ايتەلر ايدى؛ بعض كشيلر وقبيلەلرگە برتورلى طور خدمتلرى وهمتلرى اوچون تارخانلق يارليغى بيرلە ايدى. يارليقنىڭ حكمى شول خاننىڭ ئۆزى زماندەغنە يورى، ياڭا خان ئۆز اسمندن ياڭا يارليق بيرە ايدى؛ لكن اول كوب وقتدە اۆلگى يارليقنىڭ اساسلرندن چيتكە چقمى طورغان ايدى. بز، صاقلانغان يارليقلردن، آلتون اوردادەغى بعض قانونلرنى، مملكتنىڭ اداره رەوشن بلەمز. اوشبو يارليقلردن آڭلانغان قانونلرنىڭ بعضلرى موندە اوشبولار: ١) روحانيلر كوچولمى طورغان ملكلر (بير-صو، يورط-يير) نى پوشلينا هم صالم تولەودن آزادلر؛ ٢) روحانى منصبدن چققان كشى، روحانى قاريندا شلرندە طورسەدە، صالم تولەودن آزاد بولمى؛ ٣) روس دينن تحقير ايتوچى ئولم جزاسينە دوچار بولا؛ ٤) تارخاننىڭ بر-بر نەرسەسن كوچلەب آلغان كشى ئۆچ ئۆلۆشن تولى؛ ٥) خاننىڭ ايلچيسينە قارشى قلچ صوورغان كشى خائن صانالوب، جنائى محكمەدە

---

(١) ئۆزلرى صاقلانغان يارليقلر: طوقتامش خاننىڭ بيك حاجى ديگان برەوگە بيرگان يارليغى؛ ٢) تيمر قوطلوغنىڭ محمد ديگان برەوگە بيرگان يارليغيدر. دخى طوقتامشنىڭ لينوا كنەزى ياغايلاغە ييبەرگان بر «يارليغى» نىڭ‌دە اصلى صاقلانغان، لكن بو، بز ئەيتكان معناسى بلەن يارليق توگل، بلكە بر پادشاهنىڭ ايكنچى پادشاهغە يازغان خطى‌غنەدر. صوڭغە طاتا الوغلرنىڭ بر-برسينە يازغان مكتوبلرى‌دە «يارليق» ديب آتالا باشلاغان ايدى.

ترجمەلرى صاقلانغان يارليقلر: ١) مەنگو تيمرنىڭ روس ميترو پاليتلرينە وچيركەو كشيلرينە بيرگان؛ ٢) اوزبك خاننىڭ ميترو پاليت پيطرغە بيرگان؛ ٣) جانبك خاتوننى طايدولاغانبيكەنىڭ ميترو پاليت ئيا گنوستقە بيرگان؛ ٤) شول اوق طايدولانىڭ ميترو پاليت آليكسيگە بيرگان؛ ٥) شول اوق م. آليكسيگە بيردبيك خان طرفندن بيرلگان، ٦) طايدولانىڭ ميترو پاليت ايوانغە بيرگان و ٧) آتولەك (؟) نىڭ ميترو پاليت ميخايلغە بيرگان يارليقلرى.

حکم ایتلە؛ ٦) ئۆلمگە حکم ایتلگان کشینیڭ مال ـ ملکنی طالانا؛ ٧) ئۆز بلدیگی بلەن حکم ایتکان، جزا بیرگان کشی، نیندی اش اشلەگان بولسە، ئۆزی‌دە شونگا دوچار ایتلە؛ ٨) اوغریلق، اویناش قیلوچی ئۆلم جزاسینە دوچار بولا.

قبچاق دولتندە ادارە وحکم اصوللری هر ییرگە عام بولسەدە، روس ابلینە اول اصوللر بوتونلەی کورەب یتمەگانلر. درست، کنەزلرنی خانلر تصدیق ایتەلر، آلار خانیڭ حکمینە طابشرلالر ایدی؛ لکن هر کنەز ئۆز ییرندە ئۆز اصولی بلەن ادارە قیلا، ئۆزو وطنیڭ زاکونلری بلەن حکم ایتە، باسقاقلرغە کوب التفات قیلمی، ئۆز تبعەلرندن ئۆزی صالم جیبا، ئۆز اسمینە آقچە صوغا، کورشی پادشاهلر بلەن مناسبتدە بولونا، آلار بلەن ئۆزی تلەگانچە معاهدە یاصی، صوغشا، کیلشە ایدی. هر بر روس کنەزلگنڭ گی تاتار تورەسی، کنەزنیڭ خانغە صادق بولوب قالوون، یاساقلرنی تۆگەل تولەوون، فتنە چغاروغە حاضرلەنمەوون گنە کوزەتوب طورا ایدی. روس کنەزلرینیڭ تخت ئۆچون نزاعلری یا اوردانیڭ ئۆزندە خان محکمەسندە قارالا؛ یا کە اول اشنی خان، باسقاقغە طابشرا ایدی. آندە، نزاغنیڭ اورنندە کنەزلر، روحانیلر مجلسندە باسقاق، حکم اشینیڭ بارشن کوزەتە، کیڭاشلر بیرە ایدی. اگر نزاعلاشوچیلر حکمدن رضا بولمەسەلر، اش خانغە باروب یتە ایدی. باسقاقلر عادتدە کنەز طورغان شهردە طورمیلر، شهر یاقندەغی بر آولدەغنە طورالر ایدی. طور تورەلرگە وعسکر باشلقلرینە، آلارغە بویصونارغە حرمت کورسەتورگە تیێشلەکنی آڭلاتوب، خانلر طرفندن «پایزا» اسملی، یازولی آلتون یا کە کوموش طاقتالر بیرلە ایدی (٥٥).

مالیە اشلری ـ کیرەك خانیڭ تورەلر ومأمورلرنیڭ آلا طورغان بیلگیلی معاشلقلری بولمی، بلکە قول آستلرندەغی اهالیدن جیلغان آقچەلر ومالّلرنیڭ بر ئۆلوشن ئۆزلرینە آلوب قالالر ایدی. خان وحکومتنیڭ برنچی وار دات چیشمەسی صالم ویاساقلر بولا ایدی؛ صالملر چیت قبیلەلردن گنە توگل، ماهول ـ تاتارلرنیڭ ئۆزلرندن‌دە آلنا طورغان ایدی. باسقاق، صالم جیو اشن‌دە باشقارا ایدی؛ «ایسەبچی» دیگان تورەلر اهالینیڭ حسابن هم صالم آلنا طورغان نەرسەلرنیڭ اسملرن «دەفتەر»گە یازوب طورالر ایدی. باسقاقلر جیغان صالملر خانیڭ قازناسینە « خزینەچی » گە کیلە، صالملرنی ییبەرگاندە باسقاقلر جیبلمی قالغان صالملرنیڭ ایسەبن‌دە یازوب ییبەرەلر ایدی: صالملر یاشرو، آلارنی عدالتسزلك بلەن جیو بولماسون ئۆچون «دەفتەر»نیڭ بر نسخەسی روس کنەزی قولینەدە بیرلە ایدی. صالملر جان حسابندن آلنغان کبی، تورلی کسب ـ کاردن‌دە بیلگیلی صالملر آلنا ایدی. مثلا، صابان، آو، تگرمەن، اومارتا، اورمان وباقچەدن آلنا طورغان پوشلینالر بار ایدی. بولار «قالان» دیب حیوانلردن آلنغان صالملر « قوبچور » دیب، بوزمدن آلنغان صالم « بورلا طامغاسی » دیب (٥٦) آتالا ایدی. چیتدن کرگان مالّلردن‌دە پوشلینا آلنا طورغان ایدی. صالملرنی جیوچی واغراق مأمورلر « صالیق صالغان » دیب، پوشلینا آلنغان مالغە اشتیمپل صوغوچیلر « طامغاچی » دیب

آتالالر ایدی. آنچه صوغو پادشاهنك خاص حقوقی ایدی؛ آلتون اوردا خانلرینك همه‌سی دیئورلك ئوز اسملرینه تورلی اورنلر وشهرلرده آقچه‌لر صوقدرغانلر.

یوللر وخبرله‌شو اشلری - آلتون اوردا کیك بر مملکت ایدی؛ انده دالالر واورمانلر کوب بولوب، یوللر بولماغانلغندن هم مملکتنك تورلی طرفلرن کیسوب کیتکان مول صولی یلغالردن کیچو قیین بولغانلقدن، قپچاق خانلری ئوز مملکتلرنده یوللرنی یاخشرتو وخبرله‌شونی ییگل‌یتوگه‌ده اهمیت بیر دیلر. تورلی اورنلرده یوللر آچدردیلر؛ بو یوللرنك تییشلی اورنلرنده «یام» (استانسه)لر بولا وشونده کیره‌ك حدلی آط طوتولا ایدی. توره‌لرنی یورتور ئوچون کیره‌ك آطلرنی یاملرغه خلق قویارغه تییش بولا، بو پادشاه‌لق خدمتی « اولاق » دیب آتالا ایدی (٥٧)؛ استانسه‌نی قاراوچی توره «یامچی» دیب آتالا ایدی. ظور یلغالرنك بیلگیلی اورنلرنده یولچیلرنی کیچرور ئوچون جه‌ی کونلرنده هر وقت کیره‌ك قدر کیمه‌چیلر طوتولا ایدی. یارلیقلرده یاد ایتلگان «کیمه‌چلر» مونه‌شول حکومت خدمتنده‌گی کشیلر بولوب، عادی کسب ایه‌لری گنه توگللردر.

خاننك سرایی و آنده‌غی منصبلر - خاننك سرایند‌ه تورلی عسکری وملکی توره‌لر بولا ایدی. یاساول - خان یانند‌ه‌غی عسکری توره؛ خورچی یا که اوقچی خاننك اوقلرن یورتوچی؛ باروچی - خاننك آشخانه‌سن اداره ایتوچی؛ آقتاچی - خاننك آیاقلی ماللرن ومنه‌ر آطلرن اداره ایتوچی؛ یورطچی - خاننك ئوبن، جهازلرن قاراوچی؛ قوزوچی - خان یانند‌ه قلچ کوته‌روب طوروب، خاننك شخصن صاقلاوچیلر؛ شغاول - خاننك ایشك توبند‌ه طوزوچی.

خان سرایی هر وقت زینتلی ومکمل جهازلانغان بولسه‌ده، چیت مملکت ایلچیلرن، آلتون اوردانك ۋاسساللرن (تابع پادشاهلرن) قبول ایتکانده بیگره‌ك مهابتله‌ندرله ایدی. آندی وقتده خان، بیکه‌سی، بله‌ن تختده اوطورا، بالالری، قه‌رده‌شلری والوغ توره‌لرینك بعضاری اورندقلرده، بعضاری کلام ئوستنده اوطورالر، ایرلر اوڭده خاتون - قز صول یاقده بولالر ایدی. خان، چیت پادشاهنك خطن اوقوغانده قمز اچه، آنك یانند‌ه‌غی شاهزاده‌لر والوغلرغه‌ده قمز صونولا، حضورینه قبول ایتلگان ذاتغه‌ده، اگر اچسه، قمز بیرله ایدی. قمز اچه‌ر آلدندن خانغه باش ئییو لازم ایدی؛ موندی وقتده موزیقه اوینالا وجر جرلانا ایدی. طنچلق وقتنده خانلرنك ایك یاراتقان شغللری آوغه چغو ایدی؛ حتی خاننك آوچیلق اشلرن قاراوچی «قوشچی» «بارسچی» دیگان مامورلری ده بار ایدی. خان، ئوزینك حسابسز کوب کشیلری بله‌ن آوغه چغا، بر تقچلرنی طوتوده اوهتالق، سه‌لت وباطراق کورسه‌تکانلرگه مکافاتلر بیره ایدی. آوچیلقده بیلگیلی بر اصوللر، خط حرکتلر بولا، شونلقدن اول آش خلقده صوغش روحن صاقلارغه یاردم ایته؛ اوچیلق بو زماند‌ه‌غی عسکری مانیۋرلر اورنینه طورا؛ کوب وقتده، دشمان ئوستینه تجاوز قیلغانده، شول آوچیلق وقتند‌ه‌غی خط حرکتلردن فایدالانلا ایدی. آوغه چغو طور

بر بایرام اورنینه‌ده طورا. اول چاقده هرکم آطنانگ ایاگ یاغشیسینه منه، قورال - یاراقنگ شه‌بن طاغا، کییمنانگ‌ده یا کاسن وماتورن کییه ایدی. آوغه چققانده بوتون قر خلق بله‌ن طرلا، آو تمام بولغاچ، کیاگ بالانده اوط یاغوب، طور طنطنه بله‌ن مجلس قورولا ایدی.

صنفلر - تورک - مانغوللرده خلقنی «آق سویه‌ک»، «قارا سویه‌ک» که آیرو کوپ‌دن باشلانغان. آق سویه‌کلرنگ آتا - بابالری ئوزلرینگ بر تورلی عادتدن طش اشلری بله‌ن امتیاز آلغان کشیلر بولا وآلارنگ یاخشی آتلری بالالرینه کوچه ایدی. پادشاهلق اشلری توروانوب وقانلاولانوب کیتکاچ. آق سویه‌کلرگه حکومت خدمتنده طوتقان اورنلرینه قاراب، تورلی عنوانلر بیرلدی. مثلا خاننگ پادشاه بولا آلمی طورغان بالالری «اوغلان» دیب، خان نسلندن بولغان بوته‌ن ذاتلر، «بیک - بی» دیب، بولارنگ بالالری «میرزا» دیب آتالغانلر. آق سویه‌ک اروغلارنگ ئوزلرینه خاص تامغالری بولغان؛ بو تامغالر بله‌ن آلار بر - برسندن هم قارا سویه‌ک اروغلاردن آیرلغانلر. قپچاق دولتنده کنسب وهنر جهتندن صنفلرغه آیرو بولماغان؛ هر کم ئوزینگ میلی وقابلیتینه قاری، سوداگر، روحانی، هنرچی، عسکری وباشقه‌لری بولورغه ایرکلی بولغان. آق سویه‌کلرنگ نینده‌ی امتیازلر وحقوقلر بله‌ن فایدالانغانلقلرن کیسوب ئه‌یتو چیتن، لکن پادشاهلقنگ‌غی طور منصبلرنی کوبره‌ک آلارنگ اینولری معلوم.

تورلی مأموریتلر - شوسونچی (۱) خلقنگ آزق اشلرن قاراوچی توره؛ طوتقاول - فورغان وشهرلرنگ قابقالرن قاراوچی توره؛ ترتناقچی - ئولچه‌و اشلرن قاراوچی رئولچه‌و دن صالم جییوچی؛ کوبرچی - کوپرلرنی قاراوچی وآلاردن ئوتکان ئوچون صالم جییوچی؛ «صابانچی» - صابان - صوقادن صالم جییوچی؛ بو کاول - بها قویوچی؛ آنبارچی - قازنا آنبار - کلتلرینه آشلق جییوچی؛ بازارده طورغان - بازارده ترتیب صاقلاب طوروچی؛ بولاوچی - خبر یوْرتوچی؛ یورتار ابیشلانچی - اش بله‌ن یبه‌رله طورغان کشی (۵۸).

شهرلر - مانغول - تاتارلر کیلگانده بلغار الجنده، ایدل ودون طاماقلرنده، قافقاز وقریمده کوب سوداگی وبای شهرلر بار ایدی. صوغش وقتنده بو شهرلرنگ کوبی ویران بولدی؛ خلقلری آزایدی، لکن تاتارلر ئوزلری یاگا شهرلر طورغوزدیلر. سرای، یاگا سرای، آسترخان، ایسکی قریم قریم جدید، اوکاک، سرایچق وباشقه بر نیچه شهرلر تاتارلر طرفندن بیگزله‌ندیلر. آلتون اوردا دولتی یقلغاچ، بو شهرلرنگ هه‌مه‌سی دیگورلک خراب بولدیلر؛ آلارنگ، حاضرگی کونده تاتار زمانندغی اسمی بله‌ن قالغانلری، قپچاق پادشاهلغی یقلغاندن صونگ ترگزلگانلر. تاتارلر یارم مدنی ترکلک سورگانلکلرندن، شهرلرگه اول حدلی اهمیت ده بیرمه‌گانلر بولورغه کیره‌ک، چونکه آلتون اوردا مملکتنده‌گی شهرلر

---

(۱) مشهور، تل عالمی ۋ. رادلوف جنابلری یارلیقلارده‌غی بو سوزنی «سوسونچی» دیب اوقوب، آنی «صوسونچی» یعنی استانسه‌لرده «صو» بیروب طور چی توره (استانسیه ناچالنیگی) معناسنده آلا (طوقتامش وتیمر قوطلوغ یارلیقلری دیگان اثرنده).

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

آرتق نقلق و معمورلك بلەن ممتاز بولماغانلر. بنالر طورغوزودە، تاتارلرغە بلغار بنالری کوچرگچ بولغان (٥٩). قایسی شهرلر بیك ظور بولغانلر، کیك اورنغە جەیلگانلر. مثلا سرای شهری خرابەسینك کیڭلگی، شهرنڭ کوب اورن آلغانلغن، بعض یورطلرنڭ نیگزلرینك طورلغی، اول یورطلرنڭ بیك ظور بولغانلقلرن کورسەتە. شهرلرنڭ ایڭ ماتور بنالری مسجدلر بولا ایدی؛ سرای شهرندە مسجدلر طاشدن ایدی، خانلڭ سرایلری آغاچ وچەچەکلرگە بای باقچە اچندە اوطورالر، شهردە فانتانلردە بار ایدی (٦٠).

ساودا - قپچاق مملکتی آزیا بلەن یاوروپانڭ قوشلغان یرندە، یورون زمانلردە اوق بو ایکی قطعە آراسندە سودا یولی بولغان اورندە یاتا ایدی. قپچاق دولتی اورندە کوب چیت آقچەلر طابلو، موندە ساودانڭ کوچلی بولغانلغن کورسەتە. ماغوللر تجاوزی وقتندە ساودالر طوقتالوب طورسەدە، آلار ئوزلری اوطوراقلانغاچ، پادشاهلری ساودانی حمایە ایتە باشلادیلر. بو ساودانڭ برنچی قهرمانلری قریمدە ودون طماغندە طوروچی جنویزلر بولوب، (١) آلارنڭ آزوف هم کەفە اسملی شهرلری مال - متاعنڭ ئویولە طورغان (اصکلاد) اورنلری ایدی. روس سوداگرلریدە، تاتار شهرلرینە ایدل بوینچە کیمەلردە سودا قیلورغە توشەلر ایدی. قپچاق تاتارلری چیتدن کیلگان ماللردن باجی (پوشلینا) آلوب هم چیت سوداگرلرگە ئوز ماللرن صاتوب فایدالانالر ایدی؛ قپچاق یورطی خلقینڭ توب کسبی مال آصراو بولوب، آلاردەغی قوی، کەجە، صییر، دویە ویلقینڭ کوبلگینە سیاحلر حیران قالالر ایدی. آلارنڭ صاتا طورغان مالیدە کوبرەك شول حیوانلر ایدی. آلتون اوردا سوداگرلری مەسکەو، ریازان، ۋلادیمیر وباشقە روس شهرلرندە طورالر، آندە ئوزلرینڭ آیاقلی ماللرن هم ایران، توركستان طاوارلرن صاتالر ایدی (٦١).

١٢) بلغارلر تاتار قول آستندە.

ماغول-تاتار هجومینڭ تلگە تأثیری - بو هجومنڭ مدنی واقتصادی یاقدن ضرری - بلغاردە تاتار فتنەچیلری - روسلرنڭ بلغارغە هجوم قیلوب طورولری - بلغارنڭ طوزلووی - بلغارنڭ اثرلری.

شرق یاوروپاغە کیلگان باتوخان اوردولرینڭ ایڭ کوب ئولوشی توركلر بولغانلغن یوغاریدە بلدك. شول سببلی، ماغول - تاتار هجومی بلغاردە تل یاغندن ظور ئوزگەرش یاسادی. یورونغی بلغار تلی، بزنڭ حاضرگی تلمز بلەن، بوکوندەگی چواش تلینڭ اورتاسندەراق برتل ایدی (٦٢). اورتا آزیادن کیلگان توركلرنڭ تأثیری بلەن بزنڭ تلمز کوب ئوزگەردی، شامانیلقدە قالدان چواشلردە، فین قبیلەلرینە آرالاشوب، مسلمان بولماغانلقدن، باشقە توركلاردن چیتدە قالوب، ئوزلرینڭ اصل تللرن ئوزگەرتدیلر

(١) ایتالیەنڭ جنوە ولایتندن چغوب، ١٣ نچی عصردە قریم واطرافینە کیلوب اورناشقان سوداگر بر خلق.

وتل جهتندن بر دن يراقلاشديلر. ماغول ـ تاتار هجومی تورك خلقلرن بر ـ برسينه آرالاشدرو، طانشدرو ياغندن فايدالی بولوب چقسه‌ده، مدنيت وعمران جهتندن بلغارلرغه ضررلی بولوب توشدی. چونكه بردن بلغار، بويوك ماغول دولتينك ايك‌چيتنك طورغان برولايتی بولوب، آنك توزه‌لووينه، كوته‌رلووينه مانغوليه‌ده طورغان قاآنلر، البته، اهميت بيره آلميلر ايدی. آلتون اوردا دولتی قوروُلغاچ، بلغارنك كون ياق خلقلری بله‌ن تون ياق خلقلری آراسنده ساوداده آراچيلق ايتووی‌ده بتدی، آنك ساوداسی ايدلنك توبه‌ن ياغينه، سرايغه كوچدی؛ جنوب خلقلری (گريك، ئه‌رمه‌ن، گورجی، عرب، بخارالی، وآفغانيلر) بلغارغه سودا بله‌ن بوتونله‌ی كيلمه‌س بولديلر. اول چاقده عرب دولتی تمام واقلانوب، پارچه‌لانوب بتوب، چينلرگه تأثير ايته‌رلك حالی قالماغانلقدن، هم اسلام يورطلری بله‌ن بلغار آراسنده آلتون اوردا دولتی يانقانلغندن، ايندی بلغارنك اسلام ايلی بله‌ن قاتناشووی‌ده بتدی؛ عرب مدنيتی سونگاچ، ايندی عربنك سياحلری وعالملری‌ده بتكان ايدی، بولغان قدريسی‌ده بلغارغه كيلميچه، كيلسه‌لرده آنده قزق طابميچه كيته‌لر ايدی(١). آلتون اوردا خانلری بلغاردن ياساق آلونی غنه بلوب، ئوز مملكتلرينك بر قريينده طورغان اول ولايتنك معموره‌لنووی ئوچون كوب قايغرماديلر. آلتون اوردا زماننده بلغارده‌نيندی خانلر بولغانلقی آچق معلوم توگل؛ بلغارنك، آلتون اوردا خانی طرفندن قو بلغان تاتار بكلری طرفندن غنه اداره قيلنوب طورغان بولووی‌ده احتمال، خانلر بولغان تقديرده‌ده اهميتسز وكوچسز خانلر بولغاندر. بولار هر وقت ئوزلرينك آلتون اورداغه باغلانشلی بولغانلقلرن سيزوب، ئوز تشبثلری بله‌ن بر اش‌ده اشله‌مه‌گانلر بولورغه، كيره‌ك. مملكتده طشقی ساودالر طوقتالغاچ، بلغار كوندن ـ كون سوندی، يارليلاندی وكوچسزله‌ندی. ئوزينك مستقللگن يوغالتقاچ، تابع بولغان حكومتی طرفندن‌ده ياخشی اداره ايتلمه‌گاچ تمام طاشلاندق بر مملكت كبك بولوب ئه‌ورلدی؛ اوشبو سببلردن خلقده ده‌رد سوندی، همت واميد بتدی، يالقاولق وطارقاولق حددن آشدی.

روسلر بله بلغارلر ايسكيدنبيرلی دشمانلر ايدی؛ بو دشمانلق تاتار زماننده‌ده بتمه‌دی. روسلر بلغارلرغه ئوزلكسز هجوم ايتوب طورديلر؛ روس اوشكوينيكلری(٢) بلغار بيرن بو وقتلرده‌ده ئه‌لله‌نيچه مرتبه طالاديلر، روسلرنك بو هجوملرندن بلغارلر اوردا حكومتينه شكايت ايتسه‌لرده، كوب وقتده بو شكايتلر طڭلانمی قالا وروس كنه‌زلری ايسه، بو حالدن بيك ياخشی فايدالانوب طورالر ايدی. اما آلتون اوردانك ئوزنده باشباشتاقلقلر، تورلی ميرزالر وخانارنك پارتيه‌لرگه آيرلوب ئوزلكسز طالاش طارتشلری باشلانغاچ، مملكتده ترتيب ونظام بتوب، هربر شاهزاده ئوزن خان ايتوب اعلان قيلا باشلاغاچ، بلغار ايلی‌ده شونسدی «خان» بولورغه تله‌وچيلرنك بر جانجال ميدانی بولوب ئه‌ورلدی. تاتار خانزاده‌لرينك بعضلری ئوزلرينك خانلقلرن بلغارغه كيلوب اعلان قيلا

---

(١) مثلا اوزبك خان زماننده بلغارغه كيلوب ايكی ـ ئوچ كون طورغان ابن باطوطه، ئوزينك سياحتنامه‌سنده بلغار حقنده تلگه آلورلق بر معلومات‌ده بيرمی.

(٢) نووغورودن چقوب كورشی خلقلرنی طالاب يوروچی يولباصارلر.

باشلادیلر. ١٣٦١ نچی یلك شوندی «خان» لردن پولادتیمر دیگانی بلغار ایلن شول قدر طوزدردی، كه‌بو واقعه‌نك آچیسی بلغارلرنك خاطرندن بیك اوزاق زمانلرغه‌چه چقمادی (١). صوگندن مویل، حسن اسملی خانلر کیلوب صوغشوب، بلغارنك آستن اوستکه کیتردیلر. ٧٤ هم ٧٥ده نوغوردیولباصارلری بلغارنی دخی طالادیلر. تاتار مویینچاغندن قوطولورغه تله‌گان دیمیتری ایوان اوغلی (٢) بو مملکتنی ئوز قول آستینه کرتورگه تله‌ب، ١٣٧٦ده آنده کوچلی عسکر ییبه‌ردی. بو عسکر بلغار ییرنده‌گی کوب آوللرنی طالادی ویاندردی؛ عسکر باشلقلری بلغار امیرلرن کوب آقچه توله‌رگه مجبور ایتدیلر. بو دیمیتری‌نك اوغلی ۋاسیلی ١٣٩٨ده ئوز قه‌رده‌شی یوری‌نی کوب عسکر بله‌ن بلغار ییربنه ییبه‌ردی. عسکرلر بلغار، جوکه‌طاو، قزان، کیرمه‌نچك دیگان شهرلرنی آلیلر وبلغار مملکتن ئوچ آی طالادیلر (۹۳)؛ بو واقعه‌دن صوك «یوری» گه «بلغار فاتحی» عنوانی بیرلدی. مونده‌ن صوك قزان پادشاهلغی تۆزۆلگانچه، روسلرنك بلغار ایلینه دخی بر نیچه مرتبه هجوم قیلغانلقلری معلوم؛ ایکی یاقدن تۆزلکسز دوام ایتوب طورغان بو هجوملر سببلی، بلغارنك پایتختی آتاقلی «شهر بلغار» تمام ویران بولدی؛ بلغار خلقندن کوبلر قازاق (٣) بولوب جایق طرفلرینه کیتدیلر؛ کوبی روسلرنك ایدل وکاما بوینچه کیلوب طالاولرندن بیزار بولوب، اوشبو بلغالر بویندن کوچوب اچکه، اورمانلی، طاولی - چوقورلی بیرلرگه اوطورورغه مجبور بولدیلر (٤). آلتون اوردانك صوگغی وقتلرنده، کوبره‌ك شول باشباشتاقلق کونلرنده بعض آلتون اوردا خانلری بلغارده آقچه‌ده صوقدرغانلر، شوندی آقچه‌لر حاضر بایتاق طابلا. بلغارلردن یازمه اثرلر برده قالماغان؛ غالبوکه آلارده آندی اثرلر بولغان، چونکه بعض بر عرب مؤرخلری نعمان یعقوب اوغلی دیگان بر بلغار عالمینك «بلغار تاریخی» اسملی اثری بولغانلقنی‌ده یاد ایته‌لر، اما بلغارلردن قالغان باشقه اثرلر کوب: بلغار مملکتی اورنده‌غی ایسکی قبرلکلرده کوفی وثلث خطلری بله‌ن یازلغان هه‌یبه‌ت، نق وده‌و طاشلر، اور بله‌ن ئه‌یله‌نترلگان شهر اورنلری، آقچه‌لر، قوراللر، صوغش کیمملری، صاوت — صابالر هم آلتون کوموش، باقر، تیمر، سویه‌ك وپیالادن یاصالغان تورلی ئه‌یبرلر طابلا.

---

(١) صوگندن بو پولاد تیمرنی آقساق تیمر بله‌ن صاتاشدرغانلر. آقساق تیمرنك بلغارغه کیلووی ثابت توگل. (٢) دونسکوی.

(٣) ایرکلی کشی دیگان سوز. (٤) حاضرگی کونده ایدل بله‌ن قاما بوینده تاتار اوللرینك یوق دیه‌رلك درجه‌ده آز بولووینه دقت ایتکز.

III

قزان پادشاهلغی.

١) پادشاهلقنڭ نیگزله‌نووی.

قزان یلغاسی- ایکی قزان شهری- روسلرنڭ قزانغه هجوملری- بلغارنڭ حالدن طایووی- الوغ محمدخان آلتون اوردادن کیتکاچ- آنڭ قزان پادشاهلغن نیگزله‌ووی- الوغ محمدخان قزان‌ییرنده.

«قزان»، بلغار ییرنده‌گی بر یلغانڭ اسمی بولوب، تۆبنده قازان کبك قازلمه‌لر، اویولمه‌لر کوب بولغانلقدن، بو اسم بلن آتالغان (٦٤). ا بلغارلرنڭ اوشبو یلغا بوینده یاشاگانلری «قزانلیلر» دیب‌ده یورتلگانلر (٦٥). بو یلغا بوینه صالنغان ایکی شهر، «قزان» دیب اسمله‌نگان. برسی حاضرگی قزاندن قرق‌بیش چاقرم یوغاری، قزان یلغاسینڭ اوڭ یاغنده بولغان، مونڭ قایچان صالنغانلغی معلوم توگل؛ تیك، بلغارنڭ مرکزنده طنچلق بتکاچ، بعض بر بلغار بکلرینڭ شول ایسکی قزاننی صالوب حکومت ایته باشلاولری حقنده خبرلر بار. بو، «ایسکی قزان» دیب آتالا؛ حاضر آنڭ اورنی‌غنه قالغان ایندی. ایکنچیسی حاضرگی قزان اورننده بولوب، قزان یلغاسینڭ صول یاغنده، ایدلدن ۷ چاقرم چیتده بر نیچه تو به‌لر ئوستنده اوطورغان. بو قزاننڭ‌ده قایچان قورولغانلغی آچق بلنمی. روسلر بلغار ییرینه هجوم قیلغان وآلارنی طالاغان چاقده یا گا قزاننی ده‌قوری قالدرمادیلر؛ بو شهرده آلارنڭ بر نیچه دفعه طالاولرینه؛ یاندرولرینه دوچار بولدی. ۱۴۳۱ ده مه‌سکه‌و کنه‌زی ۋاسیلی تیومنی کوب عسکر ییبه‌روب، بلغار ایلن دخی خراب ایتدردی. آلتون اوردانڭ ئوزنده اچکی نزاعلر، طالاش- طارتشلر همان دوام ایتکانلکدن، برافده‌غی بلغار مملکتن قارارغه وقت یوق ایدی. آلتون اوردا خانلرینڭ اعتبارسزلقلری سببلی، بزنڭ بلغار ایلی، کوندن کون کوچه‌یوب بارغان مه‌سکه‌و پادشاهلغینه ته‌ملی بر لقمه بولورغه حاضرلانه ایدی. ۱۵ نچی عصرده شرقی یاورو پاده‌غی بوتون احوال، تیزدن «مه‌سکه‌و»نڭ ئوستکه چغاچغن، بلغار واوردانڭ شول «مه‌سکه‌و» قول آستینه کره‌چگن آچق کورسه‌ته ایدی.

اگر بلغار ایلنده باشسزلق عامان دوام ایتکان بولسه، بو مملکتکه روسلر ایرته‌رەك ده قول صالغان بولورلر ایدی، لکن آلتون اوردادن کیتکان الوغ محمدخاننڭ بلغار ییرینه کیلوب، آنداغی چغرندن چقغان اشلرنی ره‌تله‌وی، باشسز قالغان خلققه باش بولوب، «قزان پادشاهلغی» دیگان یاڭا بر پادشاهلق طورغوزووی آرقاسنده، بلغار مملکتی ۋاسیلی تیومنی عسکری هجومندن صوڭ ۱۲۱ یل، آلتون اوردا یغلغاچ، ۷۲ یل اورص قولینه بوتونله‌ی توشمی طوردی.

۱۴۳۷ ده الوغ محمد خاننڭ آلتون اوردادن مجبورا چغوب، اورص ییرینه طابا کیتکانلگن یوغاریده بلگان ایدك. اول، لیتوا قول آستنده و مه‌سکه‌و چیگنده بولغان

بيليف (١) شهرينه باروب طوقتادى؛ بر آز حال جيوب، توزه‌لوب سرايده‌غى دوست-ايشلرى بله‌ن خبرله‌شوب، ئوزينك تختن ياكادن قايتاروب آلورغه اويلى ايدى؛ بو اش طوغريسنده ئوزى قويغان ايكنچى ۋاسيلى‌دن يارده‌م صورادى، لكن بو كنه‌ز، آنگا كشى يبه‌ردى‌ده: «بزنك چيگمزدن كيتسون!» ديب ئه‌يتلردى. خان، اورص كنه‌زينك ايلچيسينه هيچ بر جواب‌ده بيرمه‌دى، اورنندن‌ده قوزغالمادى، بس ۋاسيلى، خاننى كوچ بله‌ن چغارور ئوچون، آنك ئوستينه كوب عسكر يبه‌ردى.

الوغ محمد خان، اوشبو كوب عسكرگه قارشى طورونى مناسب كورمه‌گانلگندن، عذرلر كورسه‌توب صلح صورادى، لكن اورصلر اصلا كونمه‌ديلر وشونده‌اوق شهرنى باصديلر. ايرته‌گيسن الوغ محمد خان، مه‌سكه‌و كنه‌زى اسمندن نيندى گنه شرط قويسه‌لرده، رضا بولاچغن وشونى نغطو ئوچون، ئوز اوغلى محمودنى امانت ايتوب بيروب طوراچغن، اوردا‌غه قايتوب، حكومتنى قولغه آلورغه موفق بولسه، مه‌سكه‌و كنه‌زلگندن اصلا ياساق آلماياچغن عرض ايتوب ئوز ميرزالرن يبه‌رسه‌ده، تگيلرنى كوندره آلمادى؛ ايك صوكده: «ايرته‌گه حدلى گنه مهلت بيرگز!» ديب ئوتنوب قارادى، - بولمادى.

بس، خان، الله‌دن باشقه هيچ بر يارده‌مچيسى يوقلغن كوروب، طهارت‌له‌ندى‌ده، بر اغاچ كوله‌گه‌سينه باروب ايكى ركعت ناماز اوقودى واوزاق يغلاب، الله‌دن يارده‌م صورادى؛ صوكره آطينه منوب ئوز كشيلرى بله‌ن تكبير ئه‌يته، ئه‌يته، فرق مكلك اورص عسكرى ئوستينه حمله قيلدى؛ مه‌سكه‌و عسكرى جيگلوب، اشدن چغوب، قاچارغه باشلادى(١٤٣٨ده).

الوغ محمد خان آزغنه عسكرى بله‌ن دشمانينك يرى بولغان مه‌سكه‌و كنه‌زلگى چيگنده طورونى خوفلى صاناغانلقدن، موردوۋا يرلرى آرقيلى ايدل بويينه كيلوب چقدى، اورصلرنك چابقنلقلرندن يوده‌ب بتكان بلغارلر وبولار نفوذى آستنده ياشاوچى فين قبيله‌لرى، تاتار خانن شادلانوب قارشى آلديلر وآنك اداره‌سى آستينه جيلديلر. موڭا شوله‌وشچه، ١٤٣٩ نچى يلده ايسكى وطوزغان بلغار دولتى اورنينه ياكا قزان پادشاهلغى نيگزله‌ندى.

الوغ محمد خان قزان ييرنده- الوغ محمد خان، قزان ييرنده اورناشوب، اشلرنى يولغه صالغاچ، شول اوق ٣٩ نچى يل، ۋاسيليدن ئوچ آلو نيتى بله‌ن مه‌سكه‌وگه يونه‌لدى. ۋاسيلى قاچوب كيتدى، مه‌سكه‌وليلر غايت قورقديلر. الوغ محمدخان مه‌سكه‌ونى اون كون قاماب طورغاندن صوڭ، آنى آلا آلميچه، تيره‌ياق شهرلردن كوب غنيمتلر آلوب قايتوب كيتدى.

١٤٤٥ ده طاغن مه‌سكه‌وگه سفر ايتكان ايدى، لكن كون قش بولوب هوالر غايت صووق بولغانلقدن، «مورم» شهرندن ئه‌يله‌نوب قايتورغه مجبور بولدى.

١٤٤٥ ده الوغ محمد خان مه‌سكه‌وگه ئوچنچى مرتبه كيتدى، بو يولى ئوزى نيژنيده قالوب، اوغللرى محمود بله‌ن يعقوبنى «سوزده‌ل» ياغينه كوندردى.

---

(١) Бѣлевъ اوقا بويينده؛ حاضر طولا گوبيرناسنده اويه‌ز مركزى.

ۋاسیلی عسکر جیيوب، شاهزاده‌لرغه قارشی چقدی؛ يورييف شهری (١) يانندە صوغش باشلاندی؛ قزان عسکری جیڭوب، روس عسکرن ئه‌یله‌نوب آلدیلرده، بوتونله‌ی قردیلر و ۋیلیکی کنه‌زنی بایارلری بله‌ن اسیر ایتوب آلدیلر. ۋاسیلینڭ موینده‌غی خاچن، جیکلو وطوتقونلقغه توشو علامتی ایتوب، مه‌سکه‌ووده‌گی آناسینه یبه‌ردیلر.

مونی ایشتکاچ، روسلر: «مه‌سکه‌ونی هاغن تاتار باصا» دیب بیك قورقسه‌لرده، شاهزاده‌لر مه‌سکاوگه کیلمیچه نیژنیگه، آتالری یاننه‌قایتدیلر. الوغ محمدخان ئوز عسکری بله‌ن، کنه‌ز ۋاسیلینی ده آلوب، «قورمش» (٢) شهرینه کیلدی؛ صوڭره «بیکچ» اسملی تورچی ۋاسیلینڭ دشمانی «بوری» اوغلی دیمیتری شیمیا کاگه ایلچی ایتوب یبه‌ردی، و اگرده خان طرفندن قویلغان شرطلرغه رضا بولسه، مه‌سکه‌رگه ۋیلیکی کنه‌ز ایتوب قویارغه بویوردی.

بیکچ میرزا بو سفرنده اوزاق یوردی، کوتکان وقتده قایتوب یتمه‌دی. اول آراده بر یاقدن، بیکچ میرزا ئوترلگان ایکن دیگان خبر چقدی وشول سببلی خان، ۋاسیلینڭ ئوزی بله‌ن سویله‌شوب، آنی مه‌سکه‌وگه قایتاروب یبه‌رمکچی بولدی. ۋاسیلی شادلانوب، خاننڭ همه‌شرطلرن قبول ایتدی و کوب آقچه توله‌دی. بو خصوصده خان بله‌ن کنه‌ز آراسنده معاهده یازلدی‌ده، کنه‌ز بوتون ایه‌رچنلری بله‌ن برنچی اوکته برده آزاد ایتلوب، مه‌سکه‌وگه اوزاتلدی. طوتقون کنه‌زنی آزاد ایتو حقنده خاننڭ اوغللری محمود، یوسف، قاسم و یعقوب آراسنده اختلاف چقدی. محمود، ئوزی طوتقون ایتکان کنه‌زنی یبه‌ررگه رضا بولمیچه، آنی عمر بویی طوتقونلقده قالدروب، مه‌سکه‌ونی قزانغه ایه‌رتو فکرن یاقلادی، اماتگیلر ۋاسیلیدن ئوز فایدالرینه تورلی وعده‌لر آلوب، آنی یبه‌رتورگه طرشدیلر. بو جانجال کوچه‌یوب، الوغ محمدخاننڭ ئوزی و اوغلی یوسف شونڭ قربانی بولدیلر (١٤٤٦ده). قاسم بله‌ن یعقوب چیرکاس یېرلرینه قاچوب کیتدیلر.

الوغ محمدخان عقللی و یوره‌کلی بر کشی بولسه‌ده، حکومت باشینه، تاتارلرنڭ اخلاقلری بوزلوب بتکاندن صوڭ کیچکانلگندن، کوب اش چغارا آلمادی. سرایده اشله‌رگه آنگا فتنه‌لر مانع بولدی، قزانده روسلر بله‌ن کوره‌ش دوام ایتدی. شونده‌ده تمام بتوب بارغان بلغارنی تورلتوب، آیاقغه باصدروب، آنڭ یاکان بر عصردن آرتق مستقل یاشاوینه سبب بولغان الوغ محمد خان، تاریخمزنڭ بویوك آدملرندن صانالورغه تییشدر.

الوغ محمدخان قزان یېرنده ٨ یل حکومت سوردی. آنڭ قزان شهرنده طوروب طورماوی آنق معلوم توگل.

٢) دورت مستقل خان.

محمودخان-«قاسم خانلغی»نڭ نیگزلنووی-خلیل خان-ابراهیم خان-آنڭ روسلر بله‌ن صوغشلری-نورسلطان بیکه-ابراهیمدن صوڭ خان قویو حقنده اختلاف-الهام خان-ابراهیم اوغللری محمدامین بله‌ن عبداللطیفنڭ اورص خدمتینه کرولری-اورص عسکرینڭ قزانغه کیلووی-الهام خاننڭ عائله‌سی بله‌ن طوتقون ایتلووی - محنت اچنده ئولووی - قه‌رده‌شلرینڭ دیندن چغارلووی.

محمود خان-١٤٤٥ده الوغ محمدخان ئولگاچ، آنڭ اوغلی محمود، قزان شهرن عالمبك

---

(١) حاضر ۋلادیمیر گوبیرناسنده ئویه‌ز مرکزی؛ Юрьевъ—Польскій دیب یورتوله. ایدل بوینده کاسترا ما گوبیرناسنده‌غی Юрьевецъ البته موڭا باشقه.

(٢) حاضر سمبر گوبیرناسنده ئویه‌ز مرکزی.

(علی بك) دیگان بر بلغار شاهزادەسندن طارتوب آلوب، یا ئافزاننی ئوزینه پایتخت یاصادی. محمود، مەسکەو کنەزی ایکنچی ۋاسیلیگه دشمان بولغانلغندن، شیمیا کابلەن خبرلەشوب طوردی وآنی یاقلادی. روسیه گه دشمان بولسەدە برایکی رەت چیرمشلر بلەن بریگوب، روسلرناڭ اوستیوغ ومورم شهرلرن طالاودن باشقه کوب اش اشلی آلمادی، بلکە آنڭ زماننده قزانلیلر روسلر بلەن طاتو طوروب سودا ایتشدیلر، قزان سیاسی واقتصادی یاقدن ظورایوب شهرت کسب ایتدی.

محمود خان زماننده «قاسم خانلغی» دیگان بر خانلق کیسه گی نیگزلەندی. آنڭ نیگزلەنووی بولای بولدی: الوغ محمد خاننڭ قاسم ویعقوب اسملی اوغللرینڭ محموددن قاچوب کیتکانلکلرن یوغاریده بلگان ایدك، بولار قافقازده، چیرکاس ییرلرنده یورگاندن صوڭ، ئوز ایبەشلری بلەن ایکنچی ۋاسیلی حضورینه کیلدیلر وروس خدمتینه کرورگەنلر، گانلکلرن بلدردیلر. اول چاقدەڭ ۋاسیلی بلەن، یوری بالالری ۋاسیلی کاصوی ودیمیتری شیمیا کا آراسنده کنەزلك نزاعلری بارا ایدی. بو تاتارلر، دیمیترینی مەسکەودن قووب چغارورغه طوریاردەم ایتدیلر. بولارنڭ اخلاصلی خدمتلری برابرینه ۋاسیلی آلارغه ١٤٥٢ دە اوقاصوری بوینده‌غی «میشچار» قلعەسن باغشلادی. صوڭندن بو قلعه، قاسمغه نسبت بلەن «قاسیموف» دیب آتالوب کیتدی. مونەشول وقتدن آلوب، روسیه قول آستنده بولغان قاسم خانلغی باشلاندی. بو خانلق هر یاقدن ٢٠٠ چاقرم بولوب حاضرگی قاسم، یلاتما، شاتسکی وتیمنیکوف اویەزلرندن عبارت ایدی (١)

ایکنچی ۋاسیلینڭ تاتار شاهزادەلرن خدمتکه آلوب، آلارغه ییر - صو بیرووی آلارنی باشقه تاتارلرغه (بیگروەك قزانغه) قارشی قورال ایتوب طوتو ئوچون ایدی. واقعا، بو تاتارلر هروقت روسیەنڭ دشمانلرینه قارشی آطلی عسکر بولوب بارورغه حاضر طورالر ایدی. قاسم، هروقت قزان خانلغی اچینه فتنەلر صالوب طورا، قزانده‌غی نفوذلی تورەلر ومیرزالر بلەن خط یازیشوب، آلار آراسینه اختلاف صالوب، آلارنی ئوز آرا طالاشدرورغه طرشا ایدی.

محمود خان ١٩ یل لاب حکومت سوروب ١٤٦٤ دە ئولدی، اورنینه اوغلی خلیل اوطوردی، لکن طوغانی ابراهیم ١٤٦٧ دە آڭا قارشی باش کوتەروب، خانلق تختن طارتوب آلدی.

ابراهیم خان - قزانده بر فرقه خلق، ابراهیمنی یاراتماغانلقدن، آنی توشوررگه طرشدیلر. بوخصوصده قاسمدن یاردەم صورادیلر وآنڭ ئوزن خان بولورغه چاقردیلر. قاسم بو خبرنی ۋاسیلی دن صوڭ کنەز بولغان ئوچنچی ایوانغه سویلەدی وآندن عسکر صورادی. ایوان بو خبردن شادلانوب، قاسمنی ئوزینڭ تاتارلری بلەن قزانغه یبەررگه ئەزرلەدی وآلارغه روس عسکری قوشوب، کنەز آبالینسکی قوماندا اسینه طابشردی.

بولار، ١٤٦٧ دە، سینتەبرنڭ ١٤ ندە قزانغه یونەلدیلر، قاسم یول کورسەتوب باردی. ابراهیم خان بولارغه قارشی چغوب، ایکی عسکر ایدل بوینده اوچراشدیلر. قزان عسکری قاسمغه ایدل آشا چغارغه ایرك بیرمەدی، چیرمشلرده روسلرغه قارشی طوردیلر، شول سببلی، قاسم ومەسکەو عسکری ظور محنتلرگه دوچار بولوب، هیچ بر اش قیلا آلمیچه، کیری قایتوب

---

(١) حاضر برنچیسی ریازان گوبیرناسینه، صوڭغی ئوچی طامبوف گوبیرناسینه کرگان.

کیتدیلر. موندن صوڭ شول اوق ۱٤٦۷ ده ابراهیم خان ئوزء عسکری بلەن اوستیوغ قلغلاسینه هجوم ایتدی، ۋەتکه، گالیچ شهرلرن آلدی. اوشبو یلنڭ آخرندەهم ۱٤٦۸ نچی یل اچندە ایوان قزانغه بر نیچه دفعه عسکر ییبەرسەدە، هیچ برسندە اوڭمادی، تیك آنڭ عسکرلرینڭ قزانغه ۱٤٦۹ دەغی بیشنچی مرتبه سفرلری گنه اوڭشلی بولدی. ایوانڭ بو یولی ییبەرگان عسکرلری ماینڭ ۲۱ ندە قزان یانینه کیلوب یتوب، خلق یوقلاب یاتقاندە، توننڭ هجوم ایتوب، طوری کیلگان بر کشینی طالارغە وئوترورگە کرشدیلر.

ابراهیم خان روسلرنڭ آرتندن، قووا چغوب، صودە وقوریدە طور صوغش بولدی. موندە روس عسکری بیك یامان جیڭلوب، قرلوب وطوتقونلقغە توشوب، اشدن چقدی.

توشی یلنڭ سینتە بر آیندە کنەز ایوان ئوز انیسی گیورگینی کوب عسکر بلەن قزانغه ییبەردی، بو عسکر قزاننی قاماب طوروب، تاتارلرنڭ صو یوللرندە کیسدیلر؛ آخر ابراهیم خان آلارنڭ تلەگانلرن بیروب صلح ایتەرگه مجبور بولدی.

۱٤۷۸ دە روسلر، ابراهیم خانڭ ۋیاتکه طرفلرینە هجوم ایتووینه قارشی، نیژنی بلەن قزان آراسندەغی بارلق آولرنی طالاب، یاندروب بوردیلر. ابراهیم دخی صلح قلیشدی. ابراهیم خان ۱٤۷۸ یاکە ۷۹ دە وفات بولدی. ابراهیم خان، خایلدن قالغان طول جینگەسی نور سلطان بیکەنی باش خاتونلقغە آلغان ایدی. اول ئولگاچ، بو بیکه قریم خانی میڭلی گرایگه باردی.

الهام خان - ابراهیم خانڭ ایکی خاتونی وبیش اوغلی قالدی. باش خاتونی نور سلطاندن طوغان اوغللری محمد امین، عبد اللطیف اسمندە ایدیلر. ابراهیم اورنینه خان صایلاوحقندە قزان الوغلاری آراسندە طور اختلاف چغوب، بر فرقه خلق الوغ خاتونی فاطمەدن طوغان اوغلی الهامنی خان ایتەرگه تلیلر، ایکنچی بر پارتیه نور سلطان اوغلی محمد امیننی قویماقچی بولالر ایدی.

بو طالاشقه جایق بلەن ایدل آراسندە کوچوب - قونوب یوری طوغان نوغای میرزالریدە قوشلدیلر، مەسکەو کنەزیدە قاتشدی. نوغایلر الهامنی یاقلادیلر، چونکه اول آلارغه کیەو ایدی. ابراهیمنڭ باش خاتونی نور سلطان قریم خانی میڭلی گرایگه بارغانلقدن وبو صوڭغیسی بلەن مەسکەو کنەزی دوست بولغانلقدن، مەسکەو محمد امین قایب اسینه طرشدی.

آخردە، الهام پارتیەسی جیڭوب قزان خانلغینه اول قویلدی. بو سببدن ئوچنچی ایوانڭ قزانغه دشمانلغی بیگرەك آرتدی؛ محمد امین بلەن انیسی عبد اللطیفنی مەسکەوگه آلدردیدە، ئوز خدمتینه قبول ایتدی وموننڭ آرقیلی قزان اشلرینە قاتشورغه یول آچلاچق بلوب، محمد امینگه اوقا یلغەسی بویندەغی کاشیرا قالاسن باغشلادی، عبد اللطیفقەدە بیر - صو بیردی.

محمد امین، قزانندەغی ئوز پارتیەسی بلەن خبرلەشوب، قزان حاللرن ئوزەرلەب، فرصت کوزەتوب طورا ایدی. ایوان بلەن محمد امیننڭ بولغاتووی سببلی، قزانده همیشه نزاع، طالاش - طارتش بارا؛ ایوان محمد امیننی قزانغه خان ایتوب قویارغه طرشا وقزان چیگندەگی روس عسکری هر کون سفرگه ئەزرلەنوب طورا ایدی.

اخردە ۱٤۷۸ دە ایوان، قزانغه کوب عسکر ییبەردی، الهام خاندە قارشی چغوب،

زۆیەیلغەسی بوینده قاتی صوغشدیلر، تاتارلر چیگلوب قزانغه قاچوب قایتدیلر وشهرگه کروب بیکلەندیلر؛ ١٨ نچی مایده مەسکەو عسکری قزان شهرن قاماب آلدی. ئوچ آتنا محاصره حالنده طۆردی. نهایت ایولنك ٩ ندە روسلر قزاننی آلدیلر. الهام خان چغوب روسلرغه طۆتقۆنلقغه بیرلدی. الهام خاننی، آناسی فاطمه بیکەنی، قاتونن، ایکی انیسن و باشقه تورەلرنی مەسکەوگه اوزاتدیلر. طۆتقۆنلقغه تۆشکان خاننی کورۆرگه بۆتون مەسکەو چقدی وتاتار خانینك طۆتقۆن بولووینه ایسلری کیتدی.

صوڭندن الهام خاننی قاتونی بلەن ۋولۆغداغه، ایکی انیسی برسگلسی بلەن آناسن بیلاز یورسکیگه اوزاتدیلر. تاتار تورەلرینڭ‌دین آلماشدرۆرغه کۆنمەگانلرن تۆرمەلرگه صالدیلر، مونلرن ئوزدیلر. الهامنڭ طوغانلریندن خدایقل آدلیسن ایوان، تۆرمەدن چغاروب، مەسکەوگه آلدردی ودینن آلماشدرتوب پیطر آتادی‌ده، یۆدا کیه اسملی سگلن بیردی. اما میگلی طاهر دیگانی ئولگانچه زندانده اسلام دیننده قالدی؛ لکن ئوزندن صوڭ خاتونی و بالالری باری‌ده دیندن چقدیلر (٦٦).

الهام‌خان طۆتقۆنلقده قاتی محنت و آزاب آستنده طۆردی؛ آنڭ کورگان محنتلری خلق آراسنده اوزاق زمانلر اونوطۆلمادی، آنڭ غربت و محنت اچنده ئولگانلگن صوڭغی بوونلاغی بالالرده بلەلر ایدی (٦٧). ایوان الهامغه، و آناسینه مرحمت ایتمەدی و بوخصوصده بعض بر تاتار میرزالریڭ ئوتنچلرینه ئەیلەنوب ده قارامادی. الهام‌خان و آناسی شول زندانده وفات بولدیلر.

٣) استقلالنڭ کیمووی.

محمد امین خان - مامق خان - عبداللطیف خان - محمد امین خان ایکنچی مرتبه بو یولی آنڭ مەسکەوگه دشمانلانووی - مۆنڭ سببی - محمد امیننڭ صوغشلری - آورووی - شاه علی خان - صاحب گرای‌نڭ قزانغه کیلووی - شاه علینڭ کیلووی.

محمد امین خان - الهام خاننڭ طۆتقۆن ایتلوب آلنووی بلەن، قزان پادشاهلغینڭ استقلالی کیمدی، اول، مەسکەو نفوذی آستینه تۆشدی. الهامدن صوڭغی خاننی (محمد امیننی) مەسکەو کنەزی ایۋان ئوزی قویدی؛ ١٤٨٧ ده خانلق اسمن آلغان محمد امین، بر مستقل خان توگل، بلکه مەسکەو کنەزینڭ قالغانی (نامەستنیگی) حکمنده گنه ایدی؛ اول، هیچ غیانتسز روسیەگه بوی صونوب طۆرۆرغه آنط ایتدی؛ مەسکەو کنەزی ایندی قزاننی ئوز قول آستنده صانی باشلادی، ئوزینڭ رسمی عنوانینه «بلغار پادشاهی» (١) دیگان سوزنی ده ئوستەدی.

محمد امین هر وقت مەسکەو فایداسینەغنه اش قیلوب، ئوز خلقینه بیك کوب ظلم وطارلق کیتردی. دخی آنڭ زماننده روس سودا گیرلری، قزانغه کروب، ایرکنلەب، تلەسەلر، نی قیلوب یۆردیلر.

---

(١) Государь Булгарскій

قزانلیلر، بوظالمنك قولندن قوطولو نیتی بلەن، شیبانی (سیبیر) خانی مامق ایباق اوغلن (١) خانلققه چاقردیلر. ١٤٩٦ ده مامق کینەت کنه قزانغه کیلوب کردی‌ده، خانلققه اوطوردی؛ محمد امین مەسکەوگه قاچدی. اول روسیەده قالوب، کنەز ایوان آکا بینه کاشیرا، سیرپوخف قالالرن بیردی. محمد امین‌نك خانلغی طوغز یل بولدی.

مامق خان - مامق قزان تختنده اوزاق طورا آلمادی، چونکه اول کیلوب بر آز طورغاچ‌ده، سودا گیرلرنك مال ومتاعلرن، الوغ ذاتلرنك ملکلترن طالاب آلورغه کرشدی، حتی ئوزن خانلققه قویارغه طرشقان گشیلرگەده کوب جبر وظلم تیگزدی. آخرده آنی قزان میرزالری قووب یبەردیلر. موندن صوك، میرزالر ایوانغه ایلچیلر یبەروب، عفو ئوتندیلر وخانلققه ابراهیم خاننك کچی اوغلی عبداللطیفنی صورادیلر. ایوان بوئوتنچنی قبول ایتوب، عبداللطیفنی قزانغه خان ایتوب یبەردی. مامق قزانغه ١٤٩٦ ده کیلگان ایدی، ٩٧ ده قوولوب کیتدی.

عبداللطیف خان - یاڭا خاننی تختکه اوطورتور ئوچون، مەسکەودن قزانغه کنەز خولمسکی وپالیتسکی کیلدی. مونك زماننده مامقنك قارنداشی «آغالاق» ١٤٩٩ ده ملك بیشیوز عسکر بلەن قزانغه کیلدی. برنچی کیلوونده، مەسکەودن یاردم کیلوب قووب یبەردی؛ ایکنچی کیلوونده شهرنی ئوچ آتنا قاماب یاتدی. بویولی‌ده قزانده‌غی روسلر شهرنی بیومەسکه کوب یاردەملەشدیلر.

عبداللطیف ده قزانده اوزاق طورا آلمادی. چونکه، ایکی یوزلی بولوب، ایکی یاققەده (مەسکەو کنەزی وقزان خلقی) ریالق بلەن بارامانچی بولدی، لکن بواش بیك تیز سیزلدی، تەوگی یلده‌اوق عبداللطیف خان ئوستندن زارلانوب، مەسکەوگه ایلچی باردی: آنك اورنینه محمد امین‌نی صورادیلر، ١٥٠٢ ده مەسکەو کنەزی آنی توشوروب، بوغاولاب مەسکەوگه کیترور ئوچون کشی یبەردی. عبداللطیفنی مەسکەودن بیلاز بورسکیگه ایلتوب زندانغه صالدیلر. صوڭندن ئوگی آناسی میڭلی گرایدن ایواندن ئوتنووی بوینچه زنداندن چغارلوب، چیتکه کیتمەو شرطی بلەن مەسکەوده قالدرلدی.

محمد امین خان ایکنچی مرتبه - ١٥٠١ ده ایوان محمد امیننی ایکنچی مرتبه قزان خانی ایتوب قویدی. بو، مەسکەوده چاغنده الهام خاننك طول خاتونن آلغان ایدی، بوخانبیکه ایری بلەن‌ ۋولو غداغه‌سور گونگه یبەرلگانلگندن، کوب محنتلر چیککان، مەسکەو کنەزینك چن دشمانی بولوب ئەورلگان ایدی، گوزەللك وسوزگه‌اوستالق بلەن‌ده ممتاز بولغان اوشبو خانبیکه، محمد امیننی بوتونلەی ئوز قولینه آلدی وآنی مەسکەو کنەزینه قارشی قزدرا باشلادی، مەسکەو پادشاسینك ۋاسسالی بولوب طوروغه قاراغانده، عادی کشی بولوب یوروو آرتغراق بولغانلغن، خورلقلی یاشاوگه قاراغانده، ناموس بلەن ئولو یاخشیراق ایکانلگن آڭلاتدی. قسقاسی: بوخانبیکه ایری محمد امیننك یوقلاغان طویغولرن اویاتدی. آنك سوڭگان یوره‌گینه اوط

(١) ایباق، یوغارده «آلتون اوردانك یغلووی» دیگان بابده یاد ایتلگان ایدی.

الدی. اوشبونڭ تأثیری بلەن محمد امین، مەسکەودن آیرلوب، مستقل پادشاه بولو
ریده کردی وبو فکرن مەسکەو کنەزینه بلدرورگه بر فرصت ٹزلی باشلادی.

١٥٠٥ده محمد امین بر میرزاسن ایوانغه ییبەروب، بعض بر امتیازلی صورادی.
رانىڭ موڭا بیك آچووی کیلدی وبوطوغریده ٹوزینڭ امرلرن بوز-بەیوز ایرشمرٹر
چون ٹوزینڭ میخایل کلیاپیك اسملی بر کشیسن قزانغه ییبەردی. چونکه ایوان محمد
ینڭ توب فکرندن بوتونلەی غافل ایدی.

محمد امین ایسه، مسکەوگه دشمانلغن آچارغه کوتوب کنەطورا ایدی. اول، میخایلنی
انغه یابدروب، قزان یارمینکەسینه کیلگان بیك کوب روس سودا گیرلرن طالاتوب،
وب چغارتدی. بو اش ٢٤نچی ایوندەبولغان ایدی، سینتەبر اچندەمحمد امین، قزان ونوغای
قلدن ٦٠ مڭ عسکر جیبوب، مەسکەو چیکلرینه یونەلدی. نیژنی قالاسن قامادی، شول
ودەگی پاصادلرنی یاندردی. نیژنیده روسلرنڭ عسکری آز بولغانلقدن، قارشی طورا
ادیلر. سینتەبرنڭ ٧سنده خان، قالانی آلورغه فرمان بیردی وحاضرلك باشلاندی. نیژنی
انده بایتاق لیتوا طوتقونلری بار ایدی، آلارغه: «اگرده تاتارلرغه قارشی صوغشسەگز،
نی آزاد ایتەرمز!» دیب زنداندن چغاردیلر. بولار بیك رضابولوب، چقدیلرده، طوپلرنی
کەییبەردیلر. شوندەبر نوغای میرزاسی، کوکرگینه بەدرتیبوب ٹولدی. نوغای عسکری آنڭ
اسی آستنده ایدیلر، اول ٹولگاچ، بو عسکرنڭ رەتی کیتدی، اول آراده نوغایلر بلەن
نلیلرنڭ ٹوز آرالرنده جانجال چقدی. شونلقدن، محمد امین آرتق اش کوره آلمیچه،
کری بلەن قزانغه قایتوب کیتەرگه مجبور بولدی.

ایوان، تاتارلردن ٹوچ آلورٹوچون، یوزمڭ عسکر ییبەردی، لـکن بو عسکر محمد امین
ن صوغشورغه باطرلق ایته آلمیچه، «مورم»دن کیری قایتوب کیتدی. ایڤان شوشی
لسز واقعەلردن متأثر بولوب، ١٥٠٥نچی یلنڭ ٢٧ اوکتەبرنده ٹولدی واورنینه اوغلی
چنچی ڤاسیلی اوطوردی.

٣نچی ایوان مەسکەو کنەزلرینڭ ایڭ هەمتلیلرندن بولوب، اول روس ایلن آلتون اوردا
آستندن قوتقاردیغی کبی، بلغار-قزان ایلی ده، آنڭ زمانندە روس نفوذی آستینه توشدی.
چنچی ڤاسیلی قزانلیلردن ٹوچ آلورغه، ١٥٠٦نچی یلنڭ بازندەطور عسکر جیبوب قزانغه
ردی روسلر کیلگان کوننی، کیف-صفا قوروب یتقان تاتارلرنی، یاخشی اوق ترسەلردە،
تەگیسن تاتارلر ٹوزلرن تمام جیکوب کوب عسکر باشلقلرن، بایار بالالرن قروب، قایسیلرن
وك کول» گه باطروب بتردیلر. شول اوق یلنڭ ٢٢نچی ایونده قزانغه دخی روس عسکری
لدی، بو یولی ده جیکلوب قایتوب کیتدی. مونڭن صوڭ، میڭلی گرای دیملەوی بوینچه
مد امین بلەن ڤاسیلی آراسنده صلح یاصالدی. بو صلح موجبنچه محمد امین، قزاننڭ مەسکەو
ابەسنده بولوون تصدیق ایتدی ومونڭن صوڭ مەسکەو کنەزینه قارشی فتنه چغارمادی.

١٥١٦ده محمد امین خان ایمەنچ ویامان بر آورو بلەن آوروب توشەککه یاتدی.

اول اوزانی آوروب کیتکاچ، قزاندەغی الوغار کنەز ۋاسیلیگە نامە کوندردیلر وعبداللطیفنی خان ایتوب یبەروون ئوتندیلر، لکن نیچوندر، مەسکەو کنەزی عبداللطیفنی قزانغە خان ایتوب یبەرمەدی. عبداللطیف ١٥١٧نچی یلنڭ ١٩نچی نویەبرندەوفات بولدی. ١٥١٨نچی یلنڭ دیکابرندە محمدامین دە ئولدی. بولارنڭ ایکیسندن دە ایر بالا قالماغانلقدن، شولار بلەن، قزان دولتن نیگزلەگان الوغ محمد خاننڭ نسلی بوتونلەی کیسلدی.

محمدامین خان بو یولی ١٧ یل پادشاهلق ایتدی. اول شوشی صوڭغی حکومتندە مەسکەو نفوذندن چقماقچی بولوب قارادی، لکن بو اش آنڭ بر سیاسی وتوبلی کشی بولوندن کیلمیچە، تیك خاتونی ویانندەغی کیگە شپیلرینڭ تاٴثیری آرقاسندەغنە بولدی؛ شونڭ ئوچون دە، اول، بلغار ایلینڭ بوروڭغی شوکتن قایتاروب، قزاننڭ کیلەچگن صاغلام قازقغە بەیلی آلمادی.

الوغ محمد خاننڭ قزاندە حکمدارلق ایتە باشلاوندن محمد امین نڭ ئولووینە حدلی ٨١ یل ئوتدی، والوغ محمد سلالەسندن قزاندە ٧ خان بولدی.

شاه علی خان - محمدامین قزانغە ایکنچی دفعە خان بولوب کیتکان ١٥٠٢نچی یلدە آسترخاندن یوسف هم شیخ اولیار اسملی سلطانلر کنەز ئوچنچی ایوان خدمتینە کرور ئوچون مەسکەوگە کیلگانلر ایدی. بولاردن شیخ اولیار (الله‌یار) دیگانی، آلتون اوردانڭ صوڭغی خانی احمدنڭ طوغانی بولغان بختیار اوغلی ایدی. یاخشی خدمتلری ئوچون شیخ اولیارغە قاسم خانلغی باغشلاندی. بو کشی مەسکەو قول آستندەغی شول خانلقدە ١٥٠٨ دن ١٥١٦ غەچە خانلق ایتدی، آندن صوڭ قاسیم خانلغی آنڭ اوغلی شاه علیگە کوچدی. مەسکەو، قزانلیلرغە ئوزینڭ کوچن یاخشی سیزدرگانلکدن، محمد امیندن صوڭ قزان میرزالری مەسکەو کیگەشندن باشقە ئوزلرینە خان صایلارغە دە باطرچیلق ایتە آلمادیلر؛ محمد امین آوروب یاتقان چاقدە اوق آلار، مەسکەو کنەزندن عبداللطیفنی خانلققە صوراغانلر ایدی، محمد امین ئولگاچ، قزانلیلر کنەز ۋاسیلیگە: «قزان ییری اللهنیقی هم سین پادشاهنیقی؛ اما بز، اللهنڭ هم سین پادشاهنڭ قوللریمز؛ پادشاه سین بزنڭ حقدە هم بوتون قزان ییری حقدە اویلاسەڭ ایدی، بزگە بر پادشاه یبەرسەڭ ایدی» دیب نامە کوندردیلر (٦٨). ١٥١٩ نچی یلنڭ مارتندە کنەز ۋاسیلی قزانغە خان ایتوب، ئەلی گنە یاد ایتلگان شاه علی شیخ اولیار اوغلن یبەردی.

ۋاسیلی قاراشندە شاه علی قزان خانلغینە ایڭ موافق کشی ایدی: اورس کنەزی قول آستندە تربیە قیلنغانلغندن، مەسکەو ئوچون بیك اشانچلی بر کشی ایدی. هم مەسکەو کنەزینە طوغری وخیانتسز اش قیلوب طورونی ئوزی دە وعدە ایتکان ایدی. کنەز ۋاسیلی شاه علینی قزانغە خان ایتوب قویو بلەن قریمغەدە قارشی طورماقچی بولدی. چونکە ١٥١٣ دە میڭلی گرای ئولوب، آنڭ اورنینە اوغلی محمد گرای اوطورغاچ: قریم بلەن مەسکەو آراسندەغی مناسبت ئوزگەرگان ایدی. ١٥١٩دە شاه علی نی قزانغە ۋایاۋودا (عسکر باشلغی) قاریوف کیتردی؛ شاه علی ئوزی بلەن بایتاق تاتارلردە آلوب کیلدی.

لکن شاه علی قزانن آبروی طابا آلمادی. هر وقت مەسکەو فایداسینه اش قیلغانلقدن، قزانلیلر آنی برده یاراتمادیلر. قزان الوغلری شاه علینی مەسکەودن صووندروب، روسیه بلەن مناسبتنی بوتونلەی ئوزەرگەده دیملەب قارادیلر. شاه علی آلارنڭ کیکەشلرن اصلا طڭلامادی، بلکه مەسکەوگه قارشی طرشقان کشیلرنڭ کوبیسن جزالاب، تورمەلرگه صالدردی، ئوترتدی. بەس قزان الوغلری قریم خانی محمد گرای بلەن خبرلەشوب، قزانغه خان ایتوب ئوز انیسی صاحب گراینی یبەرونی اوتندیلر. قزانده کوچلی بر قریم پارتیەسی ده توزلدی، نهایت، محمد گرای قزانده اختلال چغارتوب، ۱۵۲۱ نچی یلنڭ یازنده صاحب گراینی قریم عسکری بلەن قزانغه کیتروب کرتدیده، خانلققه اوطورتدی. شاه علینی و روس ایلچیسن مەسکەوگه قایتاروب یبەردیلر. مەسکەوگه قایتوب کرگان شاه علینی ۋاسیلی حرمت بلەن قارشی آلدی و سلامت قالووی ئوچون شادلاندی.

٤) مەسکەو بلەن «قریم» کورەشی.

قریم خانی محمد گرای حقنده - صاحب گرای خان - مەسکەو ییرینه ایکی یاقلاب هجوم مەسکەو بلەن قریم آراسنده قزان ئوچون کورەش باشلانو - صاحب گراینڭ استانبولغه کیتووی - تورکیه سلطانینڭ التفاتسزلغی - صفا گرای خان برنچی مرتبه - جان علی خان.

صاحب گرای خان - ۱٤٤۹ نچی یلده قریم یارم آطاونده آلتون اوردادن آیرم بر خانلق طورغوزلغانلقنی یوغاریده بلگان ایدك. بو خانلر، ایکنچی خان میڭلی گرای زماننده تورکیه دولتی نفوذی آستینه توشدی و آندن صوڭغی خانلر تورکیه حکومتینڭ تصدیقی بلەن قویولا باشلادیلر. میڭلی گرایدن صوڭ خان بولغان محمد گرای، ئوزینڭ حامیی بولغان عثمانلی پادشاهینڭ کوچینه طایانوب، مەسکەو کنەزلگینه یوغاریدن قاری باشلادی و آنڭ بلەن کوچ صناشورغه طوتندی. اول، مەسکەو نفوذی آستینه توشکان تورك - تاتار یرلرن قایتاروب آلوب، واق خانلقلرنیده قریمغه ئیبەرتوب طور بر تاتار پادشاهلغی نیگزلەرگه تلی ایدی. اوشبو مقصدینڭ بر ئولوشن میدانغه کیترور ئوچون اول، قزاننی ئوز نفوذی آستینه آلماقچی بولوب، انیسی صاحب گراینی (۱) آنده کیتروب خان ایتوب قویدی؛ ئوزینڭ کوچن کورسەتور ئوچون، شول اوق یلنی ئوزی جنوب یاغندن مەسکەو ئوستینه یوردیکی کبی، صاحب گراینی نیژنی، ۋلادیمیر یاقلرندن روس ییرینه هجوم قیلدردی. قریم عسکری بلەن قزان عسکری قالومنا یاننده کیلوب قوشلدیلر. کینەت بولغان اوشبو ایکی یاقلاب هجوم، کنەز ۋاسیلینی بیك قورقتدی. تاتار عسکرلری مەسکەو تیرەسن طالی و طوزدرا باشلادیلر. مەسکەو خلقی قورقوودن نیشلەرگه بلمی آپتراب قالدی. نهایت، مەسکەو بایارلری جیلوب کیکەشکاننڭ صوڭنده محمد گرای

---

(۱) محمد گرای بلەن صاحب گرای، میڭلی گراینڭ قزاندن کیتکان خاتونی نورسلطان بیکەدن طوغانلر ایدی.

-قانغه قیمتلی بولەکلر بلەن ایلچی ییبەروب، مرحمت وصلح صورادیلر، قریم خانی قول آستندە طوروب، یاساق تولەیەچکلرن عرض ایتدیلر. خان مؤکلر رضا بولدی. ایکی آرادە یازشقان عهد نامەنی ۋاسیلیگە ییبەردیلر؛ اولدە شادلانا، شادلانا قول قویدی. مونڭدن، صوڭ قزان وقریم عسکری بیرلی-بیرینە قایتوب کیتدیلر.

محمد گرای خان، بوسفردن قایتقاچ آسترخان شهرن باروب آلدی؛ لکن شوندە نوغای میرزالری طرفندن، خیانت ایتلوب، ئوترلدی(١٥٢٢ دە). ٨٥ یاشنده ایدی. شولای ایتوب، اول، ئوزینڭ «بویوك بر تاتار پادشاهلغی طورغوزو» دیگان املینە ایریشە آلمیچە، تاتارلرنڭ ئوز قوللری بلەن هلاك ایتلدی؛ اندن صوڭ قریم خانلغینە اوغلی سعادت گرای اوطوردی.

قزانغه صاحب گرای قویلغان کوندن آلوب، قریم بلەن مەسکەو آراسندە قزان ئوچون کورەش باشلاندی، قزاننڭ اچندە مەسکەو پارتیەسی، قریم پارتیەسی دیگان ایکی پارتیە پیدا بولدی. بولارنڭ اوّلگیسی مەسکەودن وقاسم خانلغندن، ایکنچیسی قریمدن هم نوغای اوردا سندن قوّت آلا ایدی. مەسکەو بلەن قزاننڭ اوشبو کورەشی، قزان پادشاهلغی یغلغانچە دوام ایتدی، قزان خانلرن ئەلی قریم پارتیەسی، ئەلی مەسکەو پارتیەسی قویا ایدی. قریمنڭ اوشبو کورەشی آرقاسندە قزاننڭ مەسکەوگە بوتونلەی باغنوری بایتاق کیچکدی.

١٥٢٣ دە ٣ نچی ۋاسیلی، صاحب گرای خاندن ئوچ آلو نیتی بلەن قزاندن سورلگان شاه علی وباشقه بر نیچە روس کنەزلری قوماندا سی آستندە قزانغه کوب عسکر ییبەردی. بو عسکر قزانغه باروب یتمیچە، ایدل بویندەغی آوللرنی غنە طالاب و طوزدوب یوردی. دخی روسلر بوسفرلرندە صورا یلغەسینڭ طاماغندە مەسکەو کنەزی اسمینە تۆبەب، ۋاسیل-صورسکی (١) آدلی بر قالا طورغزدیلر. قزان ییرندە بو قالانی طورغوزودن مقصد کیلەچکدە قزان بلەن صوغشقاندە روس عسکرینە صیناچق بر اورن ئەزرلەو ایدی.

صاحب گرای، مەسکەونی قزان ئوچون قورقنچلی دشمان صاناب، ئوزندە آنگا قارشی طورورلق کوچ یوقلغن بلگاچ، تورکیە پادشاهی سلطان سلیمان قانونیغه (٢) ایلچی ییبەروب، قزاننی ئوز حمایەسینە آلوون و آنی مەسکەودن صاقلاون ئوتندی.

سلطان سلیمان اول چاقدە ایڭ قوّتلی بر پادشاه ایدی؛ لکن اوشبو «الوغ» سلطان، قزانغه عسکر دە ییبەرمەدی وجونلەب قزان مسئلەسینە کرشمەدی دە؛ تیك، ئوزینڭ مەسکەودەگی ایلچیسی بر گریککە قزان حقندە کنەز ۋاسیلی بلەن سویلەشورگە امر بیردی، یعنی الوغ بر مسلمان پادشاهی بر اسلام پادشاهلغینڭ یازمشن ئەلله نیندی گریککە طابشردی. بو گریك مەسکەو کنەزی بلەن سوز بر کدروب، سلطانغه: «قزان مملکتی کوبدن مەسکەو

---

(١) حاضر نیژنی گوبیرناسندە ئویەز مرکزی.

(٢) عثمانلی سلطانلرینڭ ١٠ نچیسی، استانبولدە حکومت ایتکانلرینڭ ٤ نچیسی بولوب، آنڭ زمانی، تورکیە دولتینڭ ایڭ پارلاق، و ایڭ شانلی زمانی ایدی بعض بر نظام وقانونلر توزدرووی سببلی، «قانونی» دیب آتالدی.

حمایه‌سنده؛ آنی تورکیه‌گه بیرورگه صاحب گراینڭ حقی یوق!» دیب ایرشلردی. مونه شول رەوشچه، صاحب گرای و قزان خلقی هیچ بر حامیسز و یارده‌مچیسز قالدیلر.

١٥٢٤ ده ۋاسیلی قزاننی بوتونله‌ی مه‌سکه‌وگه قاراتور ئوچون یوز ایللی مڭ عسکر ییبه‌ردی؛ بو عسکرنڭ بر باشلغی شاه علی ایدی.

بو خبرنی ایشتو بله‌ن، صاحب گرایگه دنیا طارایدی و استانبولغه، سلطان حضورینه باروب مسئله‌نی ئوزی آڭلاتورغه قرار بیردی. بو فکرن ئوزینڭ اچ دوستلرینه سویله‌سه‌ده، عمومگه: «حجگه کیته‌من!» دیب اعلان قیلدی و اورنینه ئوز طوغانی فتح گرای اوغلی صفا گراینی قالدروب، شول یلده یاز کونی قزاندن چغوب کیتدی. صاحب گرای استانبولغه باروب مسئله‌نی آڭلاتسه‌ده، مغرور وتدبیرسز تورك سلطانی آنڭ سوزلرن اعتبارغه آلمادی. قزان مملکتی ئوز حمایه‌سنده ایکانلگن اعلان قیلوب، صاحب گرایگه فرمان و عسکر بیروب ییبه‌رو اورنینه، آنی قریمغه خان ایتوب قایتاردی؛ قزان خاطرلردن چغوب، برچیته‌ده قالدی. صاحب گراینڭ قزانده خانلق ایتووی ئوچ یل چاماسی بولدی.

صفا گرای خان - صفا گرای، میڭلی گرای خاننڭ فتح گرای اسملی اوغلینڭ بالاسی ایدی (٦٩). صاحب گرای ئوزی قزاندن کیته‌رگه بولغاچ، قریمده‌غی صفا گراینی قزانده خانلق ایته‌ر ئوچون چاقرغان ایدی. صفا گرای آباقاسندن (٢) خبر آلغاچ‌ده، قزانغه یوروب کیتدی. قزاننڭ الوغلری آنی ایدل بوبینه قدر باروب، قارشی آلدیلر؛ صفا گراینڭ خانلققه اوطوروی، صاحب گراینڭ استانبولغه چغوب کیتدیگی ١٥٢٤ ده بولدی؛ یاشی باری ١٣ ده گنه ایدی. آنڭ خانلققه اوطورغان کونلری مه‌سکه‌و بله‌ن دشمانلقنڭ ایڭ کوچه‌یگان وقتی ایدی. صاحب گرای قورقوب قاچقان کوچلی اوروس عسکرن قارشی آلو، ١٣ یاشلك صفا گرای ئولوشینه توشدی؛ بو عسکرلرنڭ صودن کیلوچیلری شول یلنڭ ٧ نچی ایبولنده ایدلده‌قزان قارشینده‌غی بر آطاوغه کیلوب توشدیلر و قوریدن کیلوچیلرن کوتوب یگرمی کون طوردیلر. شول آراده بعض بر روس فرقه‌لری قزان شهرینڭ قلعه‌سینه اوط توردیلر، آغاچ قلعه موندن کوب ضررلانسه‌ده، قزانلیلر آنی بیك تیز یونه‌توب ئولگوردیلر. ایبولنڭ ٢٨ نده روسلر ایدلنڭ قزان یاغینه چغوب اورناشدیلر، آۋ گوستنڭ ١٧ سینه‌حدلی آطلی عسکرنی کوتوب یاطدیلر. صفا گرای خان قزان شهرینڭ طشینه چغوب یرله‌شدی و روسلرغه ئوزلکسز هجوم قیلوب، آلارنی قاتی بورچی باشلادی. شول وقت شاه علی صفا گرایگه خط ییبه‌روب: «مینم پایتختم بولغان قزان شهرندن یاخشیلق بله‌ن چغوب، ئوز ایلیڭه کیت، یوقسه قان توگوگه سبب بولما!» دیدی. اما صفا گرای آڭا: «اگر سین مینم پادشاهلغمنی آلورغه تله‌سه‌ڭ، بز اشنی قورال، کوچی بله‌ن ئوزه‌رگه تییشلیمز، کم جیڭسه شول پادشاه بولور» دیب جواب بیردی. روسلر قزان یانده اوزاق طورغانلقلرندن، ئوزلری بله‌ن آلوب کیلگان آزقلری بتکان، قزان ییرنده‌گی چیرمشلر آلارغه تیره - یاقدن آزق جیبارغه‌هیچ ده ایرك بیرمیلر ایدی.

(١) آباقا - آتا بله‌ن بر طوغان ایر قه‌رده‌ش.

شول سببلی، روس عسکری آچلقدن یۇدی باشلادی. چیرمشلر مه‌سکه‌وبولن کیسکانلکرندن، روس عسکرلری ئۆزلرینڭ مشکل حالگه تۆشولرن پایتختلر ینه‌ده ابرشدره آلمیلر ایدی. صوڭندن بو عسکرلرگه یارده‌م ئۆچۆن ییبه‌رلگان عسکرلرنڭ چیرمشلر هجومندن صاوقالغانلری قزان یانینه کیلوب یتوب، ۱۷نچی آوغوستده قزاننی قامارغه طۆتنسه‌لرده، صفا گراینڭ تۆطورووی، قزانلیلرنڭ یگتلرچه صوغشووی، روسلرنڭ آچلقدن عاجز بولولری بو صوڭغیلرنی قزان بلۀن کیلاشورگه مجبور ایتدی. بو سفرده روس عسکری ۱۸۰ مڭ، ایدی، دیگان سوز بار. بو کیلشوبوینچه، مه‌سکه‌وهم قزانغه‌طانواق بیلگیسی بولغان «الوغ ایلچیلر» قویلدی، قزان، مه‌سکه‌و بلۀن دوستانه‌یاشاو حقنده‌سوز بیردی؛ قزاندن بعض میرزالر مه‌سکه‌وگه ایلچی صفتیله باروب، کنه‌ز ۋاسیلیدن، صفا گرای اسمندن عفو اوتندیلر، هم آنڭ صفا گراینی خانلققه‌تصدیق ایتوون صورادیلر. ۳نچی ۋاسیلی قزان الوغلرن مه‌سکه‌وگه‌خیانت ایتمه‌ولری حقنده آنط ایتدروب، صفا گراینڭ خانلغن تصدیق ایتدی. ۲٤نچی یل سفری اوڭشسز چققاچ، ۋاسیلی، قزانغه اقتصادی یاقدن ضرر کیترۆر ئۆچۆن، روس سوداگیرلرینه، هر یل ایيول آینده بولا طورغان قزان یارمینکه‌سینه بارودن طوقتالورغه، آزیا خلقی بلۀن مال آلماشدرو ئۆچۆن ایدلنڭ صول یاغنده‌غی ماکاریف قالاسینه جییلورغه قوشدی؛ مونه‌شول وقتدن ماکاریه (مه‌که‌رجه) یارمینکه‌سی باشلاندی. بواش باشده روس سوداگیرلری ئۆچۆن هم ضررلی بولسه‌ده، صوڭندن قزان سوداگیرلری‌ده شول «مه‌که‌رجه»گه یۆری باشلادیلر (۱).

۲٤نچی یل صوغشندن صوڭ مه‌سکه‌و بلۀن قزان آراسنده‌بیش یل بوینچه طاتوچیلق دوام ایتدی، بیش یلدن صوڭ «صفا گرای روسلرغه دغی دشمانلانا باشلاغان ایمش، قزانلیلرنی مه‌سکه‌وگه‌قارشی دغی تۆطورنا باشلاغان ایمش؛ قزانده‌غی اوروص ایلچیسن خورلاغان ایمش» دیگان خبرلر طارالغاچ، ۋاسیلی، ۱۵۳۰نچی یلنڭ آپریلنده قزان ئۆستینه‌یه‌نه‌کوب عسکر ییبه‌ردی، بو عسکرنڭ باشلقلری اچنده شاه علی‌ده بار ایدی.

صفا گرای، قزاننی صاقلار ئۆچۆن، آنی مکمل ره‌وشده‌نغطدی وکوب عسکر جییوب صوغشقه حاضرله‌ندی. ایيولنڭ ۱۰نده صوغش باشلاندی. قزانلیلر ئۆلمدن اصلاقورقمیچه، صوغشورغه کرشدیلر لکن آلار، کۆندز ایس کیتکیچ بر غیرت بلۀن صوغشسه‌لرده، تۆنلرده اعتبارسز بولالر ایدی. بر تۆننی روسلر شه‌رنڭ قلعه‌سینه مای بلۀن صومالا سۆرتوب، اوط توتدیلر قویمانڭ شول یری یانوب آچلدی؛ شوندن مه‌سکه‌و عسکری اچکه کردیلر و یۆقلاب یاتقان طنچ خلقنی، ئۆیلرگه کروب، ئۆترۆرگه طۆتندیلر، تۆرلی یرلرگه اوط صالدیلر و آلتمش مڭگه یاقن مسلماننی ئۆتروب، یاندروب هلاك ایتدیلر. صفا گرای خان قزاندن چغوب «آرچا»(۲) قالاسینه قاچدی. آخرده قزان میرزالرینڭ ئۆتنووی بوینچه، صلح یاصالدی و «مه‌سکه‌و الوغ کنه‌زینه ایلچیلر ییبه‌روب گناهلرمزنڭ کیچرلوون اوتنورمز، الوغ کنه‌زدن هیچ

(۱) بو یارمینکه صوڭندن، ۱۸۱۷ده، ایمپیراطور برنچی آلیکساندر زماننده نیژنیگه کوچرلسه‌ده، تاتارلر آننده ئه‌لی‌ده «مه‌که‌رجه» اسمی بلۀن یۆرتوله. (۲) Арскъ

بو وقتده آیرالامز؛ آنك تلەوندن باشقە ئوزمزگە خان آلدامز، اول کورسەتکاننی آلورمز» دیگان شرطلرنی اورنینه کیترورگه قزان الوغلری آنط ایتدیلر. مەسکەو عسکری تیزدن قایتوب کیتدی.

موندن صوڭ، قزان میرزالریندن تاغای وتوکیل اسملی کشیلر ڤاسیلیدن صلح وعفو ئوتنوب مەسکەوگه باروب یتدیلر. کنەز، قزان خلقن آنط ایتدرو، چیرمشلرنڭ غنیمت ایتوب آلغان قوراللارن قایتاروب بیرونی شرط ایتدی وتیگی قزان ایلچیلرن رهن صالاب، قزان خلقندن وصفا گرایدن سوز آلور ئوچون قزانغه ایلچی یبەردی.

صفا گرای، کنەزنڭ قویغان شرطلرن کیری قاقدی ومەسکەو ایلچیسن قولغه آلدی وڤاسیلیگه: «بزنڭ ایلچیلرمزنی قایتارگز، بزدن آلغان اسیرلرنی وصوغش قوراللارن هم ئوزمزگه ایسەن قایتاروب یبەرگز؛ یوقسه، صلح شرطلرن یرینه کیتره آلمیمز» دیب یازدی.

مونی ایشتکاچ، ڤاسیلی وآنڭ بابارلری قزان ایلچیلرن قاتی سوزلر بلەن اورشدیلر، قورقتدیلر. موکافارشی تاغای میرزا، ئوزلرینڭ، قزان خلقندن چن وکیل بولغانلقلرن، قزانلیلر مەسکەوگه بوی صونارغه تلە گاننکلرن، صفا گرایدن رضاسزلانگانلقلرن، اگر مەسکەو کنەزی بوتەن خان باغشلاسه، صفا گرایني اورنندن توشوروب، قزاندن سوروچکلرن، وکنەز قویغان شرطلرنڭ همەسن قبول ایتوب، مەسکەو وحمایەسی آستینه کرەچکلرن سویلەدی وکنەز هم بایارلرینڭ قصتاوی بوینچه، قزانغه خطیازوب، صفا گرایني توشوروگه قیشدی: «اگر بو اش بولسه، قزان اسیرلری قوتقارلور» دیدی. مونی ایشتو بلەن، قزان میرزالری صفا گرایني قزاندن قودیلر، آنڭ طرفدارلری بولغان قریملیلر ونوغایلرنڭ قایسیلرن قردیلر، قایسیلرن سوردیلر. صفا گرایڭ خاتونی نوغای میرزاسی مامای قزی ایدی؛ آنی ئوز ایلینه قایتاروب یبەردیلر. (بو واقعه ۱۵۳۲ ده بولدی).

ڤاسیلی، قزانغه خان ایتوب شاه‌علینی یبەرورگه تلەسه ده، قزان الوغلری: «اگر شاه‌علی کیلسه، برنچی مرتبەده ئوزن خانلقدن توشورگان کشیلردن ئوچ آلورغه طوتنور، شونلقدن، آنی یبەرمیچه، جان‌علینی یبەرسەگز ایکان» دیب کنەزگه مراجعت ایتدیلر. بەس ڤاسیلی، صفا گرای کیتکان یللی قزانغه جان‌علینی خان ایتوب یبەردی. اما صفا گرای قزاندن قریمغه قایتوب کیتدی.

جان علی خان - جان‌علی، شاه‌علینڭ طوغانی وشیخ اولیار اوغلیدر؛ اول قزان خانلغینه ۱۵۳۲ انچی یلنڭ ایوون ۲۹ ندە اوطوردی. آنڭ یانندە هر وقت مەسکەو وکیلی صقتیله کنەز پینکوف طوردی؛ شونلقدن، آنڭ زمانندە قزاننڭ اچکی اشلریده روس کنەزی تلە گانچه بوردی.

صفا گرای خان آغاسی صاحب گرایني(۱) مەسکەوگه قارشی قزدروب، عسکر بلەن یرینه کیتوب، ریازان یرلرن طاپتادی وئوزینه قارشی چققان ڤاسیلی عسکرن طوزدروب قوروب بتردی وقریمغه ایسەبسز اولجا دالر آلوب قایتدی. هم مەسکەو کنەزینه بولای دیب یازدی: «مین قزانده وقتده سینڭ یر یگه صوغش بلەن کرمەدم، سینگا دشمانلق ایتمەدم، اما سین مینگا دشمانلق ایتوب بر نیچەرت عسکر یبەردڭ. آخر خلقم آراسینه توطقو صالوب، مینی خانلغمنی

---

(۱) چونکه ۱۵۳۳ انچی یلنڭ جەینده صاحب گرای قریمده خانلق ایته باشلاغان ایدی. تاتار تاریخی ۶.

طاشلاب کینه‌رگه‌مجبور ایتدك، حاضر الله‌میگا یارده‌م ایتدی، مین سینك کوب شهرلرگنی طابتادم وایسه‌بسز غنیمت ماللر آلوب قایتدم». بو وقتده ۋاسیلی ئولم توشه‌گنده ایدی.

۱۵۳۳ ده‌ ۋاسیلی، جانعلیگه‌ ئویلەنورگه‌ رخصت ایتکان ایدی. بەس اول، نوغای میرزالریندن یوسف قزی سیوٌنبیکه‌نی آلدی. سیوٌنبیکه بیك گوزەل، عقللی وغیرتلی بر خاتون ایدی. اول، مه‌سکه‌و کنه‌زینك هر بر بویروغینه‌ بوی صونوب طورغان جان علینك اشلرینه رضا بولمادی وایرینك یوواشلغندن فاندالانوب، قزاننك سیاسی اشلرینه قاتنشا باشلادی؛ قزانده‌غی قریم پارتیه‌سن ئوز یاغنده‌غی نوغای فرقه‌سینه قوشوب، کوچ آرتدردی، حتی قریم پارتیه‌سینه بوتونله‌ی قارشی وتاتار فرقه‌سینك باشلغی بولغان بولاط میرزانی نوغای وقریم پارتیه‌سی بله‌ن برکدرورگه موفق بولدی.

سیونبیکه فکرینه موافق، شوشی پارتیه‌لر برله‌شوب، قزان اداره‌سن ئوز قوللرینه آلوب، گوزه‌ل بر ترتیبکه صالورغه طورغانده، ۱۵۳۳ ده مه‌سکه‌و کنه‌زی ئوچنچی ۋاسیلی ئولوب، اورنینه ۳ یاشلك اوغلی دورتنچی ایوان اوطوردی. حکومت اشلرن آناسی یه‌لینا(۱) بله‌ن بایارلر قاری باشلادیلر. عهد وصلحنی یاگارتورغه مه‌سکه‌ودن آدملر کیلگانده؛ جان علی خان، ئوزینك قورقاقلغندن، سیوٌنبیکه فرقه‌لرینك تله‌کلرینه خلاف روشده، مه‌سکه‌و تله‌گانچه صلح ومعاهده یاصادی. مونه شول کوندن آلوب، قزانده طنچلق بتدی. بولاط میرزا آسترتن کشی ییبه‌روب، صفا گرای‌نی طاغن قزان خانلغینه چاقردی وشول میرزانك آدملری جان علینی شهر طشینه آلوب چغوب، ئوتردیلر. (۱۵۳۳ ده).

شول اوق یلده صفا گرای کیلوب یتوب، ایکنچی مرتبه قزان خانلغین ئوز قولینه آلدی.

۵) «قریم» نلك جیگلووی.

مه‌سکه‌ونك کوچه‌یووی - صفا گرای خان ایکنچی مرتبه - بو وقتده قزاننك اچکی حالی شاه علی خان ایکنچی مرتبه - صفا گرای ئوچنچی مرتبه - دورتنچی ایواننك بویغه یتووی - قزان ئوستینه برنچی یورووی - صفا گراینك ئوٖلووی - اوته‌مش گرای؛ سیونبیکه - خان صوراب قریمغه مراجعت - قزان مسئله‌سنده تورکیه، قریم ونوغای اورداسی - ایواننك قزان ئوستینه ایکنچی سفری - زویه شهرن صالووی - طاو یاغی خلقینك مه‌سکه‌وگه بوی صونووی - قوشاق وایبه‌شلرینك قاچووی وطوتلولری - قزان یبرینك ایکیگه بولینووی - سیونبیکه و اوته‌مش گراینك طوتقون ایتلووی - «قریم» نلك جیگلووی.

مه‌سکه‌ونك کوچه‌یووی - اونکان بابده، قزان خانلغینه صاحب گرای قویلغاندن آلوب، مه‌سکه‌و بله‌ن قریم حکومتلری آراسنده قزان ئوچون کوره‌ش باشلاغانلغن بلگان ایدك. ۱۵۲٤ ده صاحب گرای، ئوچنچی ۋاسیلینك کوچلی عسکری بله‌ن صوغشودن عاجز بولوب، استانبولغه کیتکان، آندن صوڭ قریمنك مه‌سکه‌و بله‌ن کوره‌شن صفا گرای دوام ایتدره باشلاغان ایدی. صفا گراینك بو کوره‌شنده آڭاتورکیه دولتینك یارده‌می برده

---

(۱) Елена

تیمه‌دی، قریمنڭ‌ده کومه‌گی آز بولدی: چونکه عثمانلی پادشاهی، قزانغه یاردەم ییبه‌رو توگل، یاردەم صوراب بارغان صاحب گرای‌نڭ ئوزن‌ده ییبه‌رمه‌دی، بلکه ۱۵۲٤ دن ۳۳ که قدر استانبولده طوتدی: اول توركیه‌ده طورغانده، قریمده محمد گرای اوغلی سعادت گرای خانلق ایتدی. بو صوڭغیسی قزانغه یاردەم ایتونی قایغرتو قایا، بلکه ئوزی شاهزاده اسلام گرای بله‌ن نزاع‌لاشوب هر ایکیسی مه‌سکه‌و کنه‌زی ۋاسیلینڭ یاردەم وحکمینه صغندیلر؛ اسلام گرایی اورص خدمتینه کردی، اما سعادت گرای، ۳۲ نچی یلنڭ آپریلنده طاتو طورونی اوتنوب، مه‌سکه‌وگه ایلچی ییبه‌ردی. بو وقتده مه‌سکه‌و پادشاهلغی کوندن-کون کوچه‌یه بارا، آنڭ کوچه‌یووی چیت ویراق مملکتلرده‌ده سیزله باشلاغان ایدی. ۳ نچی ۋاسیلی زماننده مه‌سکه‌و پادشاهلغی یاوروپاده اعتبارغه کرگان کبی، آزیاده‌ده یاخشی طانلدی. مونڭ زماننده گیرمانیه ایمپیراطورلری مه‌سکه‌وگه ایلچیلر ییبه‌رگان شیکللی، هند وایران پادشاهلرندن‌ده ایلچیلر کیلدی؛ بولارنڭ هر قایسی مه‌سکه‌وگه دوستلق عرض قیلالر ایدی. بو حالده قزانده‌غی قریم پارتیه‌سینڭ مه‌سکه‌و بله‌ن کوره‌شووی، البته، ضعیفنڭ کوچلی بله‌ن کوره‌شووی یاکه ئولوب باروچینڭ، جان آچووی بله‌ن طپرچنووی قبیلندن گنه ایدی. نه‌ق، صاحب گرای توركیه‌دن قایتوب قریم خانی بولغان ۱۵۳۳ نچی یلده تدبیرلی وكوچلی ۳ نچی ۋاسیلی ئولوب، آنڭ ئوچ یاشلك صبی اوغلی مه‌سکه‌و کنه‌زی ایتوب اعلان قیلندی. مونه، مه‌سکه‌و پادشاهینڭ صبی بالا بولووی، قریم پارتیه‌سینه، کوره‌شنی دخی بر مدت دوام ایتدرورگه ممکنلك بیردی. ٤ نچی ایواننڭ، بویغه ییتوب، حکومت اشلرن ئوز قولینه آلغانچیغه حدلی اوزغان ۱۵ - ۱٦ یل اچنده، فرصتنی غنیمت بلوب، قزاننی نق آیاقغه باصدرو، قریم بله‌ن اتفاق توزوب، مه‌سکه‌و استیلاسینه قارشی طوررلق بر کوچ پیدا ایتو هم بیك ممکن بولسه‌ده، بواش اشلنمه‌دی، چونکه توركیه سلطانی مه‌سکه‌و بله‌ن به‌یله‌نمه‌ونی معقول کورگانلگندن، صاحب گرای آنڭ سوزندن چقمادی؛ اما «کوره‌ش» نڭ قهرمانی بولغان صفا گرای یوره‌کلی، باطر واستقلالنی یاراتوچی بولسه‌ده، سیاستلی، تدبیرلی، استقبالنی کوره آلورلق کشی توگل ایدی. شونلقدن، اول طشدن مه‌سکه‌و بله‌ن دوست کورنگان بولوب، قزان مملکتینڭ اچن توزه‌تورگه، آنی کوچه‌یتوب، کیره‌ك وقتده مه‌سکه‌و تجاوزینه قارشی طوررلق حالگه کیتررورگه طرشمادی، بلکه بارلی - یوقلی کوچی بله‌ن هامان روس بیرلرینه چابقنلق ایتوب، ته‌نگه اینه‌ بله‌ن چه‌نچوب طورغان کبك، مه‌سکه‌ونڭ آچوون کیترروب، «قزاننی بول ئوستندن آلوب طاشلارغه» اورصلرنڭ غیرتلرن قوزغاتوب طوردی، قزاننڭ اچن طنچلاندروب، مه‌سکه‌و کنه‌زی طغلا آلماسلق حالگه‌ده کیتره آلمادی.

صفا گرای خان ایکنچی مرتبه ـ صفا گرای ۱۵۳۵ ده قزانغه کیلوب ایکنچی مرتبه خان بولغاچ‌ده، ئوزینڭ نوغای اورداسینه کیتكان خاتونن آلدردی هم قزان الوغلرینڭ کیکه‌شی

بوينچە، جان علیدن طول قالغان سيونبیكەنی نكاحلاب آلدی. بو وقتدە قزان الوغلری هامان ایکی پارتیە بولوب، برسی قزاننڭ مستقل طورووی طرفندە، ایکنچیسی مەسکەو یاقندە بولوب، مەسکەو تلەگانچە حرکت ایتەلر، طور و کچکنە اشلرنڭ هەمسندە مەسکەو کنەزینە خبر بیروب طورالر ایدی. صفا گرای بو یول گیلوب خان بولغاچ، مەسکەو یاقلی کشیلر مەسکەوگە: «قزانلیلر آراسندە صفا گراینی یاراتماوچیلر کوب، اگر خان ایتوب شاه علی یبەرلسە، آنی قبول ایتەرلر وصفا گراینی قووارلردە، مەسکەوگە ایپەرەرلر» دیب یازدیلر. شوڭا طایانوب، مەسکەو بایارلری شاه علینی قزانغە یبەرورگە اویلاسەلردە، صفا گراینڭ قزاننی بیك نق طوتووی ومەسکەو یاقلیلرغە یول قالماغانی ایشتلگانلکدن، اول اویدن قایتدیلر؛ شولای بولسەدە، قزانغە عسکر یبەردیلر؛ لکن بو عسکر قزانغە یتمەسدن، تاتار عسکرینە اوچرادیلردە، صوغشورغە باطرلق ایتە آلمیچە، قورقوب قاچدیلر؛ تیك بر ئولوشی ایکنچی یاقدن، کیلوب، تاتار وچیرمشلردن اسیرلر آلوب قایتوب، آلارنی مەسکەودە بوتون خلق آلدیندە ئوتردیلر.

شوشیلرغە قارشی صفا گرای ١٥٣٧ و ١٥٤٠ دە مورم تیرەلرینە هجوم ایتوب اولجاماللر آلوب قایتدی. بو چورلردە قزان الوغلری آراسندە ایکی یوزلیلك، ایل — یورتقە خیانت چن معناسی بلەن کوچەیگان ایدی: هر وقت صفا گرایگە قارشی، مەسکەو بایارلری بلەن خبرلەشوب طورالر ویوق - بار سببلردن مەسکەوگە باروب صیینالر ایدی. جان علینی ئوترتکان، صفا گراینی چاقروب کیترگان بولاط میرزا حاضر، صفا گراینی دە خانلقدن توشورورگە طریشا وبو عوکئمسیدە، قزانلیلرغە قارشی قریم پارتیەسینڭ فایدالرن کوزەتورگە. اگر توشورلسە قوری قول بلەن کیتمەس ئوچون؛ مال جییارغە اجتهاد ایتە ایدی.

١٥٤٦ دە مەسکەو کنەزی قزانغە ایکی فرقە ایتوب عسکر یبەردی. برسی ۋەتکەدن، برسی مەسکەو یاغندن کیلوب، قزان یانندە قوشلدیلر. قزان خلقینڭ بو اشدن هیچ بر خبری یوق ایدی. بو عسکرلر قزان تیرەسن یاندردیلر، کوب آدملرنی قروب، کوب اولجا ماللر وطوتقونلر آلوب قایتوب، کیتدیلر.

صفا گرای خان، بو واقعەدە قزاندەغی بعض بر تاتار میرزالرینڭ قاطیشی بارلغن سیزوب، شولارنڭ قایسیلرن ئوترتدی، قایسیلرن قزاندن سوردی. بەس، شوشی میرزالر یاغندەغی کشیلر صفا گرایگە آچولاندیلردە، ایوان اسمینە خط یازوب، عسکر صورادیلر وصفا گراینی قریم میرزالری بلەن طوتوب بیرەچکلرن وعدە ایتدیلر. ایوان عسکر یبەرورگە وعدە ایتوب، آڭا حدلی صفا گراینی قوالغە آلوب طورورغە قوشدی. صفا گرای مونی سیزوب، ئوز ایپەرچنلری بلەن قزاندن چغوب تاچدی، مونە شول وقتدە قزان اچندە باش باشتاقلق وصوغش کوتەرلدی؛ قریم طرفدارلری بلەن مەسکەو طرفدارلری ایکی یاق بولوب صوغشدیلر وایکی یاقدن دە کوب کشی هلاك بولدی. شول چاقدە قزاننڭ الوغلری مەسکەو کنەزی اسمینە خط یازوب، ئوزارینە خانلق ئوچون شاه علینی صورادیلر ورسیەگە بندە

واطاعتلی تبعه بولاچقلرینه آنط ایتدیلر. بەس، مەسکەو یاردەمی بلەن کیلوب شاه علی، طاغین قزانغه (ایکنچی مرتبه) خان بولدی، لکن بر آیدن صوڭ قزاننی طاشلاب قاچدی.

صفا گرای خان ئوچنچی مرتبه - صفا گرای بو یولی قزاندن کیتکاچ، ئوز یناڭ قاین آتاسی، نوغای میرزاسی یوسف یاننده طورا ایدی. قزانده باشباشتاقلق همان بلملادی؛ قزانلیلر دخی صفا گرایی چاقردیلر، مونه، صفا گرای ئوچنچی مرتبه قزانغه کیلوب خان بولدی؛ چورا میرزا کبك ایکی یوزلی خائنلرنی یوق ایتدردی. بولارنڭ ایپدرچنلریندن سیکسەنلەب کشی قاچوب، مەسکەوگه ایوان یانینه کیتدیلر وقزان ئوستینه عسکر آلوب کیلوب، قزاننی بوگه آلاچقمز دیب آنی قزقلردیلر.

دورتنچی ایوان ١٥٤٧ دە، ١٧ نچی باشنده تاج کیدی، ئوزینه مەسکەو کنەزلرندن برنچی مرتبه چار (*) عنوانی آلدی. ئوزی باشاق ایتوب، قزان مملکتن آلور ئوچون، برنچی مرتبه ١٥٤٨ نچی یلنڭ غینوارنده سفرگه چقدی. لکن اشی اوڭمادی، تورلی مشقتلرگه اوچراب، قایتوب کیتەرگه مجبور بولدی. شوندەده، عسکرن بیلسکی قوماندانسینه بیروب، قزانغه یبەردی. «قاسم»دەغی شاه علیدە ئوز تاتارلری بلەن اوروسلرغه یاردەم ایتەر ئوچون بیلسکی‌گه باروب قوشلدی.

صفا گرای بولارنی آرچا قرنده کوتوب طورا ایدی. روسلرنڭ آلغی عسکرلری بلەن اوچراشوب، صوغشدیلر، بایتاق صوغشقاندن صوڭ صفا گرای شهر اچینه چیکندی؛ روسلر شهرنی یدی کون قامات طورسەلرده، آلورغه حاللرندن کیلمەدی، قایتوب کیتەرگه مجبور بولدیلر.

قزانلیلرنڭ، ئوزلریندن ئەلله نیچه قات کوب وکوچلی بولغان اوروسلرغه شوشی کوبلرگه حدلی بیرشمی کیلولری، ئوزلرینڭ یگتلك وباطرلقلری آرقاسندەغنه بولدی. روسلر بلەن ئوزلکسز چارپشولر، طبیعی، آلارنڭ کوچلرن کیمیته، غیرت وهمتلرن ئەفشانا ایدی. لکن قزان دولتینڭ توب ضعیفلگی وآنی جیمرگان چن سبب بو توگل، بلکه قزان الوغلری آراسندەغی طالاش - طارتش، آوز بولك بوقلغی، ئوزلرینڭ قارا بلهلرینڭ فایدالرن اویلاب، ایل - یورط منفعتلرن آیاق آستینه صالوب طاپتاو، ئوز آرا فتنه چغاروب، مەسکەو کنەزلگینه صاتلو - قزان حکومتن تارمار ایتدی.

دخی، قزانده، تدبیرلی، سیاستلی واستقبالنی کوره آلوچی، مملکتنڭ نغووی، کوچەیوب، صاغلام قازقته بەیلەنووی حقنده جنلاب قایغروچی بر خاندە بولمادی.

صفا گرای ١٥٤٩ نچی یلنڭ مارت باشنده وفات بولوب، قانونی سیونبیکه بلەن ایکی یەشلك اوغلی اوتەمش گرای قالدی. بو یولی خانلغی اون دورت یل بولدی. قزاندەغی بارلق حکومت سورووی یگرمی ایکی یل. ئولگانده یەشی قرقده ایدی.

اوتەمش گرای سیونبیکه - صفا گرای وفات بولغاچ، ایکی یەشلك اوغلی اوتەمش

Царь (*)

گرای، قزان مملکتینه خان ایتوب اعلان قیلندی (١٥٤٩ نچی یل، مارت آینده). قزانلیلرنڭ اوز استقلاللرن ئوزاق صاقلی آلولرینه مەسکەو کنەزینڭ صبی بالا بولووی‌ده یاردەم ایتدی. اما ایوان بویغه ییتکان وقزانغه قارشی نق حرکت ایتەرگـە قرار بیرگان چاقده، قزان تختینه صبی بالا اوطورددی.

بوخان بالا بولغانلقدن، مملکت اشلرن، وصی ـ ریگینت صفتیله، آناسی سیونبیکه قاری باشلادی. بوحالدن ایوان بیك شادلانوب: «ایندی، قزاننی آلورغه وقت ییتدی» دیب، ئەزرلەنورگە باشلاغانن ایشتکاچ، قزانلیلر، صبی خان بلەن طوررورغه یاراماغانلقن آڭلاب، قریم خانی صاحب گرایگه، صفا گراینڭ قریمدەغی اوغلی بولـك گراینی قزان خانلغینه صوراب ایکی قزان الوغی ایلچی ایتوب یبەردیلر و آلارغه یولداش ایتوب اوطز کشی بیردیلر؛ دون یاغاسینڭ صول طارماقلرندن میدۋیدیتسا طاماغینه ییتکان چاقده، بو ایلچیلر ئوستینه اورص قازاقلری هجوم ایتدیلر. قزان ایلچیلرنـدن کوبی قرلدی، قاییسی برەولری قاچوب قوطولدیلر؛ صاحب گرایگه یازلغان خطده قازاقلر قولینه توشدی، مونی آلار، ایوانغه یبەردیلر. قاچوب قوطولغان قزان کشیلرن نوغایلر طوتقون ایتوب آلدیلر؛ ایلچی هیئتندن بر کشی‌ده قریمغه باروب ییته آلمادی. قریم خانی بلەن تورکیه سلطانی ئوز طرفلرندن قزاننی قوتقارو موچون بر اش‌ده اشلەمەدیلر؛ اما نوغایلر، قزاننی آلو یولنده مەسکەو کنەزینه یاردەم ایتودن‌ده طارتنمادیلر. صفا گرای ئولگان یلده، نوغاینڭ الوغ میرزالرندن مامای میرزا ئولوب، آنڭ اورنینه، سیونبیکەنڭ آتاسی یوسف میرزا اوطورغان ایدی، آنڭ قول آستنده بیك کوب نوغای بولغانلغندن: اول، اگر تلەسه، قزانغه یاردەم ایته آلاچق ایدی. اما اول، یاردەم ایتمەو بلەن گنه قالمادی، بلکه ایوانغه «یارلیق» یبەروب، طول قزی سیونبیکەنی شاه علی گه عرض قیلدی و ایواننی قزان ئوستینه تیزرەك یوروورگه چاقردی. یوسف میرزا اوغلی یونس قزانده بیك (توره) بولورغه تلی ایدی. شول نیت بلەن اول، ١٥٤٧ ده اوك قزانغه کیلگان، لکن قبول ایتلمیچه کیتکان ایدی. صفا گرای ئولگاچ، دخی کیلدی. بو یولی‌ده قبول ایتلمەدی. بو حال، نوغایلرنڭ آچوون کیتردی، شول یلنڭ کوزنده قزان ئوستینه یوروورگه قرار بیروب قویدیلر. دیمك، اوتەمش گرای خان بولغان یلده قزان ایکی اوط آراسنده قالغان. آنڭ ئوستینه بر یاقدن روسلر، بر یاقدن نوغایلر هجوم ایتەرگه حاضرلەنەلر ایدی.

بو یاقده قزانلیلر هامان، کمگه ایەرورگـە، کمنی خان ایتەرگـە دیب، ئوزلرینڭ کیلەچکلری ئوچون قورقنچلی بولغان ایکیلەنوده دوام ایتەلر و ئوز آرالرنده دشمنلاشوب، طالاشوب وصوغشوب طورالر ایدی. مەسکەو حکومتی، قزانده‌غی شوشی باشباشتاقلقدن فایدالانوب، قزاننی تیزرەك مەسکەو پادشاهلغینه قوشارغـه تییش، دیب قرار بیروب قویدی. سیونبیکه ٤٩ نچی یلنڭ کوزنـده آتاسندن یاردەم صوراب ایلچیلر یبەرسەده، یوسف میرزا بو ایلچیلرگه آچق یوز کورسەتمەدی. دخی، قزانلیلر اوتەمش گرای اسمندن

صاح و امان صوراب، ایوانغه «یارلیق» یبه‌رسه‌لرده اول، موڭا کوب التفات ایتمیچه، عسکر جییارغه کرشدی. مه‌سکه‌و عسکری ئه‌زرله‌نوب بتو بله‌ن، ۱۵٤۹ نچی یلنڭ ۲٤ نچی نویابرنده مه‌سکه‌ودن قوزغالوب چقدی. شاه علی قزاندن قاچقان میرزالر بارسی‌ده اورس عسکری بله‌ن برگه، قزاننی آلور ئوچون سفر ایتدیلر و ۱۲ نچی فیورالده قزان یانینه کیلوب یتدیلر. بو عسکرلر قزاننی هر یاقدن قاماب آلدیلرده، شهر ئوستینه طوب یه‌دره‌سی یاودرا اورس کنه‌زی قلعه‌نی جیمرتو ئوچون تورلی تدبیرلر قوروب قارادی، هیچ بریسندن فایدا چقمادی. آخر آلتمش مڭ عسکر بر یولی قلعه‌گه هجوم ایتوب قارادیلر، لکن قزانلیلر اورصلرنی شهرنڭ قاپقالرینه یبه‌رمه‌دیلر، شونده‌ی قورقنچلی وقتلرده قزاننڭ غیرتلی خانبیکه‌سی سیوئنبیکه، قلعه ئوستینه منوب، ئوزی قوماندا ایتوب، بویرق وفرمانلر بیروب یوری ایدی. قزانلیلر ایس کیتکچ باطرلق بله‌ن قارشی طوردیلر.

کنه‌ز ایوان اون بر کون بویی صوغشدی، هیچ بر فایدا چقمادی. موڭه، بر وقتنی کونلر یلیطوب یبه‌ردی، یاڭغر یاوا باشلادی، قار ئروب، یوللر بوزلدی. مه‌سکه‌و عسکرینڭ آشارینه بتدی به‌س، ایوان، چاره‌سز فیورالنڭ ۲۵ نده قایتوب کیتدی. قایتشلی زویه (۱) یلغاسینڭ ایدلگه قوشلغان اورنینه یاقن یرده بر طاو کوروب، آنی بیك یاراتدی وشاه علینی برگه آلوب، شول طاونڭ باشینه مندی. بو طاودن قزان کورنوب طورا، ایدلنڭ یوغاری و توبه‌ن یاقلری اوچ توبنده‌گی کبك جه‌یلوب یاتا ایدی. ایوان ئه‌یله‌نه‌ده‌گی کورنشلرگه حیران قالوب: «قزاننی الله بزگه بیرور، بز آنی آلورمز، موڭه شوشنده بر شهر صالورمز» دیدی. شاه علی وباشقه تاتار میرزالری بیك موافق کوردیلر. مه‌سکه‌و عسکرینڭ بولای قزاننی طاشلاب کیتوندن سیوئنبیکه، وقزان خلقی طنچلانمادیلر وقاباتدن کیله‌چکلرنده شبهه‌له‌نمه‌دیلر. به‌س، کیلشونی مناسب کوروب، سیوئنبیکه‌نڭ آتاسی یوسف میرزانی مه‌سکه‌وگه یبه‌ردیلر. یوسف میرزا، نی قدر طرشسه‌ده، ایواننی کوندره آلمادی. ایوان، ئوز بنڭ بابالری، پاپاسلری، شاه علی وقزاندن قاچوب بارغان میرزالر بله‌ن کیکه‌ش ایتکاچ، طاغن زور عسکر یبه‌ردی. شاه علی قزان میرزالری‌ده برگه کیتدیلر. ایوان بولارغه، تگی طاو ئوستینه بر قالا نیگزله‌رگه قوشدی وآغاچدن چیرکه‌و طورغوزور ئوچون، ماتیریال بیروب یبه‌ردی.

ایواننڭ بو یولی یبه‌رگان عسکری ۱۸ نچی مارتده قزانغه کیلوب یتدی وکینه‌ت هجوم قیلوب، کیاوب مسلمانلرنی قردیلر، بعضلرن طوتقون ایتوب آلوب کیتدیلر. بو عسکرنڭ باشلغی کنه‌ز پیطر سیریبروفنی زویه طاماغینه قایتدی؛ کیترلگان چیرکه‌ونی طورغوزدیلر، ئوبلر صالدیلر وبیدی آتنا اچنده قالانڭ کبره‌ك قدرن یتشدروب، «سوییاگا» یلغاسی ئوستنده بولغانلغدن، «سوییاژسکی» (۲) دیب آتادیلر؛ (تاتارلر

Свiяга. (۱)
Свiяжскъ (۲)

«زۆيه» ديلر). ياڭا شهرنى اداره قيلو شاه عليگه طاپشرلدى. ئهليگهچه مهسكهوده قاچوب ياتقان قزان ميرزالرى والرغلرينڭده كوبى زۆيهگه كيلوب اورناشديلر. بو ياڭا شهر، قزان خانلغن بهرڭور ئۆچۆن روسلرغه ايك نق طايانچ بولاچق ايدى.

بو حاللرنى كورگاچ، قزان قول آستنده طورغان چواشلر، چيرمشلر، شاه عليگه وكيللر ييبهروب، مهسكهوقول آستينه كرهچكلرن عرض قيلديلر؛ شاه على بولارنى مهسكهوگه ييبهردى.

ايوان، بو وكيللرنى التفات بلهن قبول ايتوب، ئوچ يلغه حدلى صالهلردن آزاد بولاچقلرن بركتكان كاغزگه آلتون مهر باصوب بيردى، هر قايوسينه تورلى بولهكلر بيردى وشول كوندن آلوب ايدلنڭ اوڭ (طاو) ياغى مهسكهو ملكنده ايسهبانه باشلادى.

ايوان، طاو ياغى خلقينڭ وكيللرى سوزى بلهن گنه قناعتلهنميچه، شاه عليگه بو خلقنى آنط ايتدرۆرگه هم صداقتلرينڭ نى درجهده ايكانلگن بلۆر ئۆچۆن، قزانليلر بلهن صوغشدرۆرغه قوشدى. شاه على بولارنڭ باشلقلرن جيوب آنط ايتدرگاچ: «بيك ياخشى، الوغ پادشاهغه صداقتلى بولورغه آنط ايتدڭز، ايندى بارڭز، اوزڭزنڭ صداقتڭزنى آق پادشاهغه كورسهتڭز، ئهنه آنڭ دشمانلرى بلهن صوغشڭز!» ديدى. اوشبو سوزنى طڭلاب ١٥٥١ نچى يلنڭ ايوننده طاغى خلقلرى قزان ئۆستينه يۆروب كيتديلر. مۆنه، بو وقت آرچا قرنده قزانليلر، طاو ياغى خلقى بلهن صوغشا باشلاديلر. آخرده طاو ياقلرى قزانليلرنڭ، طوبدن آطولرينه چدى آلميچه، چيگنوب كيتهرگه مجبور بولديلر: شاه على آلارنى كيرى طاو ياغينه آلوب چقدى. ايوان، طاو ياغى خلقن امان بولهكلهب، صيلاب طورا ايدى؛ ايندى طاو ياقلرى اورصقه بيك طرشوب خدمت ايتهرگه طوتنديلر: ئهليدن ئهلى ايدل آرقلى كيچوب، قزانليلر بلهن صوغشالر، قزان حاللرن شاه عليگه وروس تورهلرينه ايرشدروب طورالر ايدى. آلارنڭ آيرلوب، دشمانغه بولشلق ايتولرى، قزانليلرغه بيك آور كيلدى، آلارنڭ قايغيلرن آرتدردى بو وقتده قزان بيرى هر ياقدن روسلر بلهن چولغانوب آلنغان، بوتهن پادشاهلقلر بلهن خبرلهشو وچيتدن ياردم آلونڭ يوللرى كيسلگان ايدى. ايدل، قاما ۋهتكه يلغالرندهغى همه كيچولر اورص قاراۋللرى طرفندن صاقلانا، قزاندن اوچقان قوشنىده ييبهرمهسكه طريشلا ايدى،

قزان خلقى تمام محنت وقيينلق اچنده قالديلر؛ آرالرنده باشباشتاقلق، ايكى يۆزليلك، آلداشو كوبهيدى. قالاطشندن يول ئۆزلگان، اچدهگى عسكرلر يكرمى مڭلهب كنه ايدى. كوب ميرزا وتورهلر شاه على بلهن خبرلهشوب طورالر؛ خان هيچ نهرسهدن خبرسز، بيشكده ياتا، اما سيۆنبيكه، بردن، اوغلى اوتهمش گراى ئۆچۆن، ايكنچيدن، قزان خلقينڭ خراب بولووندن قورقوب طوتاش يغلى وتورلى چارهلرغه ياپشوب قارى ايدى.

ينه، قريم تورهلريندن «قوشاق» اسملى اوغلان خلقنى صوغشقه قزدرا وغيرت بيره ايدى. اما آنڭ دشمانلرى آڭا تورلى يالالر يابالر وخلقنى، آنڭ سوزن طڭلامامقه قوتورتالر ايدى. قزان ميرزالرى ايوانغه بيرلونى تلهگانلرى حالده، قريم ميرزالرى

صوغشورغه دیه‌یلر — «قریم، نوغای وآسترخاندن یارده‌م کیله، دیب وعده ایته‌لر ایدی. قریم میرزالرینك قزان خلقندن بوتونله‌ی امیدی ئوزلگاچ، اتفاق بله‌ن قزاننی طاشلاب چغوب قاچدیلر. باری ئوچ یوزله‌ب کشی ایدی. لکن قوتولا آلمادیلر: ڤه‌تکه یلغاسنده روس عسکری بله‌ن اوچراشوب، صوغشدیلر: قوشاق ارغلان ئوزینك ترق یوشله‌ب اییه‌ر چنلری بله‌ن طوتقونلقه ئله‌گوب، مه‌سکه‌وگه اوزاتلدی، وشونده ئوترلدیلر. اوشبو قوشاق، صفا گرایدن صوك قزانده‌غی قریم پارتیه‌سینك باشنده طوردی، سیونبیکه‌نك ایك یاقن کیکه‌شچیسی بولدی؛ قزاننك اورصقه بیرله‌وی ئوچون بارغیرتی بله‌ن طرشدی. قزانده قالغان میرزالر، قوشاق کیتکاچ، بر آز طنچلانغان کبی بولوب، زوییه‌ده‌گی شاه علیگه و روس توره‌لرینه ایلچیلر ییبه‌روب، آلار آرقیلی چار ایواننك قزانلیلرنی عفو ایتوون، سیونبیکه بله‌ن اوته‌مش گراینی و مه‌سکه‌وگه آلوب کیتوون (۷۰)، قزانغه‌خان ایتوب شاه علینی ییبه‌روون اوتندیلر. شاه علی آلارغه، قزان اسمندن چارنك ئوزینه ایلچی ییبه‌روب، اطاعت عرض قیلورغه تییشلکنی آڭلاتدی. بس قزاندن ایلچی باروب، «قزان یورطی» نك توبه‌نچیلکلی «یارلیغ» ن چار ایوانغه طابشردی. قزاننی حاضر اوك آلو ممکن بولسه‌ده، ایوان اول اشنی ایکنچی وقتقه قالدروب، ئه‌لیگه کیلشورگه رضا بولدی، قزانلیلار تله‌گانچه، شاه علینی خان ایتوب قویاچغن بلدردی. لکن ایوان قزانلیلر بله‌ن کیلشور ئوچون، توبه‌نده‌گی شرطلرنی قویدی:

۱) مه‌سکه‌و قول آستینه کرگان چیرمشلر موردڤا وچواشلر هم آلارنك یرلری مه‌سکه‌و ملکنده قالور؛ ۲) قزانده‌غی روس طوتقونلری همه‌سی ایرکه ییبه‌رلورلر؛ ۳) سیونبیکه، اوته‌مش گرای وبولارنی یاقلاوچی قریملیلر، آلارنك بالالری ونسللری همه‌سی طوتقون ایتلوب، ییبه‌رلورلر. قزان خلقی بو شرطلرغه کوندی، بو صلح بوینچه، قزان مملکتی ایکیگه بولینوب، ایك شه‌ب و بای اورنلری مه‌سکه‌وگه قالدی:

سیونبیکه و اوغلینك طوتقون ایتلووی - ۱۵ نچی یلنك ۱۱ نچی آڤگوستنده قزانلیلر خدایقل، مورالی بیك، آنگیلدی آبز دیگان آدملرنی زوییه‌گه شاه علی یانینه ییبه‌روب، سیونبیکه بله‌ن اوته‌مش گراینی طابشراچقلرن بلدردیلر و آلارنی آلورغه کشیلر ییبه‌رونی ئوتندیلر. شاه علی، اوروس توره‌لری بله‌ن کیکه‌شکاندن صوڭ، سیونبیکه و اوغلین آلورغه کنه‌ز ییطر «سیریبرونی» نی ییبه‌ردی. آنك بله‌ن برگه بایتاق بایار بالالری هم اوقچیلرده ییبرلدی. قزان میرزالری سیونبیکه‌نی اورصقه طابشرورغه قرار قیلوب قویغان بولسه‌لرده، خانبیکه‌نك اول اشدن خبری یوق ایدی. کنه‌ز سیریبرونی قزان اوغلری بله‌ن خانبیکه‌نك سراینه باروب کردی وخریستیان عادتنچه، تعظیم بله‌ن بورکن آلوب: «خانبیکه! سز حاضرگی ساعتدن مه‌سکه‌و پادشاهینك طوتقونی بولدکز!» دیدی. سیونبیکه‌نی ایکی یاغدن ایکی سرای قزی قولطقلاب طوتوب طورالر ایدی. سیونبیکه قالترانغان طاوش بله‌ن: «الله‌نك یازمشی شولایدر، مه‌سکه‌و پادشاهینك تله‌گانی بولسون!» دیدی‌ده،

آچی طاوش بلهن یغلاب ییبه‌ردی، وهوشسزلانوب یغلدی. بو منظره‌نی کورگان کشیلرنڭ همه‌سی غایت اثرله‌نوب، ئوز - ئوزلرن طوتا آلمیچه یغلاشدیلر، یغلاو طاوشی یورطقه ایشتلگاچ، آنده‌غیلرده یغلاشا باشلادیلر؛ کوڭلسز خبر بوتون شهرگه طارالدی؛ خلق، خان سرایی یانینه آغلا باشلادی؛ اوراملرده، «واویلا» کوته‌رلدی. قزان خلقینڭ برگروهی اورص ایلچیلرن قروب طاشلاماقچی بولدیلر. لکن قزاننڭ الوغلری آلارغه ایرك بیرمه‌دیلر. سرای یانندن کوسه‌کلر بلهن قووب ییبه‌ردیلر. خانبیکه‌نی یغلغان یرندن کوته‌روب طورغوزدیلر، آڭا ئولك توسی کرگان ایدی؛ یوروك حالی قالماغانلقدن سرایدن‌ده کوته‌روب چغاردیلر، سیونبیکه ایری صفا گرای قبری یانینه‌باروب، آنڭ‌بلهن ایسه‌نلشورگه کنه‌ز «سیریبرونی» دن رخصت آلدی، قبر یانینه بیتو بلهن، باشنده‌غی آلتون تاجن ارغطوب به‌ردی وقبر ئوستینه یاتوب، قاتی طاوش بلهن یغلارغه طوتندی، ایری بلهن خوشلاشوب اوشبو سوزلرنی سویله‌دی (۱):

«ای پادشاهم، کوره‌سکمی؟ سینڭ سویوکلی خاتونڭ بلهن اوغلڭنی دشمانلر»
«طوتقون ایتوب آلوب کیته‌لر، نیک سین بزنی بیر ئوستنده قالدروب کیتدڭ؟»
«بزنی مه‌سکه‌و پادشاهسینه طوتوب بیردیلر؛ مینم آلار بلهن صوغشورغه.»
«کوچم‌ده، یاردمچم‌ده قالمادی».

«ای پادشاهم، آچ میڭا قبرڭنی، ایکیمزگه‌ده اورن بولسون بو قبر! یه‌ش»
«قاتونیڭنی ئوز یانیڭه آل!، قایغومنی کمگه بوشاتیم صوڭ؟ - بالام یه‌ش.»
«ئه‌تکه‌م یراقده!: قزان خلقی میڭا قارشی آنطلرن بوظدیلر، ای پادشاهم، سین»
«میڭا جواب قایتارمیسڭ! قاتی کوڭللی عسکرلر، مینی طوتوب آلورغه ئه‌زرله‌نوب،»
«ایشك توبنده طورالر؛ ئه‌لیگه‌چه مین خانبیکه ایدم، ایندی قایغولی، یارلی بر»
«کنیزه‌ك بولدم؛ مین ایندی جلی‌ده آلمیم، یه‌شم آغوب کوزلرم کیبدی، طاوشم قارلقدی».

سیونبیکه‌نڭ یغلاوندن اثرله‌نوب، کنه‌ز سیریبرونی ئوزی ده‌یغلادی. قزاننڭ معتبرلری سیونبیکه‌نی ئوگتله‌ب: «مه‌سکه‌و کنه‌زی ایوان رحیملی کشی اول؛ کوب مسلمان خانلری آڭا خدمت ایته‌لر. اول سیڭا تیك ایرده طابار، بیر - صوده بیرور!» کبی سوزلر بلهن یوباتدیلر.

سیونبیکه‌نی یات ایلگه، یراق یولغه آلوب کیته‌ر ئوچون حاضرله‌نگان کیمه، قزان یلغاسینڭ طاماغنده کوتوب طورا ایدی. آڭا حدلی خانبیکه ئوزینه مخصوص کیترلگان آرباده اوطوروب باردی. عقلی، یومارد‌لغی ومرحمتی بلهن ئوزن بوتون قزان خلقینه سویدرگان، ئوز آرالرنده ۱۸ یل طورغان خانبیکه‌لرن طوتقونلقغه اوزاطو، قزان خلقی ئوچون بیك ظور قایغیلی واقعه بولدی. آنی اوزاطور ئوچون چققان خلق، قزان یلغاسینڭ ایکی یاغن طوتروب، بارا ایدی. قزغانچ خانبیکه، کیمه‌گه کرور آلدندن، بوتون قزان یلغاسی طاماغن قابلاب آلغان خلق بلهن، باشن ئییوب صاو بوللاشدی، آنڭ توسی بوز

(۱) مونده آنڭ سوزلرندن بر آزی‌غنه کوچرلدی.

كيك آغارغان ايدى. جيبلغان خلق قچتروب يغلى؛ بعضلر طاقت طۇتا آلميچه، بيرگه يۇن توبه‌ن ياتوب يغليلر ايدى. اۇزاتقانده كوبمى ياش توگلگان بولسه، اۇزاتوب ئۇيگه قايتقان چاقده‌ده شول حدلى ياش توگلدى. سيۆنبيكه كيمه‌دن قزان ئۇستينه قاراب، ياشلى كوزلرى بله‌ن غايت اثرلى، مۇگلى ومعنالى سوزلر سۇيله‌دى. سيۆنبيكه واوته‌مش گراينك قزاندن كيتولرى ٥١ نچى يلنك ١١ نچى آۋگوستنده بولدى. آلار بله‌ن برگه قريميليرنك قزانده قالغانلرى، شول جمله‌دن قوشاقنك ايكى اوغلى‌ده اۇزاطلديلر. بولارنك طۇتقۇن ايتوب آلنولرى بله‌ن ٣٠ يلغه صوزلغان «مه‌سكه‌و» «قريم» كوره‌شى تمام بولدى؛ «قريم»، ياكادن آياقغه باصا آلماسلق بولوب جيكلدى.

اوته‌مش گراى ١٥٥٣ نچى يلنك ٨ نچى غينوارنده هه‌سكه‌وده دينغه چقارلوب، آليكساندر آتالدى (١). ١٥٦٦ نچى يلنك ١١ نچى ايبونده ئولوب، مه‌سكه‌وده‌گى آرخانگيلسكى صابورغه كوملدى. أما سيۆنبيكه‌نك شاه على بله‌ن طورمشى بيك كوگلسز بولدى؛ اول، صونك كۇنلرن ايكنچى ايرى صفا گراينى صاغنوب ودينغه چقارلغان اوغلى اوته‌مش گراى ئۇچۇن قايغروب اوظدردى.

---

٦) قزان پادشاهلغينك يغلووى.

اورص طرفندن قويلغان آقتق خان - روس طۇتقۇنلرى آزاد ايتلو - شاه علينك يبتمشله‌ب قزان الوغلرن صويدرووى - قزانده طنچسزلق باشلانو - شاه علينك اورصلرغه قزاننى آلورغه يول حاضرله‌وى - ئۇزينك قزاندن قاچووى - پادشاهسزلق كۇنلرنده - قزانده اورص ناميستنيك بيلگيله‌و - قزاننى آلورغه حاضرله‌نو - يادكار خاننى كيترو - آنط ايتشو - قزانليلرنك طن آلولرى - طاو ياقلرينك ياكادن قايتولرى - طوغان يۇرطنى صاقلاويولنك جان فدا ايتو - قزاننك آلنووى.

سيۆنبيكه بله‌ن اوته‌مش گراى طۇتقۇن ايتلوب مه‌سكه‌وگه يبه‌رلگاچ، شاه على ئۇچنچى مرتبه، ١٥٥١ نچى يلنك آۋگوست ١٦ سنده قزانده خان اسمن آلدى. شول كۇنده‌اوك قزانده‌غى روس طۇتقۇنلرى آزاد ايتلديلر. ايندى صلح شرطلرى تمام اورنينه كيلدى. قزانده بو شرطلرغه هنوز رضا بولمى قالغان كشيلر بار ايدى. اورص عسكرلرى بولارنى ايدل وقاما يلغالرينه باطروب ئۇتروب بتردى‌لر.

قزانليلر، ئۇز مملكتلرينك يارتيسى بولغان طاو ياغينك مه‌سكه‌وگه بيراووى ئۇچۇن بيك رنجيسه‌لرده، اش اوزغان ايدى. شونده‌ده، شاه على، قزانليلرغه ياخشى آتالى بولور ئۇچۇن، ايواندن طاو ياغينك قزانغه قايتارلوون اوتنوب قارادى، لكن كنه‌ز، اول طوغريده شاه عليگه آوز آچارغه‌ده ايرك بيرمه‌دى.

شاه على، اوز فايداسن كوزده طوتوب، قزان خلقى بله‌ن بر آز طنچ طورورغه

---

(١) نيكون ليتوپيسى.

آربلی ایدی. لکن بو اش اول چاقده‌غی مه‌سکه‌ونك قورغان پلانلرینه طوغری کیلوب بته‌گانلکدن، اورص توره‌لری قزان خلقی بله‌ن شاه علی آراسن بوزارغه بوتون غیرتلرن صرف ایته‌لر ایدی. بولارنك شاه علیگه: «قزانلیلر سینی قوشوروب، چیتدن خان چاقرورغه یوریلر» دیب، سویله‌ولرینه اشانوب، اول ئوزی شیکلنگان کشیلردن بیتمشلب الوغلارنی اوز سراینه مجلسکه چاقروب کیتردی‌ده، ئه‌زرله‌ب قویغان اورص عسکرلرندن آلارنك ده‌مه‌سن صویدردی.

بو واقعه قزانلیلرنك یوره‌کلرینه قورقو صالدی؛ طنچلق بتدی؛ اوراملرده صوغشو، قولشو پادشاهلق سوره باشلادی. ایکی ته‌ولك چاماسی، مسلمانلر بوغازلانوب، شهر بر قاماب حالینه کردی. خلق شاه علیگه نفرتلر اعلان ایتدیلر. ولعنتلر اوقودیلر.

شاه علیگه مه‌سکه‌ودن کنه‌ز آداشف (١) دیگان بر ایلچی: «قزانده‌غی فتنه‌نی باصلر ئوچون، آنده روس عسکری کرتله‌چك» دیگان خبرنی کیتردی. شاه علی موکارشی: «اگر کنه‌ز حضرتلری قزاننك طاو یاق ئولوشن قایتارسه، مین فتنه‌نی باصارغه سوز بیره‌مین. اگر قایتارماسه، مونده طورمیمن؛ بلکه خانلقمنی طاشلاب الوغ کنه‌ز یانینه مه‌سکه‌وگه قایتامن. اگر کنه‌ز حضرتلری مرحمتندن طاشلاماس بولسه، مونده‌غی صوغش قوراللرن، داریلرنی اشکه یراقسز ایتوب چغارمن‌ده، قزاننی اوکای آلورسز» دیدی.

آداشف قایتوب، بو خبرنی ایوانغه یتشدرگانده، مه‌سکه‌وده شاه علینك دشمانلری بولغان قزان میرزالری بار ایدی. بولار شاه علینی یامانلاب، آنك اورنینه قزانغه اورصدن قایمقامنیك قویونی مناسب کورگانلکلرن سویله‌دیلر.

ایوان، ایلچینی کیری، شاه علیگه یبه‌ردی و: «اگر مه‌سکه‌و عسکرن قزانغه طنچ‌غنه کرته آلسه‌ك، ثوبلیکی کنه‌زنك مرحمتلرینه تیینورسك!» دیب ئه‌یتورگه قوشدی. شاه علی رحمت ئه‌یتوب: «اینده مین خانلقنی تله‌میم: مینم بختم یوقمی، ادارەم ناچارمی؟ - بلمیم، قزانده ئوچ دفعه خان بولدم، ئوچیسنده‌ده اورنا شا آلمادم. حاضر اینده جانم ده‌خوف اچنده طورا، مه‌لکت ئوگل، ئوزمنی صاقلارغه ده کوچم یوق، قزاننك ئوزمدن باشقه برونك خان بولاون ده کورسم کیلمی، قزاننی سز آلورسز اینده؛ مین ده بو طوغریده قولمدن کیلگان بارده‌منی ایته‌رمن!» دیدی.

شاه علی آسترتن‌غنه، طوپلرنی بوظدی، داری صاندقلرن بیکلب، زویه قالاسینه ایزانده‌ده، «صونارغه چغام» دیگان بولوب، قزاندن قاچدی (١٥٥٢ یل ٦ مارت). بو یولی خانلقی بریلدن آزراق بولدی.

پادشاه‌سزلق کوننلرده - شاه علی قزاندن زویه‌گه ده‌ الغه‌سن ده آلدردی. آندن ایوان امری بله‌ن قاسم قالاسینه کیتدی، صوکندن آنی ایوان مه‌سکه‌وگه چاقروب آلوب، سیونبیکه‌نی نکاحلاندردی (١٥٥٢ نچی یلنك ماینده).

شاه علی کیتکاچ، بعض بر قزان میرزالرینك تله‌وی بوینچه، قزان اشلرن باشقار قوغه

---

(١) دین آلماشدرغان تاتار.

زۆيەدە طوروچى ۋاياۋودا سيەيون ميكولينسكى بيلگيلەندى. بو، قزانغە كيلگاچ، قزانليلر آنى قبول ايتمەديلر وشهرنڭ قابقالارن بيكلەب، قورالانوب، روس تورەلرينە قارشى طورديلر. روس تورەلرينڭ عسكرلرى كوب بولسەدە، ايوانڭ رخصتندن باشقە صوغشونى كيلشدرميچە، زۆيەگە قايتديلر‌دە، آندەغى تاتار ميرزالرن تورمەگە يابديلر و بو اش طوغريسندە داقلاد يازار ئوچون، كنەز شيرميتفنى، مەسكەوگە قايتاروب ييبەرديلر (١٥٥٢ يل ٢٤ مارت). ايوان، بو خبرنى ايشتو بلەن، كيڭەش مجلسى ياصاب، ئوزينڭ قزان حقندەغى پلانلرن سويلەدى وقزاننى بوتونلەى آلور ئوچون عسكر بلەن ئوزى‌دە بارماقچى بولدى. چونكە، اينەى مەسكەو كنەزى ئوچون، قزاننى ئوز مملكتينە قوشارغە ايڭ جايلى وقت ييتكان ايدى. چار ايوان غرورنى روس بيرينڭ قوياش بايشى ياغندەغى پادشاهلر بلەن طنچلانوب اتفاقنە كيلگان؛ روسيەنڭ كوچلى دشمانى قريم خانى صاحب گراى ئولگان. نوغاى ميرزالرى روسيەبلەن سودا ايتشوب طانوطورالر؛ قزانغە ياردەم بيرووى احتمال طوتلغان توركيە سلطانى سليمان قانونى ئوزى، قزان بلەن قريمنڭ قوشلوب، كوچلى بر مسلمان دولتى ميدانغە چغووندن قورقا واچندن قزاننڭ روس قولى بلەن ايزلورن تلى ايدى. ئوستەوينە، قزاننڭ اول حالى كوب بولماغان خلقى تورلى فتنەلر ومەسكەوگە قاچولر سببلى كوندن كون آزايوب ضعيفلەنگان ايدى.

اينەى شوشى وقتدە عسكرى كوب وكوچلى، خلقى بر گنە پادشاهغە، بر گنە اوزغە قاراب، كوچنى بر گدرگان؛ نق، ئوز سوزلى بر پادشاه قولندە بولغان روسيەنڭ، باشسز، اچى فتنە و جانجال بلەن طولغان، عسكرى آز بولغان، بر ئوزى بر چيتدە قالغان قزان پادشاهلغن آلوب ئوزينە قوشووى بردە قيين اش توگل ايدى. مونە. چار ايوان بوتون روس بيرينە: «خريستيان دينندە بولغانلرنڭ طنچلغى ئوچون، قزاننى ايزەرگە و آندە خريستيان دينن ئوستكە چغارورغە وقت ييتدى!» ديب فرمان طاراتدى.

كيڭەش مجلسندە شاه على وباشقە بعض بر كنەزلر قزان سفرن قشقە كيچكدرونى معقول كوروب: «قزان ئوتە آلماسلق صازلر، كوللر و كولەوكلر قالن اورمانلر بلەن چولغانغان، قشين يوللار قاتقانلقدن، كيچو اوڭاى بولور ايدى» ديسەلرده، ايوانڭ قشنى كوتەسى كيلمەدى؛ و: «عسكر ئەزرلەنگان، اللهغە طاپشروب بارامز» ديدى‌دە، بيك تيز حاضرلەنە باشلاديلر، تورلى عسكر باشلقلرينە تورلى يول بلەن بارورغە بويورقلر بيرلدى.

بو ياقدە قزان خلقى ئوز ايركلرى بلەن مەسكەو قولى استينە كرورگە رضا بولماديلر. روسلرنڭ قزاننى باصارغە كيلولرن كورە طوروب، باشسز طورودە بيك اوڭايسز بولغانلقدن، ١٥٥٢ نچى يلنڭ يازندە نوغاى ميرزاسى مشهور يوسفقە ايكى ايلچى ييبەروب، ئوزلرينە خان صوراديلر. يوسف ميرزا قزانليلرغە خان ايتوب يادكار قاسم اوغلن بيردى.

زۆيەدەگى روس ۋاياۋودالرى، يادكارنڭ بيش يوز نوغاى بلەن كيلە ياتقانن ايشتوب، آنى، طوتار ئوچون، نى حالى كوزەتسەلرده، آنى طوتا آلماديلر. - اول، بردە ماتمسز، قزانغە كياوب كردى (١٥٥٢ نچى يلنڭ آپريلندە).

یادکار خان ـ یادکار خان کچی محمد خان نسلندن، آسترخان خانی قاسم بن سید احمد بن احمدخان (١) بن کچی محمد خاننڭ اوغلیدر، قزانلیلر یادکارغه بوی صونارغه آنط ایتدیلر واولده ئوز توبتنده، روسیه بلەن آخرغی صولووینه قدر صوغشاچقینه آنط ایتدی.

قزانلیلر، یاڭا خان کوتەرگاچ، ایرکن صولش آلدیلر، کوڭللری کوتەرلوب کیتدی وصوغش کیرەك ـ یاراقلرن‌ده ئەزرلی باشلادیلر. مەسکەو کنەزینه بوی صونغان طاوباغی چیرمش و چواشلری‌ده ئوزلرینڭ قارداش وییردەشلری بولغان تاتارلرنڭ حالەنگانلەکلرن کورگاچ، مەسکەوگه بیرگان عهدلرن بر یاققه طاشلاب، قزانلیلر بلەن برکدیلر.

١٥٥٢ نچی یل، ایيولنڭ ٣ نده ایوان غروزنی، آلدان بیبەرگان عسکرلرندن باشقه یوز ایللی مڭلك عسکری بلەن، قولومنادن قوزغالوب کیتدی وآوگوستنڭ ١٩ نده قزانغه باروب یتدی‌ده، قزانلیلرنی بوی صونارغه و «فتنەچیلر» نی طوتوب بیرورگه ئوندەب؛ خط یبەردی. یادکار خان وقزان اوغلرینڭ قوللری قویولوب: «هەمەسی حاضر، سزنی صی مجلسینه کوتەمز!» (٧١) دیگان جواب آلندی. بوباقده شاەعلی جانن فدا ایتاردەی بولوب یوروب، طاوباغی خلقلرن یاڭادن مەسکەوگه بوی صوندردی.

شول چورده، قزان اچندن تامای اسملی بر میرزا ایوان حضورینه کیلوب، شهردەگی بوتون سرلرنی سویلەب بیردی وقزانلیلرنڭ صوغشقه ئەزرلەنولری حقنده: «قزانده اوطز مڭ تاتار عسکری، ایکی مڭ بیدی یوزلەب نوغای عسکری بار؛ بر آز عسکر بلەن یاپانچی میرزانی آرچا قرینه طابا یبەردیلر؛ قزانده صلحقه کونوچی بروده یوق» دیدی. دزستن ئەیتکانده، تاتارلرنڭ قزاننی صاقلار ئوچون توزوگان پلانلری بیك اوستالق بلەن، صوغش اصولن بلوب اشلانگان ایدی. قامای خائن ئەیتکانچه، شهر اچینه مونه دیگان ٣٠ مڭ عسکر اورناشدروب، باطر سورای «یاپانچی» میرزا قوماندانسی آستنده بیك طور آطلیلر فرقەسن شهر یاقندەغی آرچا اورمانینه یبەردیلر. بو آطلیلر روسلرنڭ آبوز (یوك) لرینه هم تورلی اورنغه طارالغان عسکرلرینڭ آرقاسندن وقاناتلرندن هجوم قیلوب، طنچسزلاب طورورغه تییش ایدیلر.

ایوان، البته، قامایڭ سوزلرندن بیك شادلاندی، آڭا طور حرمت کورسەتدی هم اوزینڭ عسکرلرن رەتلەرگه طوتندی. برلچی آتنا اچنده روس عسکرلری بر نەرسەده اشلی آلمادیلر. قزانلیلرنڭ قلعه اچندن ایسکەرتمەسدن چقوب حملەلرندن هم یاپانچی فرقەسینڭ ئوزلکسز هجوملرندن یودەبتدیلر. یاپانچی، شهرنڭ قلعەسی اوستندن اشارەلر بوینچه اش قیلا ایدی: قلعەدەگیلر آڭا ئەلەملر سلتەب مقصدلرن آڭلاتالر ایدی. اول زماندەغی نادان اورصلر، بو سلتەولرنی جیل ـ داول چقارو، یا کفر یاودرو اوچون اشلەنگان سحر علامتی دیب آڭلاغانلر (٧٢). روسلرنڭ حربی کیڭەش مجلسنده شهرنی تفراق قسارغه وآنی محاصره اشینه چنلابراق طوتنورغه عسکرنڭ یارتیسن شهرنڭ قلعەسی

(١) آلتون اوردانڭ آفتق خانی.

یاننده‌ن آلوب، پادشاه منزلی (١) یاننده ریزیرف (صاقلق) ایتوب طوتارغه قرار بیرلدی. تورلی قوماندانلر قول آستنده‌غی روس پولقلری شهرنڭ تورلی طورینه اورناشدرلدیلر. کنه‌ز پرونصکی پولقی بله‌ن شیخ علی قوماندا استنده‌غی تاتار فرقه‌سی قزان یلغاسندن بولاقغه قدر بولغان اورنده شهرنی قویاش چغشی یاغنده‌ن قامادیلر. ١٥٠ له‌ب طوپده‌ن قزان اۉستینه یه‌دره یاوب طوردی. کنه‌ز گارباطی - شویسکیگه یاپانچی فرقه‌سن بترو وظیفه‌سی یوکله‌ندی. اول، ٣٠ مڭ آطلی، ١٥ مڭ جه‌یه‌ولی قازاقلر بله‌ن یاپانچی فرقه‌سن تمام جیگدی وطوزدردی، آلاردن کوب اسیرلر آلدی. ایوان، بو تاتار اسیرلرن قلعه‌غه قارشی اورنده قازقلرغه به‌یله‌ب قویدی هم آلارغه، «روسلرغه بیرلگز!» دیب قزانلیلرغه یالبارورغه قوشدی. اول آراده خاننڭ اسیر تۆشکان توره‌لری شهرنڭ دیواری یانینه باروب، روسلرغه بوی صونونی اوتندیلر. قزانلیلر آلارنڭ سوزلرن طن‌غنه طڭلادیلرده، «نجس خریستیان قولندن ئولگانچه، اوز کشیگز قولندن ئولگز!» دیب، آلار اۉستینه اوقلر یاودرا باشلادیلر (٧٣).

قلعه‌نڭ شرق یاغی بوشراق بولغانلقدن، قطعی هجوم اوچون شول یاق اختیار ایتلدی. بو یاقده ایکی اورنده قلعه‌نڭ آستندن باز قازورغه نیمس مهندسینه طابشرلدی. بو اش اۉچ آتناغه صوزلدی. روسلر شهرنی قزان یلغاسندن ده ئوزگانلر وشولای ایتوب، قزانلیلری صوسز قالدرغانلر ایدی. قامای میرزا قزانلیلرنڭ ییر آستنده‌غی یاشرن یول بله‌ن باروب، قزان یلغاسی یاننده‌غی بر چیشمه‌دن صو آلغانلقلرن خبر بیردی. روسلر بولاقنڭ طاماغی یاننده‌ن قلعه آستینه ١٠ کون بویینچه بر چوقر قازوب شونده ١١ میچکه داری اورناشدردیلر وشونچی سینته‌برده اوط توتدیلر. اوشبو داریلرنڭ شارطلاوندن تگی یاشرن ییر آستی یولی هم قلعه‌نڭ بر ئولوشی جیمرلوب کوککه اوچدی. روسلر شول آچلغان اورندن کرمکچی بولسه‌لرده، قزانلیلر طرفندن قاغلدیلر. ایوان صلح مذاکره‌لری باشلارغه تله‌سه‌ده، قزانلیلر بونی ایشتورگه‌ده تله‌مه‌دیلر. کوز کیلدی، ئوزلکسز یاڭغرلر کیتدی. قزان یلغاسینڭ طوغایی صازلققه ئه‌ورلدی. روس عسکرلری آراسنده یوغوشلی آورولر کوبه‌یوب، آلار قربلا باشلادیلر، روحلری‌ده توشه باشلادی. عسکرلرنڭ دینی طویغوسن کوچه‌یتو، روحلرن کوته‌رو نیتی بله‌ن مه‌سکه‌ودن تورلی ایقونلر کیترورگه مجبور بولندی.

روسلر قزان یاننده ٥ آتنا چاماسی طوروب ١٠ مڭله‌ب قزانلینی اوترسه‌لرده شهرنی آلا آلمادیلر. شول ٥ آتنا اچنده هرکون دییورلك صوغش بولوب طوردی، قزان عسکری ئه‌لیده‌ن - ئه‌لی شهردن طشقه چغوب‌ده صوغشدیلر وایس کیتکچ غیرت، توزم وباطرلق کورسه‌تدیلر. کوز یتو روسلرنی بیگره‌ك قورقتقانلقدن، اشنی تیزره‌ك بترورگه قرار بیرلدی. یوغاریده ئه‌یتلگان شرق یاغنده قازلغان بازلرنڭ برسینه قویلغان داریلردن ٣٠ نچی سینته‌برده قلعه‌نڭ «آرچا قابقاسی» یاننده‌غی اورنلری جیمرلدی وشول آچلقدن شهرگه کرگان روسلر بله‌ن قزانلیلر آراسنده قوط اوچقچ صوغش بولوب، شهرگه ئوزوکلی هجوم یاصارغه یول حاضرله‌ندی.

---

(١) Царскій станъ.

اوکته‌برنڭ برنچی کوننده ایوان غروزنی بوتون عسکرینه: «یه‌تاتارلرنڭ قانن اچه‌مز، یه ئوزمزنڭ قانمزنی توگه‌مز!» دیب ئوزوکلی بر عجومگه ئه‌زرله‌نو ئوچون امر بیردی. قزاننڭ قورغانی (کریپستی) آستینه دار یلر اورناشدرلدی؛ چوقورلر ئوستینه کوپرلر صالوب، کوب اورنلرینه طاش و آغاچ طوتوروب تیگزله‌دیلر. ایوان، قاسمای میرزا کبك تاتارلرنی قزانلیلرغه بیبه‌روب، «ئوز ایرکلری بله‌ن بیرلسونلر، بارنده عفو ایته‌رمن» دیب ئه‌یتدردی. قزانلیلر: «صوغشمسز بر قارش یریمزنی ده بیرمیمز والله‌دن باشقه‌دن عفوده ارتنمیمز» دیب جواب بیردیلر.

اوکته‌بر ۲ سنده قوباش چققان چاقده روسلر داریلرغه اوط توتدیلر؛ قلعه‌نڭ کوب اورنلری، شهرنی صاقلاوچی تاتارلردن کوب کشیلر هواغه اوچدیلر. یول آچلغاچ، اورصلر شهر اچینه آغلا باشلادیلر. تاتار عسکری بله‌ن روس عسکری آرالاشوب، قول صوغشی کیتدی، بوتون اورامنلر قان وئولکلر بله‌ن طولدی؛ روسلر یوموشی باشلادیلر؛ روسلرغه بر آدوم آلغه بارو ئوچون چیکسز کوب قربان بیرورگه طوغری کیله ایدی. یادکار خان باطرلقده معجزه کورسه‌تدی. بر نیچه ساعت بوینچه روس عسکرلری بر آدوم ده آلغه کیته آلمی طوردیلر؛ آلارغه دخی یاڭا کوچ کیلدی وشهرنڭ یارتیسی اورص بله‌ن قاپلاندی. شول وقت آلارماغاز ینلر وپورطلرنی طالارغه واوانچا اولرئله کیرورگه طوتندیلر. شوندن فایدالانوب، تاتارلر دخی هجوم ایتدیلر؛ روسلر قاچا باشلادیلر. آلارنی پاپاسلر، الله ودین اسمی بله‌ن کوچکه‌گنه طوقتاتدیلرده، دخی هجوم ایتدردیلر.

قزانلیلرنڭ بو کوننگه جدلی قارشی طورولری‌ده ئوزلرینڭ باطرلقلری وایس کیتکچ یگتلکلری آرقاسنده‌غنه ایدی. چونکه اورصلر آلاردن ۲-۳ مرتبه آرتق ایدیلر. دخی، روسلر اچنده، دین وملتن اونوتقان بیك کوب تاتارلرده صزغانوب خدمت ایته‌لر ایدی. ینه، روسلر چیکسز کوب بولغانلقلریندن، صوغش میداننده بر فرقه آرسه، ایکنچی فرقه‌نی کیتروب هجوم ایتده‌لر؛ اما تاتارلرده عسکر بیك آز بولوسببلی، هامان، یال ایتمیچه صوغشورغه طوغری کیله ایدی.

ایندی، شول ساعتده روسلر دین اسمی بله‌ن بر نقطه‌غه جیلوب، تاتار قاچاقلری بله‌نده بریگوب کوچه‌یگاچ، قزانلیلر آلارغه قارشی طورودن وئوزلرینڭ یورطلرن صاقلاودن عاجز قالدیلر.

روسلر طور مسجد یانینه کیلدیلر، آنڭ یانده‌غی مدرسه‌ده کوب شاگرد بار ایدی، شونده‌غی علما وشاگردلر مدرسه توبه‌سینه منوب قارشی طوردیلر. روسلر آلارنی توبه‌دن چه‌نچوب توشوروب، قروب بتردیلر (٧٤).

قزانلیلر خان سراینڭ قلعه‌سینه کردیلرده، بیکله‌ندیلر وشونده قارشی طوردیلر، روسلر آنڭ‌ده اچینه کرگاچ، شونده قوط وچقچ صوغش بولدی. مونده یوز مڭلك روس عسکرینه قارشی باری اون مڭله‌ب کنه تاتار صوغشچیسی بار ایدی.

ایندی قزانلیلر روسلرنی جیکودن امید ئوزدیلرده، ئولکارنی طاپنی، طاپنی قلعه ئوستینه منوب: «صوغشنی طوقتانوب طورگز!» دیب قچقردیلر. گنه‌ز دیمیتری پالیتسکی، آلارنڭ نی ئه‌یتورگه تله‌گانلکارن صورادی؛ آلار: «بز ئوزمزنڭ یورطمز، خانلرمزنڭ طوراغی بولغان الوغ شهرمز بوتون وقتده، ئوزمزنڭ خانمز هم یورطمز ئوچون آفتق چیککه حدلی صوغشدق؛ ایندی شهر سزنیکی بولدی؛ خانمزنی تری کویگه آلگرده ئوز پادشاهگز یانینه ایلتگز؛ اما ئوزمز کیك یالانغه چغامزده سزنڭ بله‌ن آفتق طامچی قانمزغه چیکلی صوغشامز!» دیدیلر (۷۵).

شول کوننی، یعنی ئوکته‌برنڭ ۲ سنده یادکار خان، ئوچ کشیسی بله‌ن روسلرغه طابشرلدی. آندن آری، قزان عسکری جان آیامی، صوغشورغه کرشدی. قارشیده‌غی روس عسکرینه اوگلی، صوللی هجوم ایته، ایته قزان یلغاسی یانینه توشدیلرده، اور قویراللرن طاشلاب صونڭ آر یاغینه یوزوب چقدیلر. قارشیلرینه روس عسکری کیلوب چقدی، مونده‌غی قزان عسکری بیش - آلتی مڭله‌ب کنه ایدی. ئوزلریندن نیچه ئولوش آرتق بولغان دشمان عسکری بله‌ن صوغشورغه طوتنوب، همه‌سن دیبورلك، قروب صالدیلر؛ قارشیلرینه طاغن روس عسکری کیلوب چقدی. قزانلیلر، آگا قارامیچه، ره‌تلرنی یاروب آلغه یوردیلرده، اورمان اچینه باروب کردیلر.

بو عسکر، شهر اچنده قالغان خاتون - قز وبالا - چاغالرنی طوتقونلقدن قوتقارو، دشماندن ئوچ آلو ئوچون عسکر جییوب کیلور ئوچون آوللرغه کیتوب بارا ایدی.

روسلر، اگر بو عسکر صاوقالسه، شهرنڭ ئوز قوللریندن کیته‌چگن بلگانلکلریندن، آلارنڭ ئوستینه یوردیلر؛ تاتارلر، مونی کورگاچ، یاڭادن بورولوب، قاتی دشمانلق، اچو وایس کیتکچ باطرلق بله‌ن صوغشورغه طوتندیلر؛ روسلردن ئوزلری چانلی ایکی - ئوچ ئولوشنی قروب، همه‌سی، یورطلرن صافلاو یولنده، ناموس وآق یوز بله‌ن دنیادن کیتدیلر.

برسی گنه‌ده تری کوینچه بیرلمه‌دی. اول آراده شهر آلنغان وبر نیچه اورونده یانغن بارا ایدی. صوغش طوقتالسه‌ده، قان هامان توگوله ایدی ئه‌لی: کوزلرن قان باصقان اورصلر، مسجدلرگه، ئویلرگه، چوقورلرغه صیینغان همه ایر ذاتلرن صویولرنده دوام ایته‌لر، خاتون - قز وبالا - چاغانی غنه طوتقون ایتوب آلالر ایدی (۷۶). شهرنڭ طشنده‌ده ئولگان وبارالانوب یغلغانلرنڭ ایسه‌ب - حساب یوق ایدی. قزان یلغاسندن اورمانغه حدلی بولغان بولونلق، اورمان قربینده‌غی آقلانلر، اچنده‌گی آلانلر تاتار میتلری بله‌ن طولغان ایدی. شهرنڭ اچی وتیره‌سی قورقنچلی بر کورنشده بولوب، اولمرده یوروچیلر، توشه‌لوب یاتقان ئولکلرنی طاپتاب یوریلر، بعض اورنلرده ئولی گه‌وده‌لر ئویوم - ئویوم بولوب یاتالر ایدی (۷۷). تاتارلردن قرلغانلر حسابسز بولغان شیکلی، طوتقونلقغه توشکانلرده کوب بولدی، لکن بولارنڭ کوبیسی خاتون - قز وبالا - چاغا ایدی. چونکه ایوان غروزنی قزانده‌غی مال -

ملككنى، غانۇن - قز وبالا چاغالرىنى اورس عسكرلرىنە ئۆلەشوپ بيروب ايرلرنڭ هەمەسن اوترۇرگە قوشدى (۷۸)؛ اما ئۆزينە شەردەگى طوبلرنى، خاننڭ طو (بايراق) لرن (۸۹)، تاجن وطاياغن (۸۰) آلدى. صوڭره اول، ئۆلىكلر بلەن طولغان براو ايمنى آرچنوب، شەرگە كردى، شاه على شوندە آنڭ بلەن برگە يۆرو چيلرنڭ اچندە ايدى. ايوان غوروزنى قلعە اچينە كروب، خان يۆرطينە طوقتادى، شوندە قوطلاو سوزلرن طڭلادى. ئۆكتەبرنڭ ٤ ندە شەرنڭ هەمە اوراملرى ئۆلىكلردن طازارتلوب بتدى، شول كۆننى ايوان قزاندە صالداچق برنچى چيركەونڭ اورنن بيلگيلەب، شوندە ئۆز قولى بلەن كربست قادادى. صوڭره قزاننڭ آلنووِن، خانينڭ طوتقونلققە توشوون، قزاندەغى عبادتخانەلرنى طوزدروب، آلار اورنينە چيركەولر طورغوزلغانلغن بلدرور ئۆچون مەسكەوگە چابار يبەردى. قزانغە نامىستنيك اينوب آليكساندر گارباطينى بيلگيلەدىدە، ئۆكتەبرنڭ ۱۱ ندە مەسكەوگە قايتورغە چقدى. اول، قزاندن كوب غنيمتلر، يادكار خاننى، بعض بر اوغلانلر، ميرزالر وبيكلرنى بالا - چاغالرى بلەن طوتقون اينوب آلوب كيتدى. ايوان، يادكار خاننى، البتە ئۆترەچك ايدى، بوغان، ئۆزينڭ عياتن دين آلماشدروبقنە قوتقاردى (۸۱) يادكار، خريستيان دينندە سيميون قصايئويچ ديب آنالدى؛ بر مارجانى قانونلقغە آلدى. نوغاى ميرزالرى يادكارنڭ آزاد ايتلوون ئۆتنوب ايوانغە بايتاق مراجعت ايتسەلردە، غوروزنى، آلارنڭ سوزلرن التفاتقە آلمادى.

---

۷) قزان پادشاهلغينڭ اچكى تۆزۆلشى.

پادشاهلقنڭ چيكلرى — خلقنڭ كسب كارى — علم ومعارف — اداره وحكومت اشلرى — دينده حريت — بۆرۆنغى قزان شەرى.

پادشاهلقنڭ چيكلرى - قزان پادشاهلغى، بۆرۆنغى بلغار دولتى اورننە نيگزلەنوب، بلغار قول آستندەغى ييرلرنڭ هەمەسى، بو ياكى پادشاهلق قول آستينەدە كرگان، بعض ياقلردە قزان چيگى، بلغارنيقنە قاراغاندە كيڭەيە توشكان. قزان پادشاهلغى تون ياغندە ۋەتكە، پيرم ييرلرى بلەن، شرقدە شيبان (سبر) ييرى (۸۲)، غربدە صورا يلغاسى بلەن چيكلەنە (۸۳)، اما كۆن ياغندە حاضرگى صامار وصاراتاو گوبيرنالرينڭ جنوبى چيكلرينە قدر صوزلا ايدى.

خلقنڭ كسب - كارى - قزان پادشاهلغندەدە، بلغار دولتندەگى كبك، تورلى خلق ياشاگان؛ مونده بۆرۆنغى بلغارلرنڭ نسللرى، باتو تجاوزى وقتندە كيلگان باشقە توركلر، تاتارلر هم چواشلر ياشاگان شيكللى، چيرمش، موردۋا، آر كبك فين طائفەلرى هم باشقردلردە طوورالر ايدى. مونده‌غى خلقلرنڭ كسبلرى، قزان دوورندەدە بلغار زماننده‌غيدن كوب ئۆزگەرمەگان؛ آول خلقى هامان ايگنچيلك، حيوان آصراو، اومارتاچيلق بلەن شغللەنگان، شەر خلقينڭ شغلى ساودا گيرلك هنر وصناعت بولغان. قزان پادشاهلغينڭ

ایچنده‌گی سیاسی طنچسزلق ساودانڭ کوچه‌یوب کیتووینه مانع بولمه‌ده قزانده ساوداء کینه بولوب طورغان. قزانلیلرنڭ ساودا گیرلکلرینه اول زمانده‌غی یاوروپا محررلری تحسین ایته‌لر (۸٤). ساودانڭ مرکزی قزان شهری ایدی؛ مونده چیت مملکتلردن کیلگان صاتوچیلرنڭ‌ده ساودا یورطلری بولا ایدی؛ حتی روسلر، فتح ایته‌رگه دیب، قزان یانینه آفتق مرتبه کیلوب طوقتاغان ساعتده‌ده شول اچنده بخارا، شماخی، توركیه وارمنستاندن کیلگان ٥ ماڭ چاماسی سودا گیر بار ایدی (۸٥). قزانده آرچا قرنده (۱) یلده بر مرتبه ایبول آینده طور یارمینکه بولا ایکان؛ بو یارمینکه‌ده آلش - بیرش ایته‌ر ئوچون روسلر هم باشقه چیت خلقلرده کوب کیله‌لر ایدی (۸٦). قزان، مه‌سکه‌و، نفوذی آستینه توشکاندن صوڭ، صفا گرایڭ برنچی خانلغی زماننده ۱٥۲٤ ده کنه‌ز ئوچنچی ۋاسیلی، قزانڭ اقتصادی ضرر کیتروینی تله‌ب، روس ساودا گیرلرینه اول یارمینکه‌گه بارماسقه، آزیا خلقی بله‌ن مال آلماشدرور ئوچون ماکاریف شهرینه‌جیبلورغه توشقان ایدی. صوڭندن ۱۸۱۷ ده، ایمپراطور برنچی آلیکساندر زماننده بو یارمینکه نیژنیگه کوچرلسه‌ده، تاتارلر تلنده ماماں «مه‌کرجه» (ماکاریه) اسمی بله‌ن قالدی. دیمك، حاضرگی آتاقلی نیژنی یارمینکه‌سینڭ باباسی، بزنڭ قزان یارمینکه‌سی بولادر. هنر و صناعتده قزانلیلر آرتق آلغه کیته آلماغانلر، بلغارلر زماننده اوق معروف گون اشله‌و هنرن قزانلیلرده بیك اخلاص بله‌ن دوام ایتدرگانلر (۸۷).

علم و معارف - علم و معرفت یاغندن قزان پادشاهلغنده‌غی بلغار - تاتارلر، البته، بو مملکتده‌گی باشقه خلقلردن ئوستون بولغانلر. بو، بلغار دولتی زماننده‌ده شولای ایدی. لکن بولارنڭ معارفلری، دینی معارفدن گنه عبارت ایدی؛ چونکه آلار اسلام مدنیتینڭ دینی یاغن‌غنه آلغانلر. بو البته، مملکت خلقینڭ عقل و فکرن آچلو و یاقترووینه بیك آز خدمت ایتکان (۸۸)؛ مکتب - مدرسه‌لری بولسه‌ده، خلق دین علمندن باشقه فنلرگه اهمیت بیرمه‌گان (۸۹). قزانلیلردن هیچ بر یازمه اثر قالماغان، حالبوکه آلارده قول یازمه‌لر البته بولغان، حتی آلارنڭ «تاجیك ایرماغی» دیب آتالغان اورنده کتبخانه‌لری‌ده بار ایکان (۹۰). قول یازمه‌لرنڭ همه‌سی قزان آلنغان وقتده یانغاندر، یاکه شول چاقده بخاراغه قاچقان قزان معتبرانی طرفندن آلوب کیتلگاندر دیب اویلانا (۹۱). یازمه اثرلر قالماغاچ، قزان پادشاهلغینڭ تاریخی‌ده بیك قارانغیلقده قالغان. بلغار حقنده، عرب عالملری و سیاحلری بعض نه‌رسه‌لر یازوب قالدرغانلر؛ اما قزان زماننده عربنڭ مدنیت و شوکتی یغلغانلقدن، عربلدن بزنڭ ایلگه کیلوب یوروراك، مهم تاریخی کتاب یازارلق سیاح و عالملر بولماغان. قزان زماننده ایڭ کوچلی مسلمان دولتی - تورکیه (عثمانلی) دولتی ایدی، لکن بو دولت تورك ایللرینه بر وقتده اعتبار ایتمه‌گان؛ شونلقدن، قزان، بو دولتنڭ نه سیاسی ونه مدنی تاثیری آستینه توشمه‌گان؛ تورکیه‌دن قزانغه بر - بر عالم سیاح کیلوب یورگانلگی‌ده

---

(۱) حاضرگی تیاتر میدانی و دیرژاوین باقچه‌سینڭ شرق طرفی یعنی گروزینسکی و کراصنی اودام اورنلری، حاضرده «آرسکویه پوله» دیب یورتلگان اورنلر، قزان پادشاهلغی زماننده بوش اورن بولوب «آرچا قری» دیب آتالور بولغان.

معلوم توگل. قزان تاریخی حقنده‌غی خبرلرنك ایك کوب ئولوشی روس راهبلری یازغان وقائعنامه‌لردن آلنا. روسلر اول زمانده قزانلیلرغه بیك دشمان بولغانلقلرندن، راهبلر، بولارنك ناچار یاقلرن‌غنه یازغانلر هم بو مملکتنك طشقی تاریخن، یعنی روسلر بله‌ن صوغش‌وچاپشولرن‌غنه یاروب، مملکتنك اچکی توزولشی حقنده بر نه‌رسه‌ده یازماغانلر.

اداره وحکومت اشلری - بلغار ییرینه آلتون اوردادن کیلوب قزان پادشاهلغن طورغوزغان تاتارلرنی، «خلق» دیب آتاودن «عسکر» دیب آتاو، خاننی «خلق پادشاهی» دیب آتاوغه قاراغانده، «عسکر باشلغی» دیب آتاو موافقراق (۹۲). چنلاب‌ده، قزان خانلری، مملکتنك اچن ره‌تله‌ودن بیگره‌ك، صوغش ویاوگارلککه آرتقراق اهمیت بیرگانلر. آلتون اورداده خان، اداره اشلرنده مطلق بولغان، یعنی هر اشنی ئوزی تله‌گانچه اشلی آلغان، اما قزانده نفوذلی آریستا کراتیه (بیکلر ومیرزالر) صنفی بولوب، آلار خان بله‌ن برگه دولت اداره‌سینه قاتشور بولغانلر، خان آلارنك کیکه‌شندن باشقه اش قیلماغان. مونده بوغاری درجه آق سویه‌کلر (زاده‌گان) دن هروکم «میرزا» دیب آتالا. اما «بیکلر»، میرزالرنك ایك مشهورلری‌گنه بولا ایدی. موندی بیکلرنك قایسیلری طور حقوق وامتیازلرغه ایه بولوب، «قاراچی» دیب آتالالر ایکان. قاراچیلر آلتون اوردادن کیلگان شیرین، آرغن، قپچاق، ومانغت قبیله‌سینه منسوب میرزالردن قویولالر، بولار، حکومتنك آلشناس اعضالری ایدی. بولارنك باشنده خان طورا، خان یاننده «اوغلان» اسمنده‌گی گوارديه عسکرلری (۱) بولا ایدی. بو اوغلانلر ئوزلری، مملکتده‌گی توره‌لرنك پادشاه یانن‌غی نماینده (وکیل) لری بولغانلردر دیب اویلانا (۹۳). لکن مملکتده‌گی مأمور (چیناونیك) لر صنفی، سراید‌ه‌غی میرزا وبیکلرگه قاراغانده کوچسزره‌ك بولالر ایدی، بو صوگغی صنف، بوتون مملکت اداره‌سن ئوز قولنده طوتا، ایك طور بای (کاپیتالیست) لرده شولار بولا ایدی. پادشاه صایلاوده ولار قولنده بولوب، آلارنك، ئوزلرینه اوشاماغان خانلرنی قووب ییبه‌رورگه، حتی یوق ایته‌رگه‌ده حقلری بار ایدی. آلار بو حق بله‌ن یش - یش فایدالانوب طورالر ایدی. ولاینلرگه نفوذ یورتوچی آلار بولغان کبك، کورشی پادشاهلقلر بله‌ن ده آلار خبرله‌شه‌لر، صلح یاصاو، صوغش اعلان قیلوده آلار قولنده ایدی. هر بر زاده‌گان عائله‌سی، ئوزینك درجه‌سینه قاراب، پادشاهلق املاکندن بیلگیلی برواردات بله‌ن فایدالانا ایدی.

روحانیلرنك‌ده مملکتده طور نفوذلری بار ایدی. روحانیلرنك باشنده طورغان ذات، «سید» دیب آتالوب، اول، دینی اشلرنی خاندن مستقل اولاراق، باشقارا ایدی. بو سیدگه مملکتده طور احترام بار ایدی: پادشاه، سید بله‌ن اوچراشقانده، آنکا تعظیم بله‌ن باش ایوروب، قارشی بارا، سید آط ئوستنده طورغانی حالده، پادشاه آیاق ئوزره طوروب آنك قولن اوبه، اما عادی خلق، «سید» نك کیبمینه، یا که منگان آطینه قولن تیگزو بله‌نگنه مشرف بولا آلا ایدی (۹۴). خان، سیدنك دینی اشلرینه قاتشماسه‌ده،

(۱) پادشاهلرنك شخصی خدمتلری ئوچون صایلانغان شه‌ب عسکرلر، گوارديه دیب آتالالر.

سید، غانلك دنیاوی-سیاسی اشلرینه قاتشا ایدی. چیت پادشاهلقلرغه ییبه‌رلگان رسمی کاغذلرنك باشنده، خان و بیکلر اسمی یاننده سیدنك اسمی ده یازلا ایدی(٩٥). سیدلرنك اینتریگه‌لرغه قاتشقانلری، بیلگیلی بر سیاسی پارتیه‌نی یاقلاغانلری، حتی ایل-یورطنی صاتارغه یورگانلری‌ده بولغالاغان. مثلا، بر «سید»، صفا گرای خاننی مه‌سکه‌وگه طوتوب ییبه‌رو حقنده کنه‌ز اوچنچی ۋاسیلی بله‌ن آسترتن خبرله‌شکان، بو اشی سیزلوب، اوزینك موینی اوزولگان ایدی (٩٦).

قزان پادشاهلغنده بلغار-تاتاردن باشقه خلقلرنك بلغار زماننده‌غی امیر (کنه‌ز)لری اورنینه قزان حکومتی طرفندن آزراق حقوقلی توره‌لر قویولا باشلاغان. تگی کنه‌زلرنك قایسیلری سرایده یوغاری منصبلر آلغانلر. قایسیلری اوز اورنلرنده قالوب، عادی توره درجه‌سینه توشورلگانلر. بعض بر کنه‌زلر اورنلرنده قالدرلوب قزان پادشاهلرندن «یارلیق» آلوب طورغانلر. بو خلقلر قزان حکومتینه بیلگیلی بر مقدار یاساق توله گانلرده، دینلرنده، دنیالرنده تمام ایرکنلك بله‌ن یاشا گانلر؛ فین قبیله‌لری اوزلری تله‌ب اسلام دینینه کرسه‌لر-کرگانلر، تله‌مه گانلری ئوزلرینك آنابابادن قالغان دینلرنده احتل‌نوب طورابیر گانلر؛ آلارنی کوچله‌ب اسلامغه کرتورگه، دینلرن مسخره ایتارگه هیچ رخصت بولماغان. باشقردلر ایسه، قزانغه بر مقدار یاساق توله‌ب، اوزلرینك ایرکن قرلرنده کوچمه ترکلك سورگانلر.

قزان پادشاهلغنده آق سویه‌ك (آریستا کرات) لر حکم سوره‌ده، آنده توبه‌ن صنفلر طارچیلق و قسنقیلقلر کورگان دیب بوله‌ی (٩٧). قزانده حکومت ایتکان یوغاری صنفنك، توبه‌ن صنف تاتارلر وغیر تاتارلرغه ظلم ایتمه گانلگن شوندن‌ده آڭلاب بولادر، که قزان پادشاهلغی قول آستنده‌غی غیر تاتارلرنك بر وقتده‌ده فتنه-فلان چغارولری معلوم توگل. فین قبیله‌لری هم توبه‌ن صنف بلغار-تاتارلر، اوز حاکملری بولغان یوغاری صنفلر بله‌ن مناسبتلرن، پادشاهلق یغلغانچه اوزمه دیلر، بلکه پادشاهلق یاشا گان مدتده شادلق و محنت کونلرینك ایکیسنده‌ده اوز حاکملری بله‌ن برگه بولدیلر (٩٨).

بورونغی قزان شهری- قزان پادشاهلغینك پایتختی بولغان قزان شهری حاضرگی قزاندن بیك کوب کچکنه ایدی. بولاقنك قزان یلغاسینه قوشلغان اورنندن باشلاب، بولاقنی اوك قولده قالدروب، آنك بویلاب قابان کولی یاننده‌غی کوپرگه‌چه‌لی کیلگزده، صولغه بورولوب بالق بازاری اورامی بله‌ن کیتگز. تیاتر میدانن اوزب، کامالکین اورامی بله‌ن توشوب قزان یلغاسینه باروب چغگز آندن صولغه بورلوب، قزان یلغاسی بویلاب توبه‌ن کیتگزده، قوزغالوب کیتکان اورنگزغه بولاقنك قزان یلغاسینه قوشلغان اورنینه باروب طوقتاگز. مونه، بورونغی قزان. هر حالده شول سز ئه‌یله‌نوب چققان دائره‌نك طشینه چقماغان، حتی اول دائره‌نك اچن‌ده بوتونله‌ی طوتورماغان ایدی. بو دائره‌نك اچی طاولی-چوقورلی ایکانلگی، حاضرگی قزاننی کورگان کشیگه معلومدر. شهرنك مرکزی حاضرگی ۋاسکریسینسکی اورام یاتقان طاو اوستنده بولوب، بو طاو، بر بیتی بله‌ن بولاققه طابا، بر بیتی بله‌ن «چرك کوللر» دیب آتالغان، ره‌تدن تزلوب کیتکان کوللرگه اینه ایدی، بو کوللر حاضرگی نیکالایوسکی پلوشچات باقچه‌سندن

باشلاب، حاضرگی اوپراڤا آرطلرینه قدر ݘوزللر ایدی(۱). قزان شهری دیوار بلهن ئهیلهندرلوب آلندیغی کبی، دیوار طشنده بر یاقده باطقاقلی بولاق بر یاغنده بییك یارلی قزان یلغاسی یاتا. اما شهرنك قویاشی چقشی یاغنده حاضرگی بالق بازاری اورامی، پوشکین اورامی، کاصاطکین اورامی اورنلرنده بییك تیرهن چوقور قازلغان ایدی. قزاننك دیواری (قلعهسی) افراط قالن ئیمهن بورهنهلردن یاصالغان، اورنی - اورنی بلهن قابقالری، هم منارهلری بار ایدی. دیوار بولای یاصالغان ایدی: قالن ئیمهن بورهنهلردن کیڭلگی دورت صازین قدرلی بورالر بوراب، شول بورالرنی رهتدن تزگانلرده، اوشبو بورالرنك قووش قالغان اچلرن طاشلر، قوم وبالچق بلهن طوتورغانلر. دیوارنك اوستندن، طشقی قرییندن، شهرنی صاقلاوچیلرغه اشقلانور اوچون یوقاغنه آغاچ دیوار یاصالغان. منارهلر هم دیوار اوستینه بیرلهشدرلگان دورت پوچماقلی بورالردن عبارت بولوب، اوستلری دورت بیتلی، تکهتوبه بلهن قابلانغان؛ منارهلرنك توبهن یاغنده طارغنه ایشکلر یاصالوب، آتار اوچون یوغار یلرنده اوزونچه تهرزهلری بولغان. آغاچ قلعهنك تیز یانووی ممکن بولسهده، ۱٦نچی عصرده شهرنی صاقلارغه آنكده کوب یاردهمی تیگان: قلعهنك اوستینه باسقچ قویمیچه منرگه ممکن بولماغان، اما باسقچ قویو بیك چیتن بولغان. مدافعهچیلرنك قولنده دشماننی قلعه یانینه یاقن ییبهرمهسکه یتهرلك تورلی چارهلر کوب بولغان: دیوارغه یاقن کیلگان کشیلرنك اوستینه، طاش، قزغان قوم، قاینار صو، اسسی مای، کوکرت، صومالا کبك نهرسهلر یاووب طورغان بولغان. قزان ئهیلهنهسندهگی اورلر آرقلی شهرنك قابقالری طورنده آغاچ کوپرلر توشهلگان. حاضرگی «کریپست» اورنی پایتختنك یورهگی بولوب، آنك اوز آلدینه دیواری بولغان (۲) هم شهرنك باشقه اولوشلرندن «تاجیك ایرماغی» دیگان بر چوقور بلهن آیرلغان. بو چوقور بولاقدن باشلانوب، حاضرگی آلیکساندرینسکی میدان (اوپراڤا آلدنده) اورنندن اوتوب، قزان یلغاسینه باروب طوتاشقان؛ اوپراڤا آرنده بو چوقورنك اوزنی ئهلیده بار. معلومدر، که حاضرگی «کریپست» بییك طاو اوستنده طورا؛ خان سرایلری، خانلرنك تربهلری، شهرنك ایك شهب مسجدلری همهسی شونده ایدی؛ بو مسجدلرنك بیشی طاشدن بولوب (۹۹). کوکگه چققان بییك منارهلری ئهله قایدن ــ یراقدن قزاننك مسلمان شهری ایکانلگن کورسهتوب طورالر ایدی.

ایوان غروزنیك جیمرولردن قوطولوب قالغان تاتار اثری ــ یالغز «خان مسجدی» دیب یورتلگان «سیونبکه منارهسی» در.

---

(۱) حاضرگی قزان شهرن کورمهگان شاگردلرگه بو حقده تصور ممکن توگل. تیك حاضرگی قزاننك پلانی آرقیلی شاگردلرگه بو درجه آك بیرو ممکن بولور. کتابنك کیلهچك باصمهسنده بورونغی قزاننك پلانن قویارغه طریشلاچقدر.

(۲) بو دیوارده، آغاچدن بولغان. قزان آلناچ، ایوان غروزنی آنی توزهتورگه قوشقان؛ ۱۵٥٦ده حاضرگی طاش کریپست اشلهنه باشلاغان؛ آغاج قلعهنك قالدقلری ۱۸نچی عصرنك باشلرنده بولغان؛ اما ۱۷۲۹ده گوبیرناطور والینسکی زماننده بوتونلهی بترلگان.

علاوه.

كتابده‌غی بعض سوزلرنك آلنغان اورنلرن كورسه‌تو.

(۱) ليون قاهون.
(۲) راهب ئيا كينث - بيچورين («بوروون زمانلرده اورتا آزياده ياشاگان خلقلر حقنده‌غی خبرلر مجموعه‌سی»).
(۳) پ. ميليورانسكی (۱۸۹۸ نچی يلغی معارف نظارتی ژورنالنده «اورغون ويه‌نه‌سه‌ييده‌گی يازولی قبر طاشلری» حقنده ديگان اثرنده).
(٤) ليون قاهون.
(۵) د. بانزارف («مانغوللرده قارا دين ياكه شامانيلق» ديگان اثرنده).
(٦) ليون قاهون.
(۷) پ. ميليورانسكی.
(۸) ليون قاهون.
(۹) پ. ميليورانسكی.
(۱۰) ليون قاهون.
(۱۱) ن. ۋيسيلوۋسكی (۱۸۹٤ نچی يلغی معارف نظارتی ژورنالنده («اورخون كشفياتی» ديگان اثرنده).
(۱۲) پ. ميليورانسكی (مذكور اثرنده).
(۱۳) ليون قاهون.
(۱٤) برا كهاوز - يفرون اينسيكلاپيدييه‌سی (уйгоры ماده‌سنده).
(۱۵) برا كهاوز - يفرون.
(۱٦) س. اشپيلوۋسكی («قزان گوبيرناسنده‌غی ايسكی شهرلر و باشقه بلغار - تاتار اثرلری» ديگان كتابنده).
(۱۷) «بلغار تاريخی» (بيت ۷٦).
(۱۸) مستفاد الاخبار (برنچی قسم).
(۱۹) ابن فضلان.
(۲۰) خۋالسون (ابن داسته خبرلرن شرحله‌گان اثرنده).
(۲۱) ن. فيرسف («شمالی — شرقيده‌گی ايناروديسلرنك مسكو پادشاهلغنده‌غی پالازيه‌لری» ديگان اثرنده).
(۲۲) شونده‌اوق.
(۲۳) خۋالسون (بيت ۱۹۰).
(۲٤) شونده‌اوق (بيت ۱۹۲).
(» ») (بيت ۱۰۱).
(۲٦) «ترك وتاتار تاريخی» (بيت ۸۲).
(۲۷) ابن فضلان.
(۲۸) ن. فيرسف.
(۲۹) ابن داسته.
(۳۰) آ. ليخاچوف Бытовые памятники Великой Булгарiи ديگان اثرنده).
(۳۱) «قزان ئلكده هم حاضر» م. پينيگين اثری).
(۳۲) بيريزين (۱۸۵۵ نچی يلغی معارف نظارتی ژورنالنده: «باتونك روسيه‌گه هجومی» ديگان اثرنده).
(۳۳) ابن الاثير.
(۳٤) بيريزين (مذكور اثرنده).
(۳۵) رشيد الدين (جامع التواريخ).
(۳٦) برا كهاوز - يفرون.
(۳۷) ليون قاهون
(۳۸) شونده‌اوق.
(۳۹) قاموس الاعلام.
(٤۰) ليون قاهون.
(٤۱) شونده‌اوق.
(٤۲) اشونده‌اوق.
(٤۳) بيريزين.
(٤٤) لاۋيس — رامبو («تاريخ عمومی» ۲ نچی جلد، ۷۲۲ بيت).
(٤۵) بيريزين.

(٤٦) ۋ. بارتولد.
(٤٧) ليون قاهون.
(٤٨) د. بانزارف (مذكور اثرنده).
(٤٩) ن. ۋيسيلوۋسكى (بر. — يفرون قاموسنده «شامانيزم ماده سنده»).
(٥٠) قاموس الاعلام (نصير الدين طوسى ترجمهٔ حالى).
(٥١) ابن باطوطه.
(٥٢)
(٥٣) } ۋ. بارتولد.
(٥٤)
(٥٥) د. بانزارف.
(٥٦) ۋ. رادلوف.
(٥٧) بيريزين ورادلوف.
(٥٨) ۋ. رادلوف.
(٥٩) گ. صابلوكف.
(٦٠) شونده اوق.
(٦١) اوشبو «آلتون اوردانك اچكى توزولشى» ديگان بابلی گ. صابلوكف جنابلرينك „Очерокъ внутреннаго устройства Кипчакскаго царства" ديگان اثرى نيگز ايتوب طوتولادى؛ موناك توسنيه بيريزيننك Внутренное устройства Улуса джузеіва ديگان اثرندن، مستشرق كريگورنيفنك О достовѣрности ханскихъ ярлыковъ. ديگان اثرندن هم ۋ. رادلوف جنابلرينك «طوقتامش خان وتيمر قوطلوغ يارليقلارى» ديگان اثرندن فايدالانلدى.
(٦٢) آ. ليخاچوف.
(٦٣) ۋ. گريگوريف («روسيه وآزيا» بيت ١٠٥).
(٦٤) ن. باوەنف («قزان تاريخى»).
(٦٥) شونده اوق.
(٦٦) گيربرشتەين (هـ. آطلاسف كوچرووى بوينچه).
(٦٧) «قزان خانلغى» (بيت ٨٨).
(٦٨) «قزان ئلكده هم حاضر» (بيت ٣٩)
(٦٩) «قزان خانلغى» (بيت ١٣٤).
(٧٠) «قزان خانلغى» (بيت ١٣٦).
(٧١) كارامزين تاريخى (٨نچى جلد، ١٦٩-نچى بيتنده).
(٧٢) ن. بارانف («قزان تاريخى» بيت ١١٨).
(٧٣) «قزان ئلكده هم حاضر» (٦٩ - ٧٠ بيتلرده).
(٧٤) كارامزين (٨نچى جلد، ١٧٢ بيت).
(٧٥) كنەز قوربسكى اصكازانيەسى. (هـ. آطلاسف كوچرووى بوينچه).
(٧٦) «قزان ئلكده هم حاضر» (بيت ٧٥).
(٧٧) نيكون ليتوپيسى (هـادى آطلاسف كوچرووى بوينچه).
(٧٨) شونده اوق.
(٧٩) «قزان ئلكده هم حاضر».
(٨٠) «قزان خانلغى» (بيت ٣٣٢).
(٨١) ن. فيرسف (مذكور اثرينك ٩٨ نچى بيتنده).
(٨٢) شونده اوق.
(٨٣) گيربرشتەين.
(٨٤) ن. فيرسف (بيت ١٨).
(٨٥) نامعلوم مولفنك «قزان تاريخى».
(٨٦) «قزان آلونك تاريخى».
(٨٧) ن. فيرسف.
(٨٨) شونده اوق.
(٨٩) ع. احمرف «قزان تاريخى» (بيت ٦).
(٩٠) مستفاد الاخبار (١نچى قسم).
(٩١) فوكص («قسقا قزان تاريخى»).
(٩٢)
(٩٣) } ن. فيرسف.
(٩٤)
(٩٥) ع. احمرف («قزان تاريخى» بيت ٣٥).
(٩٦) «قزان خانلى» (بيت ١٣٥).
(٩٧) ن. فيرسف.
(٩٨) شونده اوق.
(٩٩) كنەز قوربسكى اصكازانيەسى.

TÜRK TARİH KURUMU [illegible] KÜTÜPHANESİ